ISRAELIETISCHE

LETTERBODE.

DRIEMAANDELIJKSCH TIJDSCHRIFT,

GEWIJD AAN

JOODSCHE WETENSCHAP, GESCHIEDENIS
EN LETTEREN,

ONDER REDACTIE

VAN

M. ROEST Mz.

TIENDE JAARGANG.

AMSTERDAM,
Van Es & Joachimsthal.
1884—1885.

INHOUD.

De Talmud en de oudste geschiedenis van het Christendom;

door L. WAGENAAR,

Conrector aan het Ned. Isr. Seminarium.

(Slot).

X.

Prof. Oorts behandeling van de Rabbijnsche plaatsen over de Christenen.

Eene werkelijke openbaring! Zoo roept men al licht uit bij den aanblik van het volgende hoofdstuk, waar Prof. Oort in niet minder dan 23 bladzijden eene lange reeks van plaatsen uit Talmud, Midrasj en aanverwante geschriften behandelt, die alle voor de geschiedenis van 't oude Christendom van belang zijn. Die geschiedenis immers — niemand kan het ontkennen — is, van een wetenschappelijk standpunt beschouwd, zoo duister en twijfelachtig, dat iedere bijdrage tot opheldering daarvan niet genoeg kan gewaardeerd worden. Met hoeveel oprechte ingenomenheid moet dus ieder, die in dit gewichtige onderwerp belang stelt, eene zoo rijke bijdrage als die, welke ons hier geleverd wordt, begroeten, vooral wanneer men daarbij in aanmerking neemt, dat deze ontleend is aan eene literatuur, waarvan uit den aard der zaak in deze veel verwacht kan worden, die echter in den regel ten gevolge harer weinige en onvoldoende beoefening tot zwijgen veroordeeld is. Des te meer is het te bejammeren, dat de kwantitatieve rijkdom, hier ten toon gespreid, zooals onmiddellijk blijken zal, door kwalitatieve armoede alle waarde en beteekenis verliest.

De regelmatige volgorde, die de schrijver in dit gedeelte zijner verhandeling in acht neemt, stelt mij in staat mijne kritiek daarvan in zoodanigen vorm in te kleeden, dat het eindoordeel over de betrekkelijke waarde der citaten en beschouwingen aan den lezer zelven overgelaten wordt. Ik zal namelijk achtereenvolgens aan de behandeling van ieder citaat eenige zoo kort mogelijke aanteekeningen vastknoopen omtrent vertaling, historische beteekenis enz., en houdt mij overtuigd, dat op deze wijze ieder aandachtige lezer de rijke verzameling tot een alleronbeduidendst

minimum van werkelijke, juiste, vertrouwbare en ter zake afdoende gegevens zal zien ineensmelten.

Doch vooraf mag ik ééne opmerking niet onderdrukken. Zij is van overwegend belang; want zij geldt niet minder dan de geheele beteekenis der strijdvraag, die ons hier bezighoudt. Welk doel heeft zich Prof. Oort in deze geheele verhandeling gesteld? Dat hij ons eene nieuwe bijdrage tot de kennis der oudste verhouding tusschen Joden en Christenen wil leveren, is zeker boven allen twijfel verheven. Maar, wat hebben wij hier onder de benaming *oudste* verhouding te verstaan? Het opschrift der geheele verhandeling luidt: „Joden en Christenen „in Palestina op het einde der eerste eeuw". Maar reeds de aanhef van het opstel behelst eene kleine, doch niet onbelangrijke afwijking van deze tijdgrens: „De verhouding tusschen „Joden en Christenen in de eerste halve eeuw na den val van „Jeruzalem te beschrijven enz." Hier is dus reeds bij het allereerste begin de aangekondigde grens met minstens *twintig* jaren overschreden. In den loop der verhandeling echter wordt het nog geheel anders. Op pag. 530 luidt het: „Wanneer „zijn de vervolgingen der Joden tegen de Christenen, in Pa„lestina en overal waar zij rechtspersoonlijkheid hadden, be„gonnen? Tegen het antwoord, hierop door Handelingen ge„geven: dadelijk bij het optreden der apostelen, worden vele „bedenkingen ingebracht." Na eenige historisch-kritische beschouwingen, waarin — zooals wij in het vorige hoofdstuk zagen — vooral op grond van eenige plaatsen bij de synoptici en het getuigenis van Josephus omtrent den dood van Jakobus, de voorstelling der Handelingen en Paulinische brieven in algemeenen zin gehandhaafd wordt, komt de schrijver tot dit resultaat: Wel is de dood van Jakobus en de overige wetsovertreders het eenige voorbeeld (buiten Handelingen om) van een vervolging der Christenen door het Synhedrion; maar eer de gevaren, aan het Christendom verbonden, zoo duidelijk aan het licht getreden waren, dat het Synhedrion er zich mee bemoeide,

moeten immers „tallooze strafoefeningen in verschillende Syn„agogen hieraan voorafgegaan zijn". Dus — *tallooze strafoefeningen reeds vóór het jaar* 62! Hoever zijn wij hier reeds van het einde der eerste eeuw verwijderd! Nog verder van de gestelde grens zien we ons op pag. 535 teruggevoerd. Daar immers ziet de schrijver in de voorstelling, dat Paulus vóór zijne bekeering tot het evangelie „de gemeente verwoestte" niets onwaarschijnlijks. Dit beteekent toch waarlijk met andere woorden hetzelfde als dat, wat de schrijver een paar bladzijden verder zeer duidelijk aldus uitdrukt, dat „*reeds ten aanzien* „*van den alleroudsten tijd* o. a. beweerd mag worden, dat de „toongevers in de synagogen de belijders van J. van den aan„vang af vreesden, haatten en vervolgden."

Nu kan hier echter, in weerwil dezer schijnbaar zoo krasse tegenspraak, omtrent de ware bedoeling des schrijvers geen redelijke twijfel bestaan. Naar zijn systeem immers bevatte de belijdenis van J. zoowel in zich zelve als in hare consequentien onmiddellijk eene anti-Joodsche richting. Deze was het, die de natuurlijke aanleiding tot de scheuring tusschen Jodendom en Christendom vormde. Wanneer door anderen de tempelverwoesting of eene mislukte poging tot herbouw des tempels daarvoor gehouden wordt, dan ontmoet dit bij hem den meest beslisten tegenstand. En al moet hij ook toestemmen, dat eene behoudende richting in het praktische godsdienstleven den eersten Christenen niet ontzegd kan worden, zoo bevatte naar zijn oordeel reeds de belijdenis van J. zelven voor de Joden genoegzamen grond, om hen, die deze omhelsden, zij het met geeseling of andere straffen, of met ban en vervolging te treffen. De voorstelling, in Handelingen en Paulinische brieven omtrent die vervolgingen vervat, wordt dan ook door hem zooveel mogelijk in bescherming genomen. In één woord: alles, wat we tot dusver van Prof. Oort over het onderwerp hoorden, verkondigt ons zoo luide en duidelijk als het maar kan, dat het hier werkelijk de oude voorstelling van een van den aan-

vang af vijandige verhouding tusschen Joden en Christenen, zoo oud als het Christendom zelve, is, welke de schrijver met alle kracht verdedigt.

Maar zal men vragen, als dit zoo is, waarom dan het opschrift en den aanhef der verhandeling niet in dien geest ingekleed? — Op deze hoogst gewichtige vraag zal de behandeling van het nu volgende hoofdstuk mede een antwoord geven. Het zal namelijk blijken, dat de historische bizonderheden omtrent het oude Christendom, ons daarin aangeboden, zelfs bij de veronderstelling, dat deze alle zoo onberispelijk mogelijk waren, op verre na de eerste dagen van het Christendom niet bereiken. Wat dus ook uit die vele citaten zou kunnen blijken, voor de beoordeeling van het denkbeeld, als zoude de vijandige verhouding tusschen Joden en Christenen zoo oud zijn als het Christendom zelve, konden zij in geen geval eenige waarde hebben. Is dit feit op zich zelve reeds van onmiskenbare beteekenis, het verhoogt bovendien de belangstelling, waarmede wij tot de behandeling van het volgende hoofdstuk overgaan in hooge mate. Met nog hooger gespannen verwachting toch zien wij thans naar het werkelijke resultaat dier kritiek uit. Immers, wanneer het hier slechts een paar decenniën vroeger of later geldt, en we dus niets meer zullen bereiken, dan de scheuring tusschen Jodendom en Christendom, in plaats van ten tijde van Trajanus, ongeveer omstreeks het jaar 100 geplaatst te zien, waartoe dan deze geheele beweging? En, wat de hoofdzaak is, welk gewicht heeft dit resultaat voor de beoordeeling der oudste verhouding tusschen Jodendom en Christendom in het algemeen? — Maar bovenal ligt in dit punt voor ons eene krachtige aansporing, om hier vooral de chronologische zijde der kwestie met onverdeelde aandacht te behandelen. — Na deze noodzakelijke inleiding ga ik ter zake over.

Daar verreweg de meeste plaatsen, die hier behandeld worden op personen betrekking hebben, die in Talmud of Midrasj met den naam »Minim" aangeduid worden, zoo is het al zeer na-

tuurlijk, dat de heer O. begint met de opmerking: »De gewone naam, waarmee de Christenen worden aangeduid, is מינים."
„Ongelukkig" — gaat hij voort — »weten wij niet, wat dit „woord beteekent." Geen van de hem bekende afleidingen schijnen den schrijver te behagen. Ook Joëls conjectuur, dat »minim" een verbastering is van »maäminim" (geloovigen), wordt op goede gronden door hem bestreden. — Maar, indien de beteekenis van dit woord zoo twijfelachtig is, en deze dus ten hoogste slechts uit den samenhang, waarin het hier en daar gebezigd wordt, kan opgemaakt worden, van waar weet dan de schrijver ons met zooveel zekerheid mede te deelen, dat »minim" Christenen zijn? Een nauwkeurig onderzoek zoude hem geleerd hebben, dat — zooals we nog zien zullen — *de opvatting van „minim" als specifieke aanduiding der Christenen of Jodenchristenen een ontwijfelachtig misverstand is!*

„Is het woord מין voor een Christen-jood misschien slechts „een verbastering van eene betamelijke benaming, bij andere „aanduidingen van de Christenen is dit duidelijker het geval. „De Joden van de eerste eeuw toch plachten, evenals hunne „vaderen, die „„Baäl"" in „„bóset"", „„bet-el"" in „„bet-„aven"" enz. veranderden, namen van personen min of meer „te verdraaien, zoodat ze een slechten klank kregen." Die intolerante Joden der eerste eeuw! Hoe ze toch aan die onbetamelijke gewoonte kwamen?... Geen vraag! „De schrift-„geleerden schreven dit uitdrukkelijk voor." Hoort slechts: „alle plaatsen, die benoemd zijn tot eer van een afgod moet „men met een schimpnaam noemen." Maar dit geldt dan toch alleen *plaatsen, die benoemd zijn tot eer van een afgod?* — Ja, Joël zelf, aan wien dit citaat immers ontleend is, schrijft, wanneer hij het met zijne wonderlijke etymologie van »minim" in verband brengt: „Wenn man es auch nicht so weit trieb, „dass man ihnen, wie den Dingen in Palästina, *die sich auf „Götzendienst bezogen,* einen Schmähnahmen gab, so lag in der „Abänderung der Maaminim in Minim schon der Ausdruck

„der Trennung." — Dit stemt tot nadenken! Is misschien die tijdsbepaling van „eerste eeuw" hier ook wat minder nauwkeurig genomen? — Tot opheldering diene, dat het geheele hier bedoelde citaat, dat ons voorgesteld wordt als teekening van *eene gewoonte der Joden van de eerste eeuw, hun door de schriftgeleerden uitdrukkelijk voorgeschreven,* inderdaad (zie *Sifré* op Deut. XII, 3, *Aboda-Zara* 46*a*) niets anders is dan *eene verklaring van het schriftwoord: »gij zult hunnen naam van deze plaats uitroeien", door de Schrift omtrent den afgodendienst gebezigd, en dat de auteur dezer verklaring niemand anders is dan R. Akiba, de beroemde tijdgenoot van Hadrianus, o. a. bekend door zijn aandeel aan den noodlottigen Barkochba-oorlog!*

„De Rabbijnen noemden volgens dien regel het evangelion: „אָוֶן גִּלָּיוֹן „„onheil op leeg papier."" Inderdaad, vreeselijk intolerant! En dan, hoe geheimzinnig daarenboven! ......„onheil op leeg papier!" Hoe onzichtbaar zulk een onheil, dat het papier, terwijl het er op staat, ledig laat! De lezer kan gerust zijn. Op de plaats, door den heer Oort bedoeld, staat, wanneer men ze goed leest, niet eens, dat één Rabbijn ooit het evangelie zoo genoemd heeft, maar zeker niet, dat *de* Rabbijnen het zoo noemden. Immers de mededeeling, die daar gedaan wordt, en waarin de schrijver met zoovele anderen abusivelijk eene ironie op den naam „evangelie" ziet, geschiedt slechts *uitsluitend in naam van R. Meïr, eenen leeraar van het einde der tweede eeuw.* Overigens is de bladzijde in den Talmud, waar deze passage voorkomt, voor ons onderwerp meer dan interessant. Goed beschouwd en met kritischen blik nagegaan, biedt zij ons werkelijk verrassende gegevens aan. Aanstonds zullen wij haar dan ook aan eene opzettelijke behandeling onderwerpen. Voorloopig zij slechts dit medegedeeld: de geheele omvang, dien de vermelding van het evangelie, of liever van evangeliën in de Talmudische litteratuur inneemt, is nog minder dan onbeduidend. Uit het Tanaïeten-tijdvak stamt slechts eene discussie, die evangeliën vermeldt. En deze discussie, ofschoon zeker niet

vroeger dan in de tijden van Trajanus gevoerd, bewijst slechts ten duidelijkste, hoezeer Israëls Schriftgeleerden zelfs tegenover die producten, die voor het bestaan des Jodendoms hoogst gevaarlijk waren, den maatstaf der billijkheid gaarne oprecht hielden. *In den Palestinensischen Talmud vinden de evangeliën nergens eenige verdere vermelding, en de geleerden van den Babylonischen Talmud toonen tot op de laatste geslachten toe ten duidelijkste, dat zij daarvan niet de minste kennis dragen.*

„Misschien is langs dezen weg ook de naam Panthera of „Pantheri voor J.'s vader ontstaan." Deze zonderlinge hypothese van Nitzsch hebben wij reeds in hoofdstuk VI als ijdel gepraat leeren kennen.

„Hoe dit zij, voor de Christen-Synagogen hadden de schrift„geleerden twee namen: בֵּי אֲבִידָן en בֵּי נִצְרְפֵי, d. i. „„huis van „verderf"" en „„beeldenhuis"", verbastering van Ebionieten- en „Nazareërshuis. Dat met deze namen bedehuizen der Minim „worden aangeduid, leert Sabb. 116*a*. onweersprekelijk. De „beide namen duiden blijkbaar niet dezelfde gemeenten aan, „want.... maar ziehier de plaats in haar geheel!" Wanneer ik nu beweer, dat zoowel het Abidan- als het Natsrefé-huis met het geheele Christendom nog minder dan niets te maken hebben, om de eenvoudige reden, dat daarmede plaatsen aangeduid zijn, die in het magische heidendom van Babylonië te huis behoorden, dan zal men zeker met belangstelling wenschen te vernemen, wat ik dan zeg van die zoo duidelijke plaats, welke de heer Oort thans zal citeeren. Welnu, ook deze vormt een bestanddeel van de meergenoemde belangrijke bladzijde in den Talmud (*Sabb.* 116*a*) en zal dus later als zoodanig behandeld worden. Ziehier slechts eenige aanteekeningen op de vertaling door prof. Oort geleverd.

„R. Josef b. Chanîn leerde uit naam van r. Abbahoe" moet luiden: *vroeg* aan R. Abbahoe:

„de boeken uit een Abidân-huis (d. i. dus: een synagoge „der Ebionieten), mag men die (op Sabbat) bij brand redden?"

De woorden: dus een synagoge der Ebionieten, zijn, zooals men ziet, door den schrijver zelven tusschengevoegd, en wel — ten onrechte. „Ja en neen (dat wil volgens „„Rasji"" zeggen: „soms wel, soms niet). En er is slapheid bij hem (beteekent „dit, dat r. Abbahoe op dit punt niet streng genoeg was?)." — De woorden: *in welaw werafje bejadéj* zijn een overbekende technische uitdrukking, die letterlijk beteekent: *Ja en neen en het wankelde in zijn hand,* d. w. z. hij weifelde bij de beantwoording tusschen ja en neen. Het is dus evenmin juist, dat Rasji hier vertaalt „soms wel soms niet." De juiste vertaling van de woorden diens commentators is: *„nu eens zeide hij hem ja, dan weder zeide hij hem neen".* Dit stemt beter!

„„„Rab"" ging nooit in een Abidan-huis, hoeveel te minder in een Nozrafê-huis! Samuel wel in een der Nozrafê-, „maar niet in een Abidân-huis?" — Van Samuel luidt het „omgekeerd, dat hij in een be-Nitsrefé *niet,* in een be-Abidan *wel* ging.

„Men vraagde aan Rabba" (lees: Raba — want Rabba is een ouder geleerde) „waarom hij nooit in een Abidân-huis „ging." — Het is vreemd, dat de schrijver, die immers wel weten zal, dat deze Raba, een *Babylonisch* geleerde uit de *vierde* eeuw was, zich niet de vraag stelde, hoe deze aldaar in dien tijd eene Ebionieten-synagoge had kunnen bezoeken!

„Hij antwoordde hun: Een palm staat mij in den weg; „dat is mij lastig; maar roeien wij hem uit, dan is zijn plaats „mij ook lastig („Rasji: „„omdat daar, als ik het beproefde, „„een gat zou zijn en die leege ruimte mij lastig zou wezen."" „„Is dit een parallel voor Mt. 13: 24—30?) Mar b. Josef „zei: ik ben een der hunnen en vrees hen niet. Eens ging „hij er heen, en zij zochten hem in levensgevaar te brengen.". — Waarlijk de scherpzinnige leeraar van Machuza heeft zeker alles minder verwacht, dan dat hij ook parallelen voor Mattheus zou geleverd hebben! Maar daarvoor moest dan ook de geciteerde verklaring van Rasji in de plaats komen van de ware, die

aldus luidt: „omdat daar dan een gat zou zijn; of men kan het „ook aldus verklaren: ik heb het reeds beproefd, maar zijn reuk „is mij lastig", dus o. a. het woord *rewach* (ledige ruimte) de plaats van *reach* (reuk) innemen.

Nu komt ons bovendien de schrijver geheel teleurstellen met de mededeeling: „Deze overlevering vermeldt Rab, d. i. „Abba Areka, 175—247, en Rabba, die nog jonger was. Men „moet haar dus als getuige voor het eind der eerste eeuw wraken." Doch we worden onmiddellijk gerust gesteld. „Welnu, zie hier een paar voor ouderen tijd!"

„De keizer zei tot r. Jozua b. Chananja: waarom komt gij „niet in een „„bê-Abidân""? Hij antwoordde: de berg is wit, „ijskegels omringen mij, mijn honden blaffen niet meer, mijn „malers malen niet meer, in mij is een veelheid van woorden (?), „ik zoek naar hetgeen ik niet verloren heb" — Te recht staat achter dat „in mij is een veelheid van woorden" een vraagteeken. De schrijver begreep, dat het niet sluit. Natuurlijk; hij las hier in de plaats van den overbekenden technischen term *be rab amri* („in de leerschool zeide men aldus") — *bi rab imre* („in mij zijn veel gezegden").

Intusschen werd ons dit citaat aangekondigd als onwraakbaar getuige voor het einde der eerste eeuw. Toch komt de schrijver onmiddellijk op grond van de omstandigheid, dat dit woord uit R. Jozua's grijsheid is, tot het resultaat, dat het ons verplaatst „in het begin der tweede eeuw". Trouwens reeds het feit, dat we hier den keizer zien optreden, die, blijkens vele andere plaatsen, geen ander is dan keizer Hadrianus, heft hier van den beginne allen twijfel op.

En toch begrijpen wij nog niet ten volle, hoe totaal nietsbeduidend dit citaat voor onze kwestie is. Kinderlijk naïef inderdaad van zoovele schrijvers, dit tweegesprek als een historisch gegeven op te vatten. Ik vraag: 1°. Zou men dan werkelijk denken, dat de Romeinsche keizer in het bezoek der Ebionieten-synagoge zooveel belang stelde, dat hij den grijzen leeraar met

zulke vragen lastig viel? 2°. Merkt men dan niet aan de geheele inkleeding, dat we hier voor een product der vrije fantasie staan, waar alle werkelijkheid geheel en al uitgesloten is? — Maar ten overvloede zagen we immers reeds, dat be-Abidan een gebouw is, met het magische heidendom in verbinding staande! Nu, keizer Hadrianus zal zich wel niet geërgerd hebben, als de oude R. Jozua zulk een huis (en dat nog wel in Palestina!) niet bezocht. — Als het nog eene proef op de som behoeft, dat we hier fantasie en niets anders dan fantasie voor ons hebben, dan neme men slechts in aanmerking, dat dit geheele citaat in het Oost-arameïsche dialekt der Babyloniërs gesteld, en dus niet van Palestinensischen oorsprong is. Men zoeke eens, of in één der Palestinensische bronnen, die toch omtrent de lotgevallen van R. Jozua beter ingelicht konden zijn, dit citaat te vinden is!

Hetzelfde is het geval met een dergelijk verhaal omtrent R. Eläzar ben Parta, dat hierop bij den heer Oort volgt.

Worden dus afzonderlijke Christensynagogen in den Talmud nergens vermeld, dan kunnen we ook de beschouwing, door den schrijver aan het feit van het bestaan dier synagogen vastgeknoopt, gevoegelijk onvermeld laten.

De verwaarloozing van den oneindigen afstand tusschen historie en fantasie brengt den schrijver in dit hoofdstuk herhaaldelijk op een dwaalspoor. Zoo maakt hij thans eene gevolgtrekking uit de omstandigheid, dat naar een verhaal van den Babylonischen Talmud de schriftgeleerden bij den dood van denzelfden R. Jozua zeiden: „Wat zal ons nu van wege het „epicureërdom overkomen?" Epicureërdom immers is voor hem hetzelfde als Christendom. Maar gesteld, dat dit zoo ware, dan nog valt de dood van R. Jozua zeker niet vroeger dan omstreeks het jaar 130. We hebben echter met dit alles niets van noode. Het geheele hier bedoelde citaat vormt het slot van een verhaal, dat we nog zullen ontmoeten, en dat de

sporen van zijn echt Babylonisch en onhistorisch karakter in de ruimste mate vertoont.

De schrijver gaat nu over tot de opsomming van drie rubrieken van talmudische en midrasjische overleveringen, die ons, naar het hem voorkomt, in het einde der eerste eeuw verplaatsen, of, zoo ze van lateren datum zijn, dien tijd ophelderen. De eerste rubriek behandelt de vraag: „bij welke gelegenheid de Minîm met de rechtzinnige Joden in botsing kwamen."

In de eerste plaats vermeldt de schrijver, dat de Minîm een werkzaam deel namen aan de openbare godsdienstoefeningen. Zoo blijkt reeds uit de voorzorgen, door de toongevers onder Israël in die dagen genomen, dat zulke Minîm „althans men„schen, die met Minîm op goeden voet stonden", als voorbidders optraden. En hier citeert de heer O. vooreerst de bekende Minîm-bede, die als twaalfde bede in het dagelijksche gebed was opgenomen, alsmede de valsche beschuldiging, waartoe deze aanleiding gegeven heeft, en de veranderingen, die men op grond daarvan in den loop der tijden bij afwisseling daarin moest aanbrengen. Van deze Minîm-bede nu veronderstelt de schrijver op grond van een bericht in den Babylonischen Talmud, dat zij in haar geheelen omvang, tijdens en op last van R. Gamliel II, als maatregel tegen de Minîm, volgens hem ook hier weder de Christenen, geformuleerd en als verplicht voorgeschreven is. En nu vormt dus naar deze voorstelling de gewoonte, om zeer nauw acht te geven, of de voorbidder zich ook, bij het uitspreken dezer bede, vergiste, en indien hij zich vergiste, hem van het gestoelte af te halen een belangrijken wenk, hoezeer die functie van voorbidder nu en dan de oorzaak van botsingen tusschen Joden en Joden-Christenen worden kon. Maar de schrijver vergeet hierbij in de eerste plaats aan te toonen, dat deze minîm-bede in haar geheel tijdens R. Gamliël II vervaardigd is, en dit zeer ten nadeele der zaak. Immers het onderzoek naar de werkelijke historische en chronologische beteekenis van dit feit op grond van de verschil-

lende plaatsen, die wij in Talmud en Midrasj daaromtrent aantreffen, is een hoogst moeilijk kritisch probleem, waarover, zooals we nog zien zullen, het laatste woord nog niet is gesproken. Maar bovendien is het immers, zooals reeds hierboven vermeld is, een ontwijfelachtig misverstand, den naam Minîm, overal, waar wij hem aantreffen, voor eene specifieke aanduiding der Christenen te houden. Integendeel, juist de uitdrukkingen, die volgens eenige Misjna- en Beraithaplaatsen bij den voorbidder moesten gewraakt worden, behooren tot de werkelijke bewijzen, dat onder „Minuth" onmogelijk uitsluitend het Christendom kan verstaan zijn.

„Ook bij het vertalen der Schrift en bij de vrije toespraken „zullen de Minîm wel door allerlei ketterijen de broeders ge„ergerd hebben." Maar onmiddellijk laat de schrijver er op volgen. „Slechts één voorbeeld van eene dergelijke vertaling „is ons overgeleverd." Welnu, dit éene voorbeeld moge ons op nieuw toonen, dat hier niet de allerminste aanleiding bestaat, om aan eene uitsluitend Christelijke richting te denken. In Megilla Pal. IV.10 namelijk luidt het: „Zij, die bij het „vertalen der Schrift het verbod omtrent het slachten van „moeder en jong op éénen dag aanvullen met de moralistische „verklaring: O, mijn volk Israël, evenals Ik barmhartig ben „in den hemel, zoo zijt gij het op de aarde; slacht moeder en „jong niet op éénen dag — doen niet goed, want zij stellen „de goddelijke geboden als eenvoudige uitingen van barmhar„tigheid voor." Wat hebben zulke waarschuwingen tegen eene moralistische Schriftverklaring met de bestrijding der Joden-Christenen te maken? Het is dan ook reeds lang erkend, dat we deze en talrijke andere plaatsen van dien aard slechts als veroordeeling der gnostische en andere vrijzinnige denkbeelden te beschouwen hebben.

„Ten tweede zien wij, in een verhaal uit den tijd van Ga„maliël II, een Christen als rechter optreden." Inderdaad opmerkelijk! In den tijd van Gamaliël II een Christen in Pa-

lestina als rechter optredende! Dat de Christenen toen in de oogen der Romeinen nog niet anders dan Joden waren, is voldoende bekend. In de kwaliteit van Romeinschen beambte zal dus deze Christenjood zeker wel niet opgetreden zijn; en als Jood had hij in die dagen zeer zeker geen bevoegdheid tot rechtspreken. Kortom, wij kunnen voor dien Christen-rechter in Judea in die dagen geen historische plaats vinden. Maar is hier dan ook wel van een Christen-rechter sprake? — Wij zullen de vertaling van het verhaal, waarin hij optreedt, nu niet weder geheel ontleden, maar slechts opmerken, dat de heer Oort het verzoek van Ima-Salom, *haar een aandeel aan de goederen van het ouderlijke huis toe te staan*, zeer eigenaardig aldus teruggeeft: „Ik verzoek u een onderzoek in te stellen naar (letter„lijk: dat zij voor mij disputeeren over) het geld van de fami„lie der vrouw. Hij zeide: Redetwist er over!" Hij vatte namelijk per abuis de uitdrukkingen דניפלגי לי en פלוני zoo op, alsof de stam פלג hier niet zijne gewone beteekenis van *verdeelen* had, maar de afgeleide van *verschillen van gevoelen* en van daar *disputeeren*.

Was de rechter evenwel een Christen? — Het antwoord moet *zeer zeker ontkennend* luiden. De naam „philosoof", dien hij draagt, is in den Babylonischen Talmud die van *heidensche geleerden*. Wel voegt Prof. Oort tusschen haakjes bij „andere „lezing: Mîn." Ik moet echter verklaren, dat mij van eene zoodanige lezing *niets* bekend is. Rabbinowicz in zijne *Variae Lectiones* vermeldt haar niet. Overigens is niets natuurlijker dan dat de beslissing: „zoon en dochter staan gelijk in hun „aandeel aan de nalatenschap des vaders" aan een heidenschen rechter in den mond gelegd wordt. Immers, terwijl de Sadduceërs slechts het recht der dochter in deze tegenover de dochter eens overledenen zoons wilden handhaven (*Megillath Taänith V.* 2, *Baba Bathra* 115*b*., *id. Pal. VIII.* 1, *Tosefta Jadaïm*, einde) gingen de „rechtsgeleerden van andere volken", zooals het *Baba Bathra Pal.* t. a. p. luidt, zoover, dat zij

in het algemeen de dochter met den zoon gelijkstelden. Van eenen Christen-rechter is dus hier geen sprake. — Overigens vormt dit citaat het einde der meergenoemde belangrijke bladzijde in den Talmud, waar van evangeliën sprake is, en komen wij dus daarop en, op de verdere opmerkingen, door den schrijver daaromtrent gemaakt, nog eens terug.

„Ten derde werden, zoowel in de synagoge als in het leer„huis en elders, de rechtzinnige leeraars vaak in een woorden„twist met Christen-joden gewikkeld, en het viel den rabbijnen „vaak moeielijk, hunne tegenstanders af te weren." — Wanneer nu de heer Oort tot staving dezer bewering onmiddellijk laat volgen: „Zoo vinden wij eens R. Gamliël te Akko in het bad„huis van Afrodite in het nauw gebracht door zekeren Proclus, „zoon van een „„filosoof"" enz., dan verwachten wij natuurlijk, dat deze Proclus een Christenjood was. Maar op het einde van het citaat heet het al weder: „Deze verklaring onderstelt, „dat die Proclus een heiden was." Ter opheldering diene, dat datgene wat de schrijver eene „verklaring" noemt, niets anders is dan eene tweede lezing van het laatste gedeelte des verhaals, medegedeeld in dezelfde Misjna-plaats, waar het verhaal zelve voorkomt. De auteur dier plaats veronderstelt dus zelf „dat die Proclus een heiden was", en ieder, die de plaats een oogenblik met een helderen blik overziet, merkt dit ook onmiddellijk. Naam, plaats, inhoud des verhaals, alles is van dien aard, dat er niet de minste aanleiding bestaat, om in dien „Proclus, den zoon van een „filosoof" eenen Christen te zien.

„Straks vestigen wij onze aandacht op den inhoud van de „beweringen der Minîm. Eerst nog op een ander wapen, waar„mede dezen met de rechtzinnige Joden streden, dan het woord: „dat der tooverij. Het geloof aan tooverij, het beheksen, het „uitdrijven van booze geesten door een machtwoord, het bele„zen van wonden, het bezweren van de koorts en andere ziek„ten was algemeen onder Joden en Christenen, evenals onder „de heidenen. Wel hebben de schriftgeleerden al die kunsten

„gedragingen (דרכי) der Amorieten" genoemd, maar zij zelven „deden er toch druk aan." Eene krasse beschuldiging voorwaar! Dat wat de Tanaieten als ruw heidendom bestreden, daaraan deden zij zelven toch druk mede! Waar is de naam voor zulk een moreele verworpenheid? Welnu, de heer Oort zal bewijzen. „Dat de Christenen, dien" (den naam) „van J. „gebruikten of zich in dezen naam lieten genezen, ligt voor de „hand; maar ook de ongeloovige Joden deden het". „Ongeloo„vige Joden"... maar we zouden immers van de schriftgeleerden hooren? — Doch we lezen geduldig verder: „Dit leeren „ons Hand. 19: 14 vv. en een paar verhalen in de rabbijnsche „geschriften." Over het citaat uit Handelingen behoef ik niet te spreken. Wil de schrijver met de vele in dat geschrift voorkomende verhalen ook dat der zeven zonen van Sceva te Efeze als historisch en geloofwaardig aannemen — ik benijd hem dit antieke standpunt niet. Hij moge dan nog eens goed nagaan, hoe krachtig getuigenis dit vertelsel aanbiedt voor de toovenarij, door Palestina's groote schriftgeleerden in de eerste en tweede eeuw gepleegd. Maar meer gewicht moet er gehecht worden aan het eerste der beide rabbijnsche verhalen, hier bedoeld. Dit verhaal komt zoo dikwijls en in zoo oude bronnen voor en draagt zoo alle sporen van echtheid en historisch karakter, dat het met het oog op ons thema alle aandacht verdient.

„Het is eens gebeurd met r. Eleazar b. Dama, dat een „slang hem gebeten had en Jakob van Kefar-sama hem ge„nezen kwam in den naam van J. ben Panthera; maar r. Is„mael liet het niet toe en zeide hem: Gij moogt dat niet „doen, Ben Dama! waarop deze hernam: Ik zal u bewijzen, „dat hij mij wel mag genezen. Maar hij had het bewijs nog „niet geheel geleverd, toen hij stierf. Waarop r. Ismaël uit„riep: Heil u, Ben Dama! omdat gij in vrede zijt heengegaan „en de omheining der schriftgeleerden niet doorgebroken hebt, „want wie dit doet ontgaat zijn straf niet; er staat toch: „Wie een muur doorbreekt, hem zal een slang bijten (*Pred.*

„X.8)." — Wat zegt ons nu dit verhaal? — Eliëzer ben Dama, volgens de parallel in *Aboda Zara* de zusterszoon van R. Ismaël, lijdt aan eene doodelijke wonde. Nu komt een *Christen* (zooals uit den samenhang in *Tosefta Chullin II* onbetwistbaar blijkt) om hen in naam van den stichter des Christendoms door een wonder te genezen. De lijder meent, dat hem vrijstaat, zich door dezen te laten behandelen! Immers wel luidt de algemeen erkende traditie, dat *in geval van levensgevaar* de genezing op iedere wijze mag gezocht worden, behalve door heidendom, bloedschande en moord; maar de geneesheer is immers geen heiden, en zoude hij dus op grond, dat deze in naam van J. zijne genezing verrichten wil, verplicht zijn, zelfs met opoffering van zijn leven de behandeling te weigeren? — Daar treedt R. Ismaël met al de kracht zijner Joodsche overtuiging tusschen beiden! Hij kent geene ontferming over den ongelukkigen zieke. Met alles mag men het leven koopen, maar met menschenvergoding?... Menschenvergoding is heidendom! Ben Dama sterft; maar R. Ismaël roept gelukkig uit: „heil u, ben Dama! dat gij in vrede zijt heengegaan", of — zooals het in *Aboda Zara* luidt — „dat uw lichaam rein „is en uwe ziel in reinheid is uitgegaan en ge de woorden „uwer gezellen niet overtreden hebt, die leerden: wie den muur", (de bepalingen door de geleerden tot bescherming van het godsdienstig erfdeel vastgesteld) „doorbreekt, hem zal een slang „bijten" (eene toespeling op Pred. X.8). — Welnu, wat zegt men van den moreelen ernst der mannen, wier aandeel aan de gedragingen „der Amorieten" door zulke feiten moet gestaafd worden?!

Nu mag ik echter weder niet verzwijgen, dat deze R. Ismael tot de tijdgenooten van R. Akiba behoorde en bij Hadrianus' vervolging der schriftgeleerden omkwam. Er is dus niet de minste waarschijnlijkheid, dat het gemelde feit vóór den tijd van Trajanus geplaatst moet worden en de samenhang, waarin het in Tosefta voorkomt, maakt dit zelfs onmogelijk. Het

is inderdaad met het oog op het thema, dat men behandelt, eigenlijk slechts uit welwillendheid tegenover den auteur, wiens arbeid men kritiseert, wanneer men aanhoudend notitie neemt van feiten en verhalen, die chronologisch jonger zijn dan de tijd, waarvan sprake is. Maar ook deze welwillendheid mag hare grenzen hebben. Zoo zie ik bijv. niet het minste heil in de bespreking van de twéé verhalen, waarin R. Jozua ben Levi optreedt, een geleerde die reeds tot het Amoraïm-tijdvak behoort en eerst in de *derde* eeuw bloeide.

„Ook van Gamliels tijdgenooten worden wonderlijke staaltjes „verhaald, hoe zij met ketters wedijverden in het tooveren". Ja, zeer wonderlijke staaltjes zelfs, *zóó* wonderlijk dat de schrijver zich nog wel een paar maal had mogen bedenken, alvorens aan zulke verhalen eene plaats in eene historisch-kritische verhandeling in te ruimen. Zie, ik wil hier niet van het standpunt van den talmudist spreken. Hij kent bijv. zijnen R. Jozua en diens geestes- en karaktergrootheid te goed, dan dat hij zich door wonderverhalen van betooverde en onttooverde wateren, van op de tafel uitgespreid vlaszaad, waaruit eene levende toovenaresse bij een haarlok te voorschijn gehaald wordt, van augurken en meloenen, die in herten en gazellen veranderen enz., van zijn stuk laat brengen. Die verhalen, wie weet hoe lang na R. Jozua's tijd te boek gesteld, hij herkent hen onmiddellijk als volksverhalen, zooals zij zich steeds over groote mannen in den mond der nakomelingen vormen. Maar zelfs Prof. Oort had reeds aan inhoud, taal, inkleeding, omgeving, aan alles mogen merken, dat hier voor de historische kritiek geen geschikt gebied is. Dat de Talmud aan zulke verhalen eene plaats inruimt, behoeft geene verwondering te baren. Hij vormt de groote encyclopaedie, waarin zich de geheele werkzaamheid van den Joodschen geest gedurende eene lange reeks van tijden en omstandigheden naar alle, zelfs de meest naïeve zijden afspiegelt. Maar des te meer moet de historicus, die zich van

zijne bladzijden bedient, goed weten te onderscheiden, wil hij niet erg mistasten.

Nog veel minder laat het zich op een wetenschappelijk standpunt verdedigen, wanneer de schrijver zijne historische gegevens ontleent aan de zoogenaamde *Midrasjim*. De Midrasj-literatuur, in den engeren zin van het woord, is, voor zoover hare hoofdbestanddeelen als *Rabboth*, *Tanchuma*, *Jalkuth* betreft, in de gedaante, die zij thans aanbiedt, nauwelijks ouder dan de 6de eeuw en plant zich tot in de 13de eeuw voort. Haar inhoud is in 't algemeen van homiletischen aard. Zij levert ons aan de hand van de verzen des bijbels eene onmetelijke rij van opmerkingen, verklaringen, treffende zinspelingen, spreuken, zedelessen, gelijkenissen, verhalen enz. Uitsluitend bestemd om den hoorder of lezer te stichten en te onderwijzen, ontleent de midrasj zijn stof aan elk gebied, waar hij haar vindt. Al wat er toe kan bijdragen, genen naar zijn aanleg en geaardheid, uit het proza van het alledaagsche te verheffen tot de poëzie van godsdienstzin, zedelijkheid en nationaliteitsgevoel, wordt nauwkeurig verzameld en tot een min of meer ontwikkelde homilie omgewerkt. Een in ieder opzicht onvergelijkelijke schat van waarachtige poëzie en diepen moreelen adel is in deze hoogst eigenaardige literatuur neergelegd. Maar juist omdat op dit gebied de poëzie zoo vrij den schepter zwaait, is hier het onderzoek naar werkelijke feiten slechts met de hoogst mogelijke omzichtigheid denkbaar. Immers, wel zijn de Midrasjim in hunne tegenwoordige gedaante voor een groot deel slechts verzamelingen en omwerkingen van een stof, die uit oudere bronnen geput is, maar deze zijn weder zelve van homiletischen aard en tevens van betrekkelijk jeugdigen datum. Bovenal echter op historisch gebied kan de Midrasj slechts in zeer beperkten zin als bron van inderdaad objectieve, geloofwaardige gegevens gelden. Bestemd voor het groote, niet geletterde publiek vult hij een zeer groot gedeelte zijner homiliën met verhalen van allerlei aard en vorm. Daar echter daarbij meer een paedagogisch dan een literarisch doel beoogd wordt, zijn die verhalen uit den aard der zaak niet minder uit het onmetelijke gebied der vrije phantasie gegrepen dan uit dat der historische werkelijkheid. Alleen daar, waar het verband of de analogie met elders voorkomende mededeelingen omtrent geschiedkundige feiten onbetwistbaar vaststaat, mag dus een midrasj-citaat in een historisch-kritische beschouwing eenige plaats innemen. In die gevallen daarentegen, waar Midrasj met zijne verhalen alleen staat, mag de geschiedschrijver hem niet tot gids kiezen, wil hij zich niet aan het gevaar blootstellen, om ver van het gebied der werkelijkheid af te dwalen. En zeker geldt dit van de beide eerste eeuwen onzer jaartelling, die wij hier op het oog hebben. Het is nauwelijks in te zien, uit welke bron een homiliën-verzamelaar uit de 6de tot de 13de eeuw werkelijke objectieve gegevens omtrent die vroege tijden zoude geput hebben, indien voor zijn verhaal noch in eenige misjna of beraitha noch zelfs in een der beide Talmuds eene parallel aangetroffen wordt. Ik handel dus, zooals ik op een werkelijk wetenschappelijk standpunt niet anders kan en mag handelen, wanneer ik dergelijke midrasj-plaatsen, door den schrijver in vrij grooten getale gebezigd, buiten rekening laat. — En wanneer ik nu al dadelijk op dien grond van het verhaaltje omtrent R. Jozua's broederszoon, dat thans volgt, en aan *Koheleth Rabba* ontleend is, geen verder gewag maak, dan kom ik nu tot het tweede gedeelte van dit hoofdstuk, waarin de heer Oort ons zal uiteenzetten, waarin eigenlijk de ketterijen der Minim bestonden.

„Vooreerst vinden wij bij hen vrijzinnigheid tegenover de „wet. Deze openbaarde zich in eene niet letterlijke, maar alle-„gorische of ethische verklaring van sommige voorschriften. „Zoo was het een bewijs van onrechtzinnigheid als iemand durfde „bidden: „„Uwe liefde strekt zich ook over het vogelnestje „„uit."" De Rabbijnen twistten er later over waarom de va-„deren die uitdrukking veroordeeld hadden. De een zeide: „Wie zoo bidt, verwekt naijver onder de schepselen, een ander:

„hij is verwerpelijk omdat hij de bevelen Gods tot liefdeblijken „maakt, terwijl het niet anders dan verordeningen zijn. De „laatste had de zaak zeker aan het rechte eind, want de eerste „verklaring geldt tegen de Wet zelve. De Rabbijnen waren er „afkeerig van naar het waarom van de goddelijke voorschriften „te vragen. God had het bevolen, daarmeê uit! Geen wonder. „Zij zagen bij de leerlingen van Filo en anderen, waartoe dat „allegoriseeren leidde: Eerst verklaart men de besnijdenis gees„telijk, dan laat men ze na, Zoo was het gebod van Deuter. „22: 6 v. „„Als gij een vogelnest op den weg of op een boom „„of op het land vindt met jongen of eieren er in, terwijl de „„moeder er op zit, neem dan niet moeder en jongen beide weg, „„maar laat de moeder vliegen, opdat het u welga en gij lang „„leven moogt,"" even geschikt tot vergeestelijking als dat van „Deut. 25: 4: „„Een dorschend rund zult gij niet muilban„„den,"" waarvan Paulus kortweg zegt: Zorgt God soms voor „ossen?! terwijl hij het van de evangeliedienaars verklaart, die „hun loon moeten hebben. Een ander voorbeeld van vergees„telijking is de verklaring van het wetsvoorschrift: „„Gij zult „„uw zaad niet aan den Molech geven,"" waarin men het ver„bod vond, geen gemeenschap te houden met een Arameesche „vrouw. Wie zoo den tekst verklaarde, hem legde men met „berisping het zwijgen op. Maar dit zal wel geen christe„lijke ketterij geweest zijn. Daarentegen wordt de bede: U „prijzen de goeden! zoo betiteld. Waarom, is evenmin duide„lijk als de beteekenis der ketterij, ronde tefillîn te dragen en „de armtefillin op de vlakke hand, in plaats van aan den bin„nenkant van den bovenarm, te binden; toch heet dit uitdruk„kelijk מינות, terwijl het dragen van vergulde tefillin op de „mouw van het kleed werk der buitenstaanden (חיצונים) heet. „Zijn dit de mannen die zich niet aan de voorschriften der „meerderheid hielden? Misschien zijn deze afwijkingen geen „gevolgen van een beginsel, maar alleen van den onwil, zich „te voegen naar de voorschriften der toongevers, dus min of „meer toevallige strijdpunten."

Ik acht het nu niet noodig, al deze citaten nauwkeurig te ontleden. Vooraf immers dient het vast te staan, of wij hier inderdaad met werkelijke uitingen eener specifiek Christelijke richting kennis gemaakt hebben. En zoude ik dit nu krachtiger kunnen bestrijden dan het indirect door den schrijver zelven geschiedt? Waarom de bede: „U prijzen de goeden!" waarom evenzoo de ketterij ronde tefillin te dragen en de armtefillin op de vlakke hand te binden, juist eene Christelijke ketterij zou geweest zijn, verklaart hij terecht volstrekt niet te begrijpen. En toch worden die handelingen in de Misjna uitdrukkelijk als *minuth* gekenschetst! Ligt nu de gevolgtrekking niet voor de hand, en worden wij hier niet van zelve geleid tot de reeds vroeger door mij gemaakte opmerking, dat het eenvoudig eene onmogelijkheid is, onder *minim* en *minuth* uitsluitend Christenen en Christendom te verstaan?

Nu zijn er echter ook de meest ontwijfelachtige aanwijzingen omtrent de beteekenis, die aan het woord *minuth* ten tijde der misjna-redactie gehecht werd. Wij zullen deze nog ontmoeten. Hier zij slechts dit medegedeeld: *Minuth beteekent in die dagen de vrijzinnige, antiwettische richting, die in afwijking van alle traditie het schriftwoord subjectief verklaarde en allegoriseerde en daardoor tot verzaking van de gewichtigste geboden en verboden en zelfs tot een vijandige en uitdagende houding tegenover het traditioneele Jodendom en zijn toongevende aanhangers verviel; eene richting, die met het Christendom kon samengaan, maar niet onvoorwaardelijk daaraan verbonden was.* — Geen wonder, dat alle sporen van zoodanige rationalistische richting door de Tanaïeten dier dagen veroordeeld en tegengegaan werden. Maar deze richting, die ongeveer ten tijde van Trajanus een zoo gevaarlijk karakter verkreeg, heeft niets gemeen met het behoudende Joden-christendom, dat, naar men wil, in de eerste eeuw in Palestina zoude bestaan hebben.

Tot hetzelfde resultaat leidt ons eene andere overlevering, die thans door Prof. Oort geciteerd wordt. „Hoe de geheele

„Wet door de Minim werd ondermijnd en verworpen, blijkt uit „deze merkwaardige overlevering (*Ber.* 12*a*): „„Men las (in „„den tempel) bij de dagelijksche godsdienstoefening den Deca-„„logus, het *sjema'* enz.; r. Juda zei: R. Samuel heeft geleerd: „„ook elders trachtte men dit gebruik in te voeren, maar dit „„heeft men al lang afgeschaft, om het morren (blijkbaar in den „„zin van: twistzoeken door verkeerde redeneeringen) der ketters. „„Ook wij hebben die overlevering: R. Nathan heeft gezegd: „„(volgt letterlijk dezelfde overlevering). Rabba, een kleinzoon „„van Chana, wilde het gebruik in Sora in zwang brengen; „„maar r. Chisda zei hem: zij hebben het vroeger afgeschaft „„om het morren der ketters."" Met dezelfde woorden weer-„hield r. Asji r. Ameimer, als hij het in Nahardea wilde in-„stellen. — Deze veel verbreide overlevering klimt dus op tot „r. Samuel, in wiens naam r. Juda het meedeelt, en dit is „zeker dezelfde Samuel de kleine, die de bede tegen de Minîm „voor Gamaliël formuleerde. De Jeruzalemsche Talmud heeft „de overlevering veel korter aldus: Twee rabbijnen beweren: „eigenlijk zou het in de rede liggen, den Decalogus dagelijks „te lezen; maar men doet dit niet om het gepraat der ketters, „opdat zij niet zouden zeggen, dat alleen deze geboden door „God op den Sinai gegeven zijn."

Het is eene schromelijke vergissing, die de schrijver hier op het dwaalspoor geleid heeft. Als er namelijk ééne plaats in den Talmud is, die bewijst, dat onder „minim" niet Joden-Christenen te verstaan zijn, dan is het deze. Immers, het is opmerkelijk, dat niet één van de beroemde autoriteiten uit het Tanaieten-tijdvak in verband met deze overlevering omtrent de afschaffing van het lezen des Decalogus' genoemd wordt. De oudste en tevens de eenige nog tot het Tanaieten-tijdvak behoorende leeraar, wiens naam hier vermelding vindt, is R. Nathan, een tijdgenoot van den bekenden R. Meïr, die in de tweede helft der tweede eeuw kort voor de samenstelling der Misjna bloeide. Alle overige hier genoemde autoriteiten zijn

Babyloniërs, en behooren tot de verschillende Amoraïm-geslachten van de 3de, 4de en 5de eeuw. Ook de beide leeraren, wier namen de geciteerde plaats uit den Pal. Talmud vermeldt, zijn Amoraïm van het tweede geslacht. Maar Samuel dan, die immers de bede tegen de Minim voor Gamliël formuleerde? Welnu, men zoude het nauwelijks gelooven, wanneer ik beweer, dat deze geleerde, die hier door Prof. Oort voor identisch gehouden wordt met den jongeren tijdgenoot van R. Gamliël, wiens naam in de geheele talmudische literatuur slechts een paar malen aangetroffen wordt, niemand anders is dan Mar Samuel, de beroemde Babyloniër van het einde der 2de en het begin der 3de eeuw, dien wij om het onberekenbaar groote aandeel, dat hij aan de ontwikkeling der Halacha in de meest verschillende richtingen genomen heeft, bijna op iedere bladzijde van den Babylonischen talmud aantreffen. Slechts ééne vergissing van dien aard is voldoende, om den meest onpartijdigen beoordeelaar onwillekeurig te leiden tot den ernstigen twijfel, of de schrijver wel ooit eenige bladzijde van den Talmud gelezen heeft. — Doch wat de zaak zelve betreft, het feit, dat vóór R. Nathans tijd geene mededeeling omtrent de afschaffing van het lezen des Decalogus schijnt gedaan te zijn, voert ons van zelve tot de overweging, of niet deze maatregel eerst kort te voren genomen was. Toevallig stelt ons eene overlevering omtrent een maatregel van denzelfden aard in de gelegenheid, de juistheid van dit vermoeden krachtig te staven. In Pesachim 56*a*. wordt namelijk in naam van R. Abahu gezegd, dat de woorden „Geloofd zij de naam van de heerlijkheid Zijner regeering immer en eeuwig", die bij het lezen van *Sjema* tusschen het eerste en tweede vers ingevoegd worden en voorheen stil uitgesproken werden, later, evenals de overige verzen, luid werden gelezen, en dat deze maatregel alweder genomen was „wegens de oppositie der Minim". „In Nahardea echter," voegt hij duidelijk bij „waar de Minim geen invloed hebben, daar leest men die woorden heden nog stil." Nu geloof ik niet mis te tas-

ten, wanneer ik dezen maatregel met dien omtrent de weglating van den Decalogus chronologisch in verband breng. Toen eenmaal de Minim met hunne vrijzinnige richting eene bepaald uitdagende houding tegenover het traditioneele Jodendom aannamen, was dit van zijnen kant genoodzaakt, alles, wat hunne hatelijke en gevaarlijke oppositie in de hand werken kon, zooveel mogelijk te vermijden. Zoo antwoordt R. Akiba aan zijne leerlingen, wanneer zij hem zekere vraag stellen, die wij zoo aanstonds zullen ontmoeten, zeer beslist: „Geeft toch geen „aanleiding aan de Minim om te opponeeren (*Joma* 40*b*)." Het lezen van den Decalogus vóór het Sjema kon een wapen worden in de handen van hen, die in een paar ethische geboden, als de laatste vijf van den Decalogus, de geheele wet zagen, en moest daarom vervallen. De stille voordracht der woorden, die men op het eerste vers van Sjema, waarin de geloofsbelijdenis van het Monotheïsme neergelegd is, liet volgen, schonk hun allicht de gelegenheid tot hatelijke aantijgingen. Om dus elk lasterlijk verwijt te ontgaan, moesten die woorden van nu af luide voorgedragen worden 1). En is nu het verband tusschen de beide genoemde maatregelen onmiskenbaar, dan staat tevens de chronologische plaats, die wij beiden moeten aanwijzen met zekerheid vast. Immers, uit eene tot voor korten tijd onuitgegeven aanteekening van den Kairuaanschen geleerde R. Chananël (11e eeuw) op de betreffende plaats in Pesachim blijkt ten duidelijkste, dat in R. Abahu's mededeeling omtrent het overluide voordragen der woorden „Geloofd zij enz." gelezen moet worden: „In *Uscha* stelde men vast, dat men het met luider stemme kon voordragen." Met deze ontdekking is omtrent de chronologische zijde van dit vraagstuk alle twijfel opgeheven. Het Synhedrion van Uscha vormde zich op het laatst der 2de eeuw, toen de schriftgeleerden na Hadrianus' vervolging

1) Vergelijk hieromtrent een belangrijk artikel onder het opschrift „een archaeologisch raadsel opgelost" van eenen anonymus in den eersten jaargang van dit tijdschrift, No. 11.

in het vaderland terugkeerden, en de meergenoemde R. Nathan, tot wiens tijd de mededeeling omtrent den anderen maatregel van de afschaffing des Decalogus opklimt, was een lid van dit collegie. Het blijkt dus ten duidelijkste, dat wij bij deze Minim aan dezelfde richting te denken hebben, die ook in de Misjna onder Minuth verstaan wordt, en dus, zoowel om haar uitermate vrijzinnig en uitdagend karakter, als om den tijd, waarin wij haar aantreffen, in geenen deele met het Joden-Christendom identisch kan zijn. De sophistische distinctie, waarmede de schrijver hier de voorkeur, aan den Decalogus gegeven, zoo goed als het kan met het Joden-Christendom in verband wil brengen, is dus reeds a priori veroordeeld.

„Twijfel aan de voortdurende voorliefde van God voor Israël „kon niet uitblijven onder de Minîm. Toen de Joodsche staat „in 70 was te gronde gegaan, lag het in de rede, dat vele „hunner daarin het bewijs zagen, dat God zijn volk had ver„stooten. Wij vinden dit denkbeeld in het gesprek, dat rabbi „Josua met een Mîn heet gehouden te hebben voor „den keizer", „en in dat van r. Gamaliël met een ketter." Ik kan niet ontkennen, dat ook Joël in de eerste aflevering zijner *Blicke* (pag. 34—35) deze beide verhalen citeert en gevolgtrekkingen er uit maakt; evenmin dat Graetz (*Geschichte* IV, noot 14) van het eerste beweert: „Auch was *Chagiga* 5*b* erzählt wird, „scheint echt zu sein", maar voeg er met al de kracht eener werkelijke overtuiging bij, dat hieruit ten duidelijkste blijkt, hoezeer dezen schrijvers bij de behandeling van dit onderwerp hier en daar alle kritische tact schijnt begeven te hebben. Beginnen wij met het verhaal, dat beiden citeeren. Een Joden-Christen houdt aan het hof van keizer Hadrianus met R. Jozua een pantomimisch gesprek, waarbij de handbewegingen tot uitdrukking van zekere bijbelverzen moeten strekken, en waarop dan de keizer zich met belangstelling naar de beteekenis dier bewegingen informeert. De Joden-Christen weet den keizer wel zijne eigene handbewegingen te verklaren, maar niet die van zijnen

tegenstander; waarop de keizer hervat: „een man, die geene „handbeweging verstaat, zal deze functie voor den keizer ver„richten! Hierop voerde men hem naar buiten en hij werd „omgebracht.” Hoe is het mogelijk, dat een historicus niet ziet, hoe iedere trek van dit verhaal het legendaire karakter daarvan verraadt! Wel beweert Joël: „Es ist gleichgültig, dass dann hinzugefügt wird, der Kaiser habe den Minäer bestrafen lassen, weil er, während R. Josua sein Zeichen sofort verstand, nicht die gleiche Geistesschärfe im Verstehen der Zeichensprache hatte.” Maar dit is niet de taal eener objectieve kritiek. Het gaat volstrekt niet aan, zulke trekken, die ten sterkste voor het onhistorische karakter van een verhaal pleiten, eenvoudig van het geheel te verwijderen en dan het overige als historisch gegeven te bezigen. Een verhaal, dat in zijne onderdeelen niet natuurlijk kan zijn, is het ook niet in zijn geheel. En moest nu niet bovendien de geheele taal en inkleeding, waarin dit verhaal vervat is, en de omstandigheid, dat een zoodanig feit uit het leven van een man als R. Jozua in geen Palestinensischen bron wordt aangetroffen, voldoende geweest zijn, om deze plaats van de lijst der vertrouwbare gegevens omtrent het Joden-Christendom te schrappen? — Doch ziehier een onbetwistbaar bewijs, dat wij hier voor een echt Babylonisch fantasie-product staan, waarachter ook niet de minste historische werkelijkheid verborgen ligt. De geheele gewoonte van pantomimische gesprekken te houden, wordt in Berachot 46*b* ten duidelijkste als eene *zede der Nieuw-Persen* gekenschetst, en R. Nissim, de tijdgenoot van den bovengenoemden R. Chananël, brengt inderdaad met den juisten kritischen tact in zijne aanteekening op die plaats het verhaal omtrent het tweegesprek tusschen R. Jozua en den Mîn daarmede in verband. Hoe sprekend herinnert ons dit feit aan de bovengeciteerde plaats, waar dezelfde Hadrianus aan denzelfden R. Jozua de vraag richt, waarom hij niet het Abidan-huis der Magiërs bezoekt! — Niet beter is het gesteld met het tweegesprek tusschen R. Gamliël en eenen Mîn, die elkander op grond van bijbelverzen trachten te bewijzen, de eene dat God Israël verlaten heeft, de andere dat dit niet het geval is. Behalve dat ook hier èn de taal èn de omstandigheid, dat geen Palestinensische bron dit tweegesprek kent, van beslissend gewicht zijn, moet hier nog eene andere omstandigheid in aanmerking komen, die indien het noodig geweest ware, ook omtrent het vorige citaat gegolden had. Op beide plaatsen namelijk plaatst zich de Mîn op een zoodanig standpunt, dat wij in hem blijkbaar een niet-Israëliet herkennen moeten, die zich van bijbelteksten bedient. „Gij volk, van wien zijn Heer „het aangezicht afgewend heeft!” zoo spreekt hij in het eene geval, „o volk, dien zijn heer verlaten heeft!” zegt hij op de andere plaats. Welnu, zulke Minîm hebben noch tijdens R. Gamliël noch tijdens R. Jozua bestaan. Zij konden alleen leven in de verbeelding der Babyloniërs, die de historische beteekenis van den naam Mîn niet kenden, en hem daarom aan ieder toekenden, die het Jodendom met uitdagende redeneeringen bestreed. En zoo laat zich dan ook de aanwezigheid van zulke Minim aan het hof van Hadrianus heel wat beter verklaren. Ten overvloede kan nog hierbij opgemerkt worden, dat uitdrukkingen als de genoemde op vele andere plaatsen inderdaad aan niet-Joden in den mond gelegd worden (zie *Aboda Zara* 54*b*, *Sanhedrin* 39*a*, *Chulin* 59*b*).

„Zoo zagen de Christenen met eenig genoegen, dat de hoo„gepriester op den Verzoendag vaak met de linkerhand het lot „„voor den Eeuwige”” en met de rechter dat „„voor Azazel”” „getrokken had, wat steeds als een slecht teeken was aange„merkt. Reden waarom de rabbijnen maatregelen beraamden, „om dit ongunstig voorteeken te verbergen. Indien dit werke„lijk geschied is, dan moet dat leedgevoel zich reeds vóór 70 „hebben geopenbaard. Maar het kan wel zijn, dat de maat„regelen slechts in de verbeelding der latere schriftgeleerden „genomen zijn, naar aanleiding van stekelige opmerkingen, door

„Christenen gemaakt, die hoorden dat vóór 70 het lot vaak „zoo ongelukkig gevallen was." — Daar ik aan opzettelijke vervalsching niet denken kan, zoo *moet ik weder verklaren niet te begrijpen, hoe iemand in deze plaats dit lezen kan.* Ziehier de vertaling der plaats, zooals zij in *Tosefta Joma* II luidt: „Als hij het lot voor den Eeuwige in zijn rechterhand „getrokken had, dan was geheel Israël verheugd; indien hij „het met zijn linkerhand getrokken had, dan was niet geheel „Israël verheugd. Nu vroegen de leerlingen van R. Akiba" (*Hadrianus' tijdgenoot!*) „hunnen leeraar: ware het misschien „geoorloofd hen" (d. w. z. zoowel de bokken als de loten) „van links naar rechts te verwisselen" (zoodat het resultaat hetzelfde bleef en tegelijk aan het naïeve vooroordeel van het volk tegemoet gekomen was)? „waarop deze hun antwoordde: „geeft den Minim door zulke opmerkingen geene aanleiding, „om u lastig te vallen." — Waar is nu het leedwezen der Christenen, zij 't vóór of na 70? Waar de maatregelen der rabbijnen of zelfs van éénen rabbijn, om het ongunstig voorteeken te verbergen? — Niets van dit alles; misverstand van begin tot einde!

„Van versmading van den tempel vinden wij niets." Volgt het bewijs. „Maar het is licht te begrijpen, dat zij vóór 70 „niet ingenonnen waren met den tempel, noch daarna den her„bouw gewenscht hebben, voor zoover zij de wet voor afgeschaft „hielden of meenden, dat Israël van zijn rang als uitverkoren „volk Gods vervallen was." Ziedaar losse vermoedens, die van een wetenschappelijk standpunt geene wederlegging behoeven.

Wij staan thans voor een aantal rabbijnsche plaatsen, waarin direkt of indirekt het denkbeeld bestreden wordt, als zouden bij de schepping meer dan éene macht werkzaam geweest zijn. Maar om te kunnen beoordeelen, in hoeverre die plaatsen op het Christendom betrekking hebben, en — zoo ja — uit welken tijd zij stammen, hoore men, wat de schrijver zelve aan het slot der bedoelde citaten zegt, waarvan ik het een en ander cursi-

veer: „Al hingen deze vragen *waarschijnlijk* samen met kette„rijen ten aanzien van het Joodsche Godsbegrip, het is toch „*niet duidelijk waarin deze eigenlijk bestonden*, en de overleve„ringen kunnen dns voor *niet meer* gelden *dan voor proeven*, „*hoe de ketters de schriftgeleerden met teksten in het nauw* „*brachten*; waarvoor ook dienen kunnen de twistgesprekken, „die zij met Beroeria, de vrouw van r. Meir, en met r. „Abahoe hielden. Daarenboven *wijzen ons al die plaat*„*sen op de tweede eeuw*." Waar de schrijver dit zelf verklaart, behoef ik niet nader te betoogen, dat de bedoelde plaatsen met ons onderwerp in niet het minste verband staan. Alleen dit wil ik nog zeggen, dat men, om met den schrijver te gelooven, dat *al* die plaatsen op de tweede eeuw wijzen, niet gelezen moet hebben, dat dezer zelf op de vorige bladzijde verklaart: „evenals bij dezen R. Samuel, worden wij in „het begin der derde eeuw verplaatst enz."

Maar te midden der bedoelde citaten lezen wij ook het volgende: „Een zeer duidelijke toespeling op het Christendom „vinden wij in deze vermaning: „„Als iemand zegt: ik ben „„God (of een god), dan liegt hij; ik ben de menschenzoon, „„dan zal men hem ten slotte nagapen; ik stijg ten hemel, „„dan geldt het schriftwoord: zal hij het zeggen en niet doen?"" Slechts eene lexciografische opmerking. Bij de woorden „dan „zal men hem ten slotte aangapen" teekent Prof. Oort in eene noot aan: „Levy, N. H. W. I, 29*a*: „„So wird er es später „„bereuen"", wat ik er niet in vinden kan." Van mijne zijde moet ik verklaren, dat ik ten eenenmale niet begrijp, hoe de schrijver in het zeer bekende Chald. werkwoord תהא, dat wel degelijk „berouw hebben" beteekent, de beteekenis „aangapen" heeft kunnen ontdekken. Ten bewijze, dat Levy's vertaling uitstekend is, diene de opmerking, dat R. Abahoe's vermaning niets anders is dan eene treffende toespeling op het Schriftwoord (Num. XXIII.19) „God is geen man, dat Hij liege, „geen menschenzoon, dat Hij *berouw hebbe*. Zoude Hij

„zeggen en niet doen? spreken en niet nakomen?" — Dat echter in de bedoelde vermaning eene toespeling op het Christendom ligt, wil ik gaarne toegeven. Maar — hooren wij weder den schrijver zelven: — „Edoch dit woord „is van R. Abahoe, in de derde eeuw, en licht dus de eerste „eeuw niet toe", en — als ik mij de vrijheid nemen mag iets er bij te voegen — hier worden *geene* Minim vermeld. *Ook is hier noch van haat of vijandschap noch van strafoefening en vervolging sprake.* Het is niet anders dan eene veroordeeling van het drieëenheidsbeginsel van een monotheistisch standpunt. De lezer gelieve ook daarvan nota te nemen.

„Van het boek Prediker heet het, dat de schriftgeleerden „het wilden „verbergen", d. i. niet in den Kanon opnemen, „omdat er woorden in voorkwamen, die tot ketterij voerden. „Is die ketterij de Christelijke? De eerste plaats die den „schriftgeleerden bedenkelijk voorkwam was: Wat baat den „mensch al zijn moeite. Behoort daaronder, vraagden zij, dan „ook al wat hij voor de Wet doet? De tweede was 11 : 9: „Verheug u, o jongeling, in uw jeugd! Wie toch zoo den „teugel laat schieten, houdt eindelijk recht noch rechter over! „Zij wisten evenwel de bezwaren uit den weg te ruimen, en „Prediker bleef of werd heilig. Indien hier Christelijke ketterij „wordt bedoeld, dan bestond zij in minachting voor de wet- „studie en zekere loszinnigheid." Eene poging, om het boek Koheleth uit den kanon te verwijderen, houd ik voor een historisch feit, en wel om twee redenen: 1°. omdat de mededeeling zelve, die ook *Sabbath* 30*b* voorkomt, in hoofdzaak een echt historisch karakter draagt, 2°. omdat het feit, dat bij nauwkeurige kritiek der betreffende plaatsen op het einde der tweede eeuw schijnt geplaatst te moeten worden, uitmuntend past in de lijst van dien tijd. De beweegreden der schriftgeleerden, om het boek te weren, was omdat het hier en daar een zweem van *mînuth* vertoonde, welke, wat het eerste der beide geciteerde verzen betreft, bestond niet „in minachting

van de wetstudie", zooals de schrijver ten onrechte meent, maar in „verwaarloozing van het godsdienstleven" (want עמלו של תורה tegenover בכל עמלו beteekent „het godsdienstleven") en wat het tweede betreft, niet in zekere „loszinnigheid", zooals de schrijver verkeerd oordeelt op grond der beginwoorden: „verheug u, o jongeling, in uw jeugd!" maar in het „volgen van zijn eigen inzicht met verwerping van wet en traditie", zooals het einde van het vers luidt: „en ga in de wegen van uw hart en in het gezicht uwer oogen" in verband met Num. XV, 39, een vers, dat ook elders in uitspraken van denzelfden tijd als kenteeken van minuth genoemd wordt (*Sifre* t. p., en *Berachoth* 12*b*.) Ook de woorden: »wanneer eenmaal de teugels losgelaten zijn, dan is er geen recht en geen rechter meer," zien volstrekt niet op jeugdige loszinnigheid, maar beteekenen: wanneer eenmaal de banden van geloof en godsvrucht verbroken zijn, dan is de menschelijke maatschappij aan moreele ontaarding prijs gegeven. Ziedaar inderdaad in één woord kort en goed gezegd, waarom de schriftgeleerden de rationalistische richting der minim moesten bestrijden. Het geheel is zoo natuurlijk en historisch mogelijk. En toch vindt Graetz (*Kohélet* pag. 170) het bericht „ihrer ganzen Haltung nach so ungeschichtlich, dass „nicht viel darauf zu geben ist." „Ich halte alle diese Stellen für homiletische Redewendungen, die keinen Anspruch auf historische Treue machen, und nur den einen Zweck verfolgen, die Zuhörer zu belehren und zu unterhalten." Waarlijk, deze overweging had Graetz op verschillende andere plaatsen, waar hij uit midrasj-citaten historische gegevens put, heel wat beter en nuttiger kunnen tot geldigheid brengen dan hier, waar wij blijkbaar een historisch feit voor ons hebben, dat slechts daarom eerst in het begin der 3de eeuw vermelding vindt, omdat het eerst betrekkelijk kort te voren geschied was.

Maar om nu dit feit weder met ons onderwerp in verband te brengen, het blijkt duidelijk, dat ook hier op verre na niet aan Joden-Christendom te denken valt. En eenige be-

schouwingen, die de schrijver thans laat volgen in verband met de vermelde „loszinnigheid", in zedelijken zin opgevat, verliezen à priori alle beteekenis, daar immers, zooals wij zagen, van zedelijke losbandigheid hier volstrekt geen sprake is.

Ten laatste tracht de schrijver uiteen te zetten, wat de ketters aanbeval in de oogen van vele Joden en hunne ketterij dus gevaarlijk maakte. En hier komt hij tot het resultaat, dat dit bestond in de omstandigheid, dat zij Joden, en dus besneden waren, verder in hunne geschriften en eindelijk hierin, dat het Christendom zich onder het Jodendom het meest aanbeval door zijn inhoud, en dewijl deze vaak aan een onbevooroordeeld en goedgestemd gemoed behaagde, zoo kon het gebeuren, dat iemand onbedacht kettersch werd.

Dat nu de besnijdenis van groot gewicht was bij de erkenning der vrijzinnigen als Joden en hen daardoor als erkende leden der gemeente des te gevaarlijk maakte, laat zich licht denken. Evenzoo behoeft het weinig verdediging, dat vooral de geschriften der Minim het gevaarlijke wapen waren, waarmede deze vrijdenkers het Jodendom bedreigden. Maar, om nog van het derde punt een oogenblik te zwijgen, deze omstandigheden liggen geheel buiten het gebied der historische en chronologische kwestie, die ons hier bezighoudt. De vraag blijft immers: wanneer begonnen dan die mineïsche geschriften zoo gevaarlijk te werken en in welke mate moet aan het Christendom daarbij een aandeel toegekend worden? En nu behoeft men maar een oogenblik de halachische discussie over de geschriften der minim, door den heer O. geciteerd, in Tosefta op te slaan, en men zal onmiddellijk ontwaren, dat zoowel de namen der Tanaieten, die er aan deel nemen, als het geheele verband, waarin de discussie aldaar voorkomt, ons ten sterkste noopt, haar in de tijden van Trajanus te plaatsen, een feit, waarop wij aanstonds terugkomen.

Overigens is er geen sterker bewijs voor de waarheid, dat de verhouding tusschen „de strengste Joden en Joden-Christenen" vóór dien tijd eene geheel vertrouwelijke was, dan het verhaal omtrent R. Eliezer, die tijdens Trajanus door een misverstand als Christen gevat was. Het feit, door R. Eliëzer bij die gelegenheid meêgedeeld, dat hij eens te Sepforis een vrijzinnig woord, hem door eenen Joden-Christen in naam van J. ben Pantera meêgedeeld, met genoegen had aangehoord, maakt eene andere voorstelling totaal onmogelijk, zooals wij nog zullen zien. En toch schenkt Prof. Oort ook aan dit verhaal eene plaats in zijne beschouwingen. Met welk doel? Om aan te toonen, hoezeer zich het Christendom door zijnen inhoud bij ieder goedgestemd gemoed aanbeval. Had nu de schrijver uit de omstandigheid, dat in de historisch ongetwijfeld meer vertrouwbare lezing van Tosefta de inhoud van het bedoelde woord niet aangegeven wordt, de gevolgtrekking gemaakt, dat de mededeeling daaromtrent in de lezing van den Bab. Talmud niet authentisch is, men had hem dan alleen kunnen vragen, hoe hij met zooveel zekerheid over den aard der bedoelde vrijzinnige opmerking kon oordeelen, en hem verder er op gewezen, dat het geheele citaat, wat de hoofdzaak betreft, in ieder geval lijnrecht met zijne hypothese in strijd is. Thans nu hij ten onrechte ook den inhoud der vrijzinnige opmerking, aan den Bab. Talmud en Koheleth Rabba ontleend, letterlijk overneemt, kan men zich niet genoeg verbazen, hoe het mogelijk is dat de schrijver eene triviale aardigheid als deze als voorbeeld van den verleidelijken inhoud des Christendoms voor ieder goedgestemd gemoed kon te boek stellen! En nu hooren we nog wel onmiddellijk: „ziedaar de eenige proeve uit de rabbijnsche „geschriften, waaruit blijkt, hoe een woord, dat op naam van „J. stond, een strengen Jood behaagde." Als dit de eenige proeve is, dan moeten die strenge Joden inderdaad al zeer weinig behagen in die vermeende lessen van Joden-christelijke vrijzinnigheid gevonden hebben. Wanneer nu Prof. Oort onmiddellijk laat volgen: „Er waren er meer, zooals van zelf spreekt", dan komen er als voorbeelden daarvan een paar analogieën uit

den Talmud voor evangelische uitspraken. Waarlijk, die analogieën zijn — zij 't dan ook natuurlijk in omgekeerde verhouding — zooals bekend is, zoo talrijk en treffend, dat het niet noodig geweest ware, hier een paar te kiezen, waarvan het eene op zich zelve en het andere in dit verband als allerongelukkigst te beschouwen is. Want wat het eene betreft, Matth. 6 : 26 is geene parallel van de reeds vroeger geciteerde bede: „Gij, wiens liefde zich over het vogelnestje uitstrekt" enz., zooals ieder onpartijdig beoordeelaar zal toestemmen. Maar nu het andere! „R. Trypho, die van zijn tijdgenooten zei: ik vraag „mij af, of er tegenwoordig iemand is, die een terechtwijzing „aanneemt. Als iemand tot een ander zegt: Neem dien splinter „uit uw oogen, dan krijgt hij ten antwoord: Haal liever den „balk uit de uwe, moet ingenomen zijn geweest met Matth. „7 : 4." Was misschien ook omgekeerd de schrijver van Matth. 7 : 4 ingenomen met het woord, dat hier aan R. Trypho, *Hadrianus' tijdgenoot*, toegeschreven wordt? — Antwoord: Twéé bladzijden vroeger lezen we bij den heer Oort: Streng genoeg! „R. Tarfon (d. i. de Tryfon van Justinus" en — veroorloof ik mij bij te voegen — ook de R. Trypho van onze plaats, al doet de schrijver dit toevalligerwijze ook niet duidelijk uitkomen) „was in deze aangelegenheid heftig naar zijne ge„woonte." Welnu, wat was dan dat betoon van heftigheid? Op de voorafgaande bladzijde staat het duidelijk genoeg: „R. Tarfon zei: Moge ik mijne zonen begraven, indien ik die „boeken (de evangeliën en de geschriften der minim), wanneer „ze mij in handen vallen, niet verbrand, met de" (goddelijke) „namen er in; want als iemand mij vervolgt, dan vlucht ik „liever in een afgodentempel dan in een hunner huizen; immers „de afgodendienaars loochenen God zonder hem te kennen, „maar zij, terwijl zij hem kennen." Deze R. Tarfon dus moet uit louter ingenomenheid met Mattheus aan dit geschrift zijne zedelessen ontleend hebben! Behoeven we nog meer? .... Hoe krachtig worden we hier overigens weder herinnerd aan de

stellige bewering van Wünsche, die op dit gebied van ondervinding spreken mag (*Neue Beiträge*, Vorwort, pag. I, noot): „Wenn dann und wann behauptet worden ist, das zwischen den „neutestamentlichen Urkunden, speciell den Evangelien und dem „Talmud und Midrasch bestehende verwandtschaftlische Ver„hältniss beruhe auf einer Entlehnung oder Beeinflussung der „letzteren durch erstre, so ist das sicherlich nicht richtig. Nach „unserem Dafürhalten sind die neutestamentlichen Urkunden „an den talmudischen Weisen der beiden ersten Jahrhunderte „fast spurlos vorübergegangen!"

In een volgend hoofdstuk wijdt Prof. Oort eenige beschouwingen aan den persoon en de werkzaamheid van den meergenoemden Gamliel II. Ook deze mogen we niet met stilzwijgen voorbijgaan, natuurlijk voor zoover zij met ons onderwerp onmiddellijk in verband staan. Na geconstateerd te hebben, dat de eenheid, d. w. z. de godsdienstige eenheid des Jodendoms door Gamliels veerkrachtig optreden in „de eerste vijf en dertig jaren, waarschijnlijk de eerste kwart eeuw, na 80" is tot stand gekomen, meent de schrijver zich te mogen veroorloven, dit feit onmiddellijk met den vermeenden strijd tusschen Jodendom en Christendom in verband te brengen. „Wat beduiden" — zegt hij — „de verschilpunten tusschen Farizeën, Sadduceën, „Esseën bij hetgeen die christenen predikten? Volmaakt niets! „Hen onschadelijk te maken, tot onderwerping te brengen of „anders te bannen, moest de hoofdwensch van de toongevers „der bovendrijvende partij zijn; want de christenen ondermijn„den het geheele Jodendom, verloochenden de Wet en maakten „ten slotte alle banden van godsdienst en zedelijkheid los."

Waarlijk, op deze wijze maakt men zich de historie-kritiek gemakkelijk. Zie, wanneer iemand geroepen ware, met de Rabbijnsche literatuur in de hand de vraag te beantwoorden: kan het waar zijn, dat het Christendom reeds vóór de tijden van Trajanus tegenover het Jodendom een zoo gevaarlijke en uitdagende houding aannam, dat men op tegenweer bedacht

moest zijn, dan zoude hij met de meest mogelijke beslistheid moeten antwoorden: *neen en driewerf neen!* En moest hij dan dit oordeel motiveeren, dan zoude een zijner belangrijkste motieven het volgende zijn. In het twééde Tanaïeten-tijdvak, dus tamelijk kort na de verwoesting, werden door de toongevende autoriteiten des Jodendoms belangrijke en krachtige pogingen tot herstel der godsdienstige eenheid aangewend. Het was eene beweging, die in de verdere ontwikkeling des Jodendoms en zijne literatuur diepe sporen heeft achtergelaten. Maar, waarin ook de bronnen omtrent de feiten, die met die beweging in verband staan, mogen verschillen, omtrent haar hoofdkarakter hebben wij authentische gegevens. Het lag in eene krachtige poging tot herstel van de eenheid der godsdienstvoorschriften, die ten gevolge van de vele verschillen van gevoelen tusschen de schriftgeleerden, vooral die van de zeer uiteenloopende Samaïetische en Hillelitische scholen, in verband met de ongelukkige politieke gebeurtenissen der jongste tijden in gevaarlijke mate geschokt was [1]) Indien nu de gangbare voorstelling omtrent eene bepaalde antiwettische richting der Christenen *reeds in die dagen* juist ware, hoe konden dan die autoriteiten van de gevaren, die het Jodendom van de éene zijde dreigden, zooveel ernst maken en daarbij een ander in menig opzicht nog zichtbaarder en dreigender gevaar eenvoudig negeeren? Wat beteekenden — om op de wijze van Prof. Oort te spreken — de verschillen tusschen Samai's en Hillels scholen in vergelijking met de dreigende houding des Christendoms, zooals ons die geteekend wordt? En toch, wat zien we gebeuren? Over die bewuste verschillen alles: vergaderingen, getuigenverhoor, stemmingen, beslissingen, halacha-verzameling; over het Christendom daarentegen *geen enkel woord!* — Maar nu ziet er Prof. Oort geen bezwaar in, de feiten eenvoudig om te keeren.

1) Zie daarover: Dr. Dünners beschouwingen in Graetz' *Monatsschrift* 1871, pag. 37 vg. en pag. 144, Graetz *Geschichte* IV pag. 31 vg. en noot 4.

De in den weg staande bronnen worden verzwegen, het eigenlijke karakter der beweging treedt op den achtergrond en er wordt gedecreteerd: de Christenen „onschadelijk te maken tot onderwer-„ping te brengen of anders te bannen, moest de hoofdwensch „van de toongevers der bovendrijvende partij zijn." Men ziet — het *moest*, al was het ook volgens de bronnen *zeer zeker zoo niet!*

Met evenveel recht meent de schrijver te mogen veronderstellen „dat dit streven naar eenheid, om het Jodendom te „weren tegen de Minîm, een niet onbelangrijke rol heeft ge-„speeld op de stormachtige vergadering ten huize van Chananja „b. Hizkia b. Gorion." Ik moet den lezer verzoeken eens Graetz' Geschichte III, noot 26 op te slaan en daar te zien, wat de bronnen omtrent die in een der laatste jaren vóór 70 gehouden vergadering en de zoogenaamde „achttien bepalingen" tegen de Heidenen, daarop vastgesteld, bevatten. Hoe is het mogelijk, dat iemand in strijd met alles, wat de bronnen daaromtrent zeggen, op het denkbeeld kon komen, dat bij die gelegenheid het streven, om het Jodendom tegen de Christenen te weren, eene niet onbelangrijke rol gespeeld heeft?! Wel zegt de schrijver aan den voet der bladzijde: „zooals ook Derenbourg, Essai 275, onderstelt", maar ik zoude gaarne weten, hoe zoo iets in Derenbourg's woorden — die tusschen haakjes gezegd, buitendien eene geheel ongemotiveerde conjectuur bevatten — kan gelezen worden! Men oordeele: „Peut-être „aussi la conduite des Chrétiens fut-elle pour quelque chose „dans l'adoption de ces mesures. L'oeuvre de la conversion „des païens à la nouvelle religion fit de grands progrès sous „Néron, et les Juifs durent souffrir en voyant d'anciens frères „tendre la main aux Syriens, aux Grecs et aux Romains, au „moment même où ils étaient accablés et harcelés par ces „ennemis acharnés de leur religion. Plus les Chrétiens se rap-„prochaient des idolâtres, plus les docteurs juifs songeaient à „s'en éloigner, et la haine de ces derniers pour les païens et

„les propagateurs de la doctrine paulinienne s'accrut à mesure „que le christianisme envoya ses apôtres et répandit ses croyances „parmi les idolâtres." Waar staat hier ook maar met één woord gezinspeeld op het streven, om den invloed van het Christendom op de Joden te weren? . . . .

Eindelijk spreekt de schrijver nog in dit hoofdstuk van een aantal maatregelen, door de leeraren getroffen, om den invloed der Minim te breken, en vereenzelvigt daarbij natuurlijk weder minuth met Christendom. Maar het is reeds meer dan eenmaal in de voorafgaande bladzijden vermeld, dat bedoelde maatregelen naar de ontwijfelachtige aanwijzing der bronnen niet vóór Tra-janus' tijden kunnen genomen zijn en men zal dit gaarne ge-looven, wanneer men hoort, dat de schrijver zelf ten laatste erkent: „Deze plaatsen brengen ons verder dan het eind der eerste eeuw." Het is dus niet noodig, zulke plaatsen wederom nauwkeurig te ontleden.

Nu volgen nog wel is waar bij Prof. Oort enkele beschouwingen over de ontwikkeling van het Christendom in het buitenland. Daar echter dit hoofdstuk bijna uitsluitend van de onderlinge verhouding tusschen Joden en Heidenen spreekt en de schrijver zelf verklaart, dat hij „aangaande de verhouding „tusschen Joden en Christenen in het buitenland slechts het „een en ander aangestipt" heeft, zoo acht ik het geraden, wat dit punt betreft te wachten tot tijd en wijle, dat hij ons eene meer gezette studie daarover zal geleverd hebben.

Mijne kritiek van Prof. Oorts beschouwingen over „Joden „en Christenen in Palestina op het einde der eerste eeuw" is ten einde. En het resultaat? . . . . Voor zoover dit moet bestaan in een oordeel over des schrijvers bevoegdheid, zijne sympathiën en antipathiën, de eigenaardigheid van zijn betoogtrant enz., zij 't geheel den onbevooroordeelden lezer overgelaten. Ook over de wetenschappelijke waarde van deze verhandeling in 't bizonder wensch ik niets meer te zeggen. Ieder harer bestanddeelen is, naar ik vertrouw, met den maatstaf van een

inderdaad objectief oordeel nagegaan en onderzocht De combinatie der verschillende resultaten tot één algemeen eindoordeel is eene vrij gemakkelijke taak, die ieder geletterd man kan volbrengen. Slechts twéé feiten wensch ik te constateeren:

1. *Wanneer zelfs eene zóó omvangrijke poging, om met behulp van alle mogelijke nabijliggende en verwijderde, werkelijke en schijnbare gegevens de vroeger gangbare voorstelling eener scheiding tusschen Jodendom en Christendom, zoo oud als het Christendom zelf, van een objectief kritisch standpunt te verdedigen, gebleken is totaal mislukt te zijn, dan valt er inderdaad voor die voorstelling weinig meer te zeggen.*

2. *De Rabbijnsche literatuur bevat iets, zij het dan ook zeer weinig, wat, goed gevat en juist behandeld, als eene bijdrage tot de kennis der oudste verhouding tusschen Joden en Christenen en dus indirekt ook tot een objectief oordeel over menig nieuwtestamentisch geschrift kan dienen!*

Die weinige, maar vertrouwbare gegevens nauwkeurig te bepalen en den weg aan te wijzen, langs welken zij met de kritiek van het nieuwe testament kunnen in verband gebracht worden, zij de taak der volgende bladzijden.

XI.

De Rabbijnsche literatuur en de verhouding van het oude Christendom tot het Jodendom

De aandachtige lezer der voorafgaande bladzijden zal gemerkt hebben, dat, wil men de Rabbijnsche literatuur met eenige vrucht over ons onderwerp raadplegen, vooraf eenige belangrijke punten behooren vastgesteld te worden, wier juist begrip in deze alles beheerscht. Ik wil trachten over ieder daarvan, zoo kort en zakelijk als het slechts kan, eenigermate het licht eener objectieve kritiek te doen schijnen.

A. Min. — Minim. — Minuth.

De naam Min is noch etymologisch noch faktisch eene specifieke aanduiding van Joden-Christenen.

Etymologisch beteekent *Minim*, „de sekte van Min", evenals *Tsadukim* „de sekte van Tsadok", *Boöthusim* „de sekte van Boöthus" en *Epicorsim* „de sekte van Epicurus". En evenals in singularis gesproken wordt van een *Tsaduki* en eenen *Boöthusi* en niet van *eenen Tsadok* en eenen *Boöthus*, daar deze namen eenmaal onder de Joden als persoonsnamen bekend stonden, maar wel van *eenen Epicurus* en niet van *eenen Epicorsi*, omdat deze naam die van eenen niet-Joodschen philosoof is, zoo moet dus ook in het woord *Min*, dat evenzoo in singularis onveranderd gebezigd wordt, de naam van eenen niet-Joodschen geleerde opgesloten liggen. Dit blijkt ook uit den vorm *Minuth*, die alweder wel een analogon *Epicorsuth* heeft, maar niet *Tsadokúth* en *Boöthusuth* of iets dergelijks. Dat, voor zoover mij bekend is, geen zoodanige of eenigzins gelijkluidende naam van eenigen filosoof van beteekenis uit de oudheid tot ons doorgedrongen is, is voor mij niet overwegend. De zucht om tegen alle gegevens in het woord *Min* etymologisch met bekende feiten in verband te brengen, heeft reeds genoeg schrijvers, o. a. Joël, Graetz en Levy op het dwaalspoor gebracht.

De etymologische zin van het woord raakte echter, zooals het gewoonlijk gaat, geheel op den achtergrond en *in het Tanaietentijdvak wordt de naam Min gebezigd voor iederen Jood, die met verwerping van alle traditie zoowel op het gebied der schriftverklaring als op dat van het godsdienstleven zijn subjectief, vrijzinnig oordeel tot maatstaf neemt.* (In een bepaalden tijd, waarover aanstonds, nam deze richting eene dreigende, uitdagende en daardoor gevaarlijke houding aan.)

De verschillende uitingen dier vrijzinnige richting bestonden in:

a. Verwerping der traditie.

Sifré op *Num.* XV. 39: ולא תתורו אחרי לבבכם זו מינות (verg. *Berachoth* 12*b*.)

Sanhedrin 38*b*: ואמר רב יהודה אמר רב אדם הראשון מין הי' שנאמר ויקרא ה' אלהים אל האדם ויאמר לו איך אן נטה לבך.

Megilla 24*b*: על פס ידו הרי זה דרך מינות

b. Ethische opvatting der godsdienstplichten.

Berachoth 33*b*: האומר על קן צפור יגיעו רחמיך ועל טוב יזכר שמך משתקין אותו.

c. Allegorisme.

Megilla 25*a*: המכנה בעריות משתקין אותו, האומר ומזרעך לא תתן להעביר למולך לא תתן לאעברה בארמיותא משתקין אותו בנזיפה.

d. Geloof aan verscheidene hemelsche machten.

Berachoth 33*b*: מודים מודים משתקין אותו

Megilla 25*a*: האומר יברכוך טובים הרי זו דרך מינות

Sanhedrin 37*a*: שלא יהו המינים אומרים הרבה רשויות בשמים

Ibid. 38*b*: א"ר יוחנן כל מקום שפקרו המינים תשובתן בצידן נעשה אדם בצלמנו ויברא אלהים את האדם בצלמו enz.

Berachoth Pal. IX.1: המינים שאלו את ר' שמלאי כמה אלוהות בראו את העולם enz.

Ibid. אמר ר' שמלאי כל מקום שפקרו המינים תשובתן בצידן

Sifra op Levit. I.2: ר' יוסי אומר כל מקום שנאמר קרבן אמור ביו"ד ה"א שלא ליתן פתחון פה למינים לרדות.

e. Verwerping van belangrijke geloofspunten in 't algemeen.

Berachoth einde: משקלקלו המינים ואמרו אין עולם אלא אחד

Chagiga 15*b*: אמרו עליו על אחר בשעה שהי' עומד בבית המדרש הרבה כפרי מינים נושרין לו מחיקו.

In de eerste helft der tweede eeuw begon deze vrijzinnige richting eene gevaarlijke houding aan te nemen en tegen het traditioneele Jodendom eene uitdagende oppositie te voeren.

Berachoth 12*a*: אלא שכבר בטלום מפני תערומת המינים

(Zie het vorige hoofdstuk.)

Pesachim 56*a*: באושא התקינו שיהו אומרים אותו בקול רם מפני תערומת המינים.

Joma 40*b*: אמר להם (ר' עקיבא) אל תתנו מקום למינים לרדות אחריכם.

(Verg. *Tosefta Joma* III).

Berachoth Pal. I.5 : מפני טענת המינים שלא יהו אומרים אלו לבדם ניתנו לו למשה מסיני.

Sifra op Lev. I.2 : ר׳ יוסי אומר ·····שלא ליתן פתחון פה למינים לרדות.
(Zie hierboven.)

Sifré op Deut. XXXII.21 : בגוי נבל אבעיסם אלו המינים
(Verg. *Jebamoth* 63*b*).

Vooral waren het *de geschriften der vrijdenkers*, die toen een hoogst gevaarlijken invloed oefenden.

Tosefta Sabbath XIII : אמר ר׳ ישמעאל — ספרי מינים שמטילין איבה וקנאה ותחרות בין ישראל לאביהם שבשמים.
(Verg. *Sabbath* 117*a*, *Id. Pal.* XV.1).

Sanhedrin 100*b* : ר׳ עקיבא אומר אף הקורא בספרים החיצונים תנא בספרי מינים.

Chagiga 15*b* : הרבה ספרי מינים נושרים לו מחיקו
(Zie hierboven).

Eene zoodanige richting, die de gewichtigste grondslagen van het geloof bedreigde en zich aangordde, om met het vernielende zwaard der rede de hartader van het godsdienstige leven te dooden, vereischte onverbiddelijk krachtige tegenweer. En deze kwam in den vorm van een aantal *bepalingen en voorzorgs-maatregelen*, door de autoriteiten dier dagen met het oog op het drijven der Minim genomen.

Die maatregelen bestonden in :

a. Alles te vermijden, wat der oppositie der Minim kon in de hand werken.

Berachoth 12*b*. : De reeds geciteerde weglating van den Decalogus vóór Sje'ma. (Verg. *Berachot Pal.* I.5).

Pesachim 56*a* : De reeds geciteerde bepaling, dat het „Geloofd zij enz." na het eerste vers van Sje'ma luid zoude gelezen worden.

Joma 40*b*. : R. Akiba's antwoord אל תתנו מקום למינים לרדות אחריכם, evenzoo reeds geciteerd.

Tosefta Megilla IV : מיכן הי׳ ר׳ שמעון בן אלעזר אומר אין היחיד רשאי להשיב על הקלקלה שבתשובה שהשיבו משה לאהרן משם פרשו מינין (verg. *Megilla* 25*b*).

b. Alle uitingen der vrijzinnige richting te weren of zelfs te voorkomen.

Berachoth 33*b* en *Megilla* 24—25 : verschillende bepalingen, boven geciteerd.

Sabbath 30*b* : De poging, om het boek Koheleth uit den Kanon te weren (in het vorige hoofdstuk behandeld).

c. De Minim zelf zoo duidelijk mogelijk te kenschetsen als personen, buiten het Joodsche verband geplaatst.

Tosefta Sabbath XIII : שעובדי עבודה זרה אין מכירין אותו וכופרין בו והללו מכירין אותו וכופרין בו.

Ibid. Chulin II : מפני שאמרו שחיטת המין ע״ז פתן פת כותי ויינם יין נסך ופירותיהן טבלין וכפריהן ספרי קוסמין ובניהן ממזרין.

d. Het verkeer met de vrijdenkers op alle mogelijke wijze te beperken.

Ibid : אין מוכרין להן ואין לוקחין מהן ואין נושאין מהן ואין נותנין להן ואין לומדין את בניהן אומנת ואין מתרפאין מהן לא ריפוי ממון ולא ריפוי נפשות.

Dat men zich nu in Babylonië in latere dagen van de Minim eene geheel onhistorische voorstelling maakte, blijkt uit verschillende omstandigheden. Uitspraken als deze : „Wie is een „Min ? Hij, die afgoden dient" (*Aboda Zara* 26*b*) zijn karakteristiek. Maar het krachtigste spreekt in deze het onmiskenbare feit, dat de Minim voor Babylonië's Talmudleeraren in den regel *niet-Israëlieten*, *waarschijnlijk Romeinen* zijn. Dit feit is zoo boven allen twijfel verheven, dat men begrijpt, hoezeer zoovele schrijvers, die de Minim-kwestie behandelden, door de verwaarloozing daarvan *moesten* op het dwaalspoor gebracht worden. De vele gesprekken tusschen Israëls schriftgeleerden en de Minim — blijkens taal en inkleeding, zooals we reeds zagen, alle gefingeerd — zijn van dien aard, dat de Min blijk-

baar een niet-Israëliet is (*Berachoth* 10*a*, *Sabbath* 152*b*, *Chagiga* 5*b*, *Jebamoth* 102*b*, *Aboda Zara* 4, *Sanhedrin* 39*a*, 99*a*); steeds geschiedden zij met die leeraren, die met de Romeinen in aanraking kwamen of bij hen gezien waren, als R. Gamliël, R. Jozua en R. Abahoe (wat den laatste betreft verg. *Ketuboth* 17*a* en *Sanhedrin* 14*a*); dezelfde of gelijksoortige disputen hebben plaats met den keizer (*Sabbath* 152*a*, *Sanhedrin* 39*a* en 90*b*, *Chulin* 59*b*), met de dochter des keizers (*ibid.*), met eenen heidenschen geleerde (*Aboda Zara* 54*b*), met heidensche geleerden te Rome (*ibid.*), met enkele bij name genoemde Romeinen (*ibid.*), met Romeinen in 't algemeen (*Sanhedrin* 90*b*) of aan het hof van den keizer (*Chagiga* 5*b*). Dikwijls vormt het thema van 't dispuut eene ironie op het verlies van Israëls nationaliteit (*Pesachim* 87*b*, *Chagiga* 5*b*, *Jebamoth* 102*b*, *Sanhedrin* 39*a*) of op Israëls God (*Sanhedrin* 39*a*), beide in den mond van eenen Romein niet meer dan natuurlijk. — De Palestinensische bronnen kennen bijna geene Minim-disputen. In *Berachoth Pal.* IX, 1, waar gesproken wordt van eene vraag, die de Minim R. Simlaï stelden, geldt deze vraag eenvoudig de waarheid van het monotheisme en laat zich in den mond van eenen der boven omschreven Joodsche vrijdenkers uitmuntend begrijpen, iemand, die *Aboda Zara* 6*b* „een zekere Min" genoemd wordt, heet in de parallel van den Pal. talmud (*ibid.* I.1), „een zekere ducenarius", *Mechilta* (*Exod.* XX,5) bevat een dispuut tusschen R. Gamliël en eenen *filosoof* en *Tosefta* (*Aboda Zara VII*) tusschen de Israël. geleerden en *de filosofen te Rome*.

Hier is ook de plaats, om iets in 't midden te brengen omtrent de bekende en veel besproken Minim-bede, die in het dagelijksche gebed opgenomen is. Ik zeide het reeds in 't vorige hoofdstuk en moet het hier herhalen, dat over deze bede het laatste woord volstrekt nog niet gesproken is. Laat mij hier met een enkel woord nader mijne meening daaromtrent zeggen. Een oordeel over den vorm en de historische beteekenis

dier bede kan slechts het resultaat zijn van een grondig kritisch onderzoek van vele plaatsen uit de Rabbijnsche literatuur; en dit onderzoek is tot heden nog door niemand, voor zoover mij bekend is, geleverd. Graetz is, blijkens eene noot bij zijn opstel over „*die jüdischen Proseliten im Römerreiche unter den Kaisern Domitian, Nerva, Trajan und Hadrian*" in het *Jahresbericht des jüdisch-theologischen Seminars Fraenkel'scher Stiftung*" van dit jaar (pag. 11), omtrent dit punt nog geheel en al op een dwaalspoor. Het meest nabij de waarheid komt Joël (*Blicke* II pag. 94, noot) wanneer hij spreekt van „een Wort gegen die Minäer", dus van *een enkel woord* en niet meer, zooals in het eerste deel nog, ten onrechte van „die Bitte." Maar blijkens dezelfde noot is 't hem vooreerst nog niet gelukt, alle betreffende plaatsen naar behooren op te helderen. En verder ziet hij hier evenals overal nog geheel ten onrechte in de Minim uitsluitend Joden-Christenen. *Het enkele woord, dat met het oog op de vrijzinnigen ongeveer ten tijde van R Gamliël in één der bestaande beden, waaruit het hoofdgebed van iederen dag was saamgesteld, ingevlochten werd, was nooit bestemd, om het Christendom, of zelfs uitsluitend het Joden-Christendom te treffen.* Ik hoop eerlang deze beweringen in een afzonderlijk opstel over de Minim-bede met kracht van bewijzen te staven. Hier ware dit betoog minder op zijne plaats en zoude het ook als onderdeel dezer studie eene te groote plaats innemen.

B. Be-Abidan en Be-Notsrefé.

Twee woorden, wier verklaring zoo langzamerhand begint eene geschiedenis te verkrijgen, — eene interessante geschiedenis! Löw in *Hechaluz* (1853 pag. 100) verdedigt de opvatting van *Ebionieten-* en *Nazarenenhuis* op grond van de vermelding dezer plaatsen in tractaat *Sabbath* (116*a*.) op eene bladzijde, waar van Minim en van evangeliën gesproken wordt, zoodat dus de geheele omgeving — naar men meent — tot

deze opvatting noodzaakt. Mühlfelder (*Rabh* pag. 39 vg.) kan het daarmede niet eens zijn, 1°. omdat dan de woorden te zeer verwrongen zouden zijn, 2°. omdat het groote principieele verschil, wat in de genoemde Talmudplaats blijkbaar tusschen de beide secten gemaakt wordt, bij deze opvatting onverklaarbaar ware. Hij zelf ziet in de beide namen die der samenkomsten van *Peraten* en *Monarchianen*. Levy (*N. H. und Ch. Wörterbuch* I, pag. 9) ziet in Abidan-huis „een huis der Pythonen", dus „ein Sammelplatz oder Behausung, wo Belustigingen, Wahr„sagereien u. dgl, wie auch Disputationen zwischen Juden und „Sektirern stattgefunden haben." Dezelfde vermeldt eene afleiding, door Rapoport (*Erech Millin* s. v.) gegeven, volgens welke „Abidan" een Perzisch woord zoude zijn, doch bestrijdt deze met de opmerking „dass R. Josua" (wien immers de keizer, zooals wij in het vorige hoofdstuk zagen, vroeg, waarom hij het Abidan-huis niet bezocht) „in Palästina, zuw. auch in „Rom lebte, wo, namentlich in so früher Zeit, persische Wör„ter noch nicht eingedrungen waren." Van deze meening echter doet hij in deel III (pag. 432 s. v. נצרפי) weder afstand. Terwijl hij daar het Notsrefé-huis houdt voor „Versammlungs„ort der Nazareër, Juden-Christen" voegt hij onmiddellijk bij, dat be-Abidan daarentegen moet zijn „ein Versammlungsort „der Anhänger des parsischen Cultus", en wel op grond der bekende traditie, die op de meergenoemde bladzijde in tractaat Sabbath voorkomt: „Rab bezocht niet het be-Abidan, dus „zeker niet het be-Nostrefé; Samuel daarentegen het laatste „niet, het eerste wel". Rab en Samuel zijn immers Babylonische autoriteiten! En des keizers vraag aan R. Jozua dan? — Daarover wordt op deze plaats gezwegen. — Kohut (*Aruch Completum* II, pag. 45 vg.) komt na een lang excurs tot het resultaat, dat we hier aan de *Ophieten* en *Nikolaieten*, twéé der Gnostische secten te denken hebben. De traditie omtrent Rab en Samuel baart voor hem geene moeielijkheid, daar deze Babyloniërs immers eenen langen tijd in Palestina geweest zijn

en daar hunne opleiding genoten hebben. — Joël *Blicke* II, pag. 91, noot) eindelijk houdt de opvatting „Ebionieten-huis" en „Nazarenen-huis" onvoorwaardelijk vol. „Dass בי אבידן nicht per„sisch ist," — zegt hij — „wie Rappoport meint, hat „schon Levy s. v. gut zurückgewiesen, da Josua ben Cha„naniah, der mit Persien nichts zu thun hat, bereits mit „dem Worte in Verbindung gebracht wird. Er selbst aber „hätte, da er einmal בי נצרפי richtig als „„Nazaräerhaus"" „bestimmt, sich vor der einen Stelle, die zur Erklärung von „בי אבידן als „„Haus der Ebioniten"" nicht zu passen scheint, „nicht irre machen lassen sollen. Die Beziehung auf die be„kannten christlichen Secten is Sabbath 116*a* durch die ganze „Umgebung so unzweifelhaft, ja es spricht sich in den Worten: „וכל שכן לבי נצרפי eine so gute Kenntniss des Wesens dieser „Secten aus, dass über die Sache nicht viel zu reden. Die „Ebioniten hielten nämlich die Beobachtung des Ceremonial„gesetzes für unbedingt zur Seligkeit nothwendig und Chr. „zwar für den Messias, aber nur für einen mit höheren Kräften „ausgestatteten Menschen. Die Nazaräer dagegen hielten sich „persönlich zwar an das Ceremonialgesetz gebunden, nicht aber „die Heidenchristen. Ebenso glaubten sie an die Gottheit J. „und emancipirten sich von vielen rabbinischen Satzungen. Es „ist darum nur natürlich, dass ein jüdischer Lehrer gar keinen „Grund sah, die Disputationen der Ebioniten zu meiden. Was „die beiden scheinbar widerstrebenden Stellen (Sabbath 152*a* „und Aboda Sarah 17*b*) angeht, so ist von der ersten zu sagen, „dass sie überhaupt nicht widerstrebt. Wenn Hadrian den „hochbetagten Josua ben Chananiah frägt, warum er nicht die „Versammlungen der Ebioniten besuche, so ist das von diesem „sich um Alles kümmernden Kaiser (vgl. seinen Brief *Flav.* „*Vopiscus in vita Saturnini*, c. 8) eine Neckerei, als fehle dem „Rabbi der Muth, sich mit den Ebioniten in Discussionen „einzulassen. Und die Entschuldigung des Rabbi mit seinem „hohen Alter is ganz sachgemäss. Die zweite Stelle ist schon

„durch die kleinlichen Wunder, die erzählt werden und da- „durch, dass sie die Entschuldigung mit dem Alter, die bei „Josua historisch sein kann, nur wie ein Echo erscheinen lässt, „als ungenau und unzuverlässig gekennzeichnet."

Nu levert dit betoog, reeds op zich zelve beschouwd, een onmiskenbaar bezwaar op. Joël meent, dat Levy, nu hij eenmaal „be-Notserfé" zoo juist als „Nazarenen-huis" verklaard had, zich niet door éène enkele plaats (de traditie omtrent Rab en Samuel) moest laten op den verkeerden weg leiden, om niet ook in het „be-Abidan" een „Ebionieten-huis" te zien. Laat zich dan een zóó krachtig motief, dat door Joël niet weerlegd wordt, maar eenvoudig wegredeneeren? — Integendeel, van een objectief standpunt had Joël moeten verklaren, niet te begrijpen, hoe Levy door dezelfde plaats, die hem omtrent het Perzische karakter van het «be-Abidan" overtuigd had, niet in dezelfde mate genoodzaakt werd, ook van het „Nazarenen-huis" als verklaring van „be-Notsrefé" afstand te doen. Beide worden immers op de bedoelde plaats naast elkander in onafscheidelijk verband genoemd. „Rab ging niet naar „een „be-Abidan" — luidt het — „en zeker niet naar een „be-Notsrefé." Waarom nu het eerste Perzisch en het tweede niet?...

Te midden van zooveel ziekelijk subjectivisme zal het ons goed doen den reeds genoemden degelijken en baanbrekenden kriticus Salomo Rapoport nog eenmaal te hooren, maar *goed* te hooren. In zijn *Erech Millin* (pag. 3 s. v. אבידן) heet het kort en goed: „אבידן (Versammlungsort, persisch) — „„Rab „„ging niet naar een be-Abidan (Sabbath 116*a*.)"" Het komt „mij voor, dat het een Perzisch woord is. *Immers het komt „noch in den Palestinensischen Talmud noch in de Midrasjim „voor"*. Ziedaar argumenten, eenen objectieven kriticus waardig! Maar hooren wij hem nog eenmaal. In het aanhangsel (pag. 259): „*Abidan*: ik schreef in den tekst, dat dit „woord alleen in den Babylonischen Talmud en niet in den

„Palestinensischen noch ook in de Midrasjim voorkomt; van „daar dus reeds eenigermate het bewijs, dat het een Perzisch „woord is. Maar de *veel jongere* tradent, die in eene perzische „omgeving leefde, kon natuurlijk *in zijne taal* ook spreken „van een Abidan, dat tijdens R. Eliëzer en R. Jozua bestaan „had"... „Maar in ieder geval *behoeft men naar mijne „meening niet eens te weerleggen hem, die Abidan met Ebio- „nieten wenscht in verband te brengen; hierover uit te weiden „ware een noodeloos werk.*"

Zoo is het! Het feit dat „Josua ben Chananiah, der mit „Persien nichts zu thun hat, bereits mit dem Worte in Ver- „bindung gebracht wird", voor Joël zoo overwegend belangrijk, bewijst slechts, dat de betreffende traditie, het werk der fantasie van eenen jongeren Babylonischen hagadist is. Maar „be-Abidan" en „be-Notsrefé" kunnen slechts door de grenzelooze willekeur van het subjectivisme aan hunne Perzische omgeving ontrukt worden. Wil men eene onweerlegbare bewijsplaats? — Welnu: *Aoda-Zara* 48*a*: „Welke boom moet „ook zonder bepaalde bestemming als *asjéra* (aan de afgoden- „dienst gewijd, zie Deuter. XII,3) beschouwd worden? — Rab „zegt: een zoodanige, waaronder de heidenpriesters zitten, zon- „der van zijne vruchten te genieten; Samuel daarentegen zegt: „al zeggen zij maar: „„deze dadels zijn voor be-Notsrefé,"" „dan is deze boom reeds als afgodisch te beschouwen; want „dan werpen zij de vruchten in hunnen drank en drinken „dezen op hunnen feestdag. Amemar zeide: de ouden van „Pumbeditha zeiden mij, dat in deze Samuels gevoelen tot „maatstaf genomen wordt." Afgodendienst — heidenpriesters — dadels voor be-Notsrefé — Rab, Samuel, Amemar — de ouden van Pumbeditha — alles wijst op het Perzisme in Babylonië. Met deze plaats voor oogen, die in *Erubin* 80*a* letterlijk herhaald wordt, denke iemand nog er aan, bij „be-Abidan" en „be-Notsrefé" van *Ebionieten* en *Nazarenen* te droomen!

En toch meent Joël: „Die Beziehung auf die bekannten

„christlichen Secten ist Sabbath 116*a* durch die ganze Um-„gebung so unzweifelhaft, ja es spricht sich in den Worten „וכל שכן לבי נצרפי" (dus zeker in een be-Notsrefé) „eine so „gute Kenntniss des Wesens dieser Secten aus, dass über die „Sache nicht viel zu reden"! Hoe kan dit? — Laat zich misschien de bewuste en reeds herhaalde malen vermelde bladzijde van den Talmud misschien ook nog anders lezen dan zij tot dusverre door de schrijvers schijnt gelezen te zijn? — Misschien zelfs zóó, dat uit diezelfde bladzijde ten duidelijkste blijkt, dat Babylonie's Talmudgeleerden nog in de allerlaatste *geslachten* niet de minste werkelijke kennis droegen van de evangeliën, van christensecten, kortom van alles wat met het Christendom in verband staat? ... Ik voor mij, ik geloof, neen ik weet, dat dit niet alleen zoo kan zijn, maar ook zeer zeker zoo is, en zal ook van deze bewering aanstonds rekenschap geven.

C. Het Joden-Christendom in den Talmud.

Het klinkt misschien zonderling, wanneer ik beweer, dat er in de geheele Talmudische literatuur slechts *twéé* authentische en historisch geloofwaardige berichten voorkomen omtrent Joden, die tot de aanhangers van Jesju behoorden. En toch is dit een onbetwistbaar feit. Alle overige plaatsen, die men met het Joden-Christendom zoude willen in verband brengen, kunnen — zooals we hierboven zagen — slechts langs den weg van misverstand en subjectivisme van allerlei aard en omvang tot dit doel dienstbaar gemaakt worden. Het is dus van belang, die beide plaatsen zóó te lezen, dat zij ons alle gegevens verschaffen, welke zij bevatten, maar ook niet meer dan zij bevatten. Ik begin met beide te citeeren, en wel naar de lezing van Tosefta, omdat deze Palestinensische en tevens in deze meer authentische bron uit den aard der zaak hier den voorrang verdient boven Talmud en Midrasj, terwijl de gelegenheid zich dan van zelf zal aanbieden, ook de parallelen te toetsen. Wat de plaats en omgeving betreft, waarin zij in Tosefta voorkomen,

zij nog opgemerkt, dat zij in *Chulin* II onmiddellijk volgen op de reeds geciteerde maatregelen, tegen het verkeer met de vrijdenkers genomen.

I. „Het gebeurde met *R. Eläzar ben Dama*, dat hem een „slang gebeten had en Jacob van Kefar Sama kwam, om hem „te genezen in naam van Jesjua ben Pantera. R. Ismaël liet „dit echter niet toe, en zeide: ge moogt dit niet doen, ben „Dama! Maar deze zeide: ik zal u bewijzen, dat hij mij ge-„nezen mag. Doch hij had het bewijs nog niet kunnen leveren, „of hij was reeds gestorven. Toen zeide R. Ismaël: heil u, „ben Dama! dat gij in vrede van de wereld gescheiden zijt en „de omheining der geleerden niet verbroken hebt; want wie „de omheining der geleerden verbreekt, wordt ten laatste ge-„straft, zooals er geschreven staat: en wie de omheining ver-„breekt, hem zal een slang bijten."

II. „Het gebeurde met R. Eliëzer, dat hij gevat werd op „grond van Minuth en men hem naar het tribunaal voerde, „om gevonnisd te worden. Toen zeide de hegemoon tot hem: „een geleerde als gij zal zich met deze zaken bezig houden! „Waarop hij antwoordde: ik vertrouw mij geheel den rechter „toe. Nu meende de hegemoon, dat hij hem bedoeld had, „terwijl hij daarbij slechts gedacht had aan zijnen Vader in „den hemel. Gene dus zeide tot hem: omdat gij u mij toe-„vertrouwd hebt, wil ik ook u geloof schenken. Ik dacht „namelijk, wellicht hangen die scholen deze beginselen aan; „maar nu zijt ge vrij! Toen R. Eliëzer nu het tribunaal ver-„liet, was hij verdrietig, dat hij wegens Minuth gevat was. „Zijne leerlingen kwamen, om hem te troosten; hij wilde ech-„ter geenen troost aannemen. Toen trad R. Akiba binnen en „zeide tot hem: mijn leeraar! laat mij u één woord zeggen, „misschien zult ge dan niet meer verdrietig zijn; en gene „zeide: zeg het! Toen zeide hij: misschien heeft één van de „Minim u een woord van Minuth gezegd en heeft het u be-„vallen? — Waarop gene hernam: bij den hemel, ge brengt

„mij iets in herinnering! Eenmaal ging ik op den openbaren „weg van Sepforis, als ik Jacob van Kefar-Sichnin ontmoette, „die een woord van Minuth zeide in naam van Jesjua ben „Pantiri, hetwelk mij beviel. En nu ben ik dus wegens „Minuth gevat, omdat ik de woorden der Schrift overtreden heb: „verwijder van haar uwen weg en nader niet aan hare huisdeur, „want reeds vele verslagenen heeft zij doen vallen enz. R. „Eliëzer immers zeide: steeds vliede de mensch van dat wat „verkeerd is en van wat er op gelijkt."

Wat nu de talmudische parallelen voor 't eerste verhaal betreft, deze vertoonen geene belangrijke afwijkingen. De Palestin. talmud (*Aboda Zara* II. 2) laat den geneesheer tot den zieke zeggen: „laat mij u zeggen in naam van Jesju ben Pandera", en doet dus aan belezing denken, eene veronderstelling, die berust op eene opvatting van de uitdrukking „in naam van J. ben Pandera", die bezwaarlijk juist kan zijn. Immers ook het woord, dat door Jakob van Kefar-Sama aan R. Eläzar gezegd was, had deze gesproken „in naam van Jesju ben Pantiri." Welnu, daar is deze beteekenis geheel onmogelijk. De Babylonische daarentegen laat de uitdrukking „in naam van J." geheel weg, welke echter door de overeenstemmende lezing der Pal. bronnen gewaarborgd is. Verder stelt hij ons Eläzar ben Dama als R. Ismaëls zusterszoon voor, eene bizonderheid, die hier minder ter zake doet. Wij kunnen ons dus, wat dit verhaal betreft, gevoegelijk aan Tosefta houden.

Het tweede verhaal komt in den Pal. Talmud in het geheel niet voor. De Babylonische (*Aboda Zora* 16*b*) noemt Jacob van Kefar Sechanja „eenen van de leerlingen van J. den Na„zareër" en laat hem ook zeggen: „zoo heeft mij J. de Naza„rëer geleerd", eene bijvoeging, waarvan de oorsprong en het onhistorische karakter reeds in hoofdstuk VI duidelijk aangetoond is. Verder wordt aldaar ook de inhoud meegedeeld van het woord, dat de aanhanger van Jesju toen tot R. Eliëzer gesproken had. Maar één enkele blik is voldoende, om ons te doen be-

grijpen, dat die inhoudsopgave gefingeerd is en ontstaan in de latere Babylonische kringen, waar men — zooals we uitvoerig aangetoond hebben — aan de Minim het onhistorische karakter van niet-Joodsche, waarschijnlijk Romeinsche geleerden toeschreef. Reeds de aanhef: „in uwe leer staat geschreven" heft alle twijfel daaromtrent op (verg. *Mechilta* op Exod. XX.5). Ook hier blijft dus Tosefta de eenige volstrekt geloofwaardige bron.

Trachten we ons nu eerst rekenschap te geven van de chronologische plaats, die aan beide feiten moet toegekend worden, dan kan ons dit in verband met reeds verkregen resultaten niet moeielijk vallen. R. Eliëzer ben Hyrkanus werd blijkbaar door de Romeinen vervolgd op grond van gehechtheid aan 't Christendom, en kon door één enkel woord aan die vervolging ontgaan. Dit wijst met de meeste zekerheid op Trajanus' regeeringstijd (zie Graetz, *Geschichte* IV pag. 48). R. Ismaël prijst ben Dama gelukkig, omdat hij gestorven is en „de omheining „der leeraren niet verbroken heeft." Deze uitdrukking doelt in het verband, waarin het geheele verhaal voorkomt, blijkbaar op de *onmiddellijk* voorafgaande bepaling, dat men zich van de Minim niet mag laten genezen, eene bepaling, die tot de maatregelen omtrent de Minim behoorde, welke, zooals we reeds meer dan eenmaal zagen, niet vóór Trajanus' tijden genomen waren. R. Ismaël was in den regeeringstijd van Trajanus en Hadrianus naast zijne even beroemde tijdgenooten R. Akiba, R. Tarfon en anderen in den vollen bloei zijner werkzaamheid. R. Eliëzer was toen reeds een grijsaard en leefde, van de andere schriftgeleerden verwijderd, in Galilea, alwaar hij in zijne ballingschap vroeger door R. Jozua, R. Eliëzer ben Azarja en andere tijdgenooten, later — in de dagen die het hier geldt — door zijne leerlingen, waaronder voornamelijk R. Akiba, bezocht werd, welke laatste ook na zijn verscheiden de lijkrede over hem uitsprak.

Laat ons nu zien, wat er verder in verband met dezen chro-

nologischen datum uit de beide verhalen volgt. Beginnen we met het tweede, als het meest omvangrijke. R. Eliëzer wordt in Trajanus' tijden door de Romeinen gevat, „op grond van „minuth''. Dit „op grond van minuth'' voor „op grond van „gehechtheid aan het Christendom'' kan natuurlijk slechts op het standpunt van R. Eliëzer en niet op dat der Romeinen gezegd zijn. Zoo wordt ook gezegd, dat hij bedroefd was, omdat hij was gevat „op grond van minuth'' en vraagt hem evenzoo R. Akiba: „Misschien heeft een van de Minim u een „woord van minuth gezegd en het beviel u''. De gevolgtrekking ligt voor de hand. *Het Christendom in Palestina maakte toen nog niet den indruk van een geheel zelfstandig geloof.* De Christenen heetten slechts Minim d. w. z. „vrijzinnigen'', *zooals allen, die de behoudende richting verlaten hadden.* Dit alleen onderscheidt hen klaarblijkelijk, *dat zij optreden „in naam van Jesju''.* Onder deze leuze immers wil ook Jakob van Kefar-Sama R. Eläzar ben Dama genezen. Verder hooren we van R. Eliëzer, dat hem eens Jacob van Kefar-Sichnin „een „woord van minuth gezegd had in naam van Jesjua ben Pan- „tiri.'' *Diezelfde wijze van optreden bestond dus reeds vroeger, in ieder geval een aantal jaren nà* 70, daar immers R. Eliëzer's verblijf in Galilea een gevolg was van den ban, waarin hij vervallen was wegens zijn vasthoudendheid aan eigen traditiën tegenover de gevoelens der meerderheid. Maar blijkbaar was de verhouding tusschen Jood en Christen-Jood op dat tijdstip niet dezelfde als die van Trajanus' tijd. R. Eliëzer, de door niemand ook maar op verre na geëvenaarde incarnatie van ijzere vasthoudendheid aan overgeleverde beginselen en gedragingen, had eenmaal — in hoogen ouderdom zoude het zich nog eens tot zijne ontzetting herinneren — van Jakob van Kefar-Sichnin „een woord van minuth in naam van Jesjua ben Pantiri'' aangehoord, ja het had hem zelfs „bevallen.'' Hieruit volgen voor ieder, die R. Eliëzers richting kent en niet terugschrikt voor de consequentie van een geloofwaardig be-

richt, drie feiten: 1°., dat toen de vrijzinnige richting in 't algemeen nog geene uitdagende houding had aangenomen, zoodat er van vermijding van omgang met Minim nog volstrekt geen sprake was; 2°. *dat het woord, toen in naam van Jesju gesproken, een zoo hoogst onbeduidend, ja bijna onmerkbaar karakter van vrijzinnigheid droeg, dat een man als R. Eliëzer het met welbehagen kon aanhooren;* 3°. *dat het optreden in naam van Jesju toen een nog zoo totaal onschuldig karakter droeg, dat zelfs iemand van voorbeeldeloos behoudende richting hem, die onder dien naam iets zeide, zonder het minste gewetensbezwaar gehoor kon verleenen.* In Trajanus' tijd daarentegen namen de vrijdenkers reeds eene gevaarlijke houding aan. Ook waren er geschriften verschenen, die voor het behoud van het traditioneele Jodendom allernoodlottigst waren. Toen ontstonden ook de reeds behandelde maatregelen, om het drijven der vrijzinnigen onschadelijk te maken. En als dus in die dagen J van coba Kefar-Sama komt, om Eläzar b. Dama te genezen in naam van Jesjua, dan is het dus reeds een der bekende vrijdenkers die optreedt en wiens geneeskundige behandeling dus ook door R. Ismaël op grond van reeds bestaande bepalingen tegengegaan wordt. Maar aan den anderen kant is ook hier nog het vrijzinnige karakter van den geneesheer hoofdzaak, en de omstandigheid, dat hij „in naam van Jesjua ben Pantiri'' optreedt, nevenzaak. Later eerst, als Jodendom en Christendom reeds lang geheel gescheiden zijn, worden de Christenen als zoodanig — hoewel hoogst zeldzaam — als „Nazareërs'' aangeduid en vinden we ook in naam van R. Abahoe (3de eeuw) de in 't vorige hoofdstuk geciteerde indirecte veroordeeling van het drieëenheidsbeginsel.

Volledigheidshalve moet ik hier nog bijvoegen, dat zoowel de persoons— als plaatsnamen, die in de beide berichten voorkomen, het meer dan waarschijnlijk maken, *dat de Christen-Joden dier dagen hoofdzakelijk in Galilea woonachtig waren.*

D. Scheuring tusschen Joden en Christen-Joden. De evangeliën. De vier Paulinische hoofdbrieven.

In den loop mijner beschouwing had ik meermalen de gelegenheid, om duidelijk genoeg te kennen te geven, dat Joëls hypothese ter verklaring van de scheuring tusschen Joden en Joden-Christenen, ofschoon door Oorts bestrijding geenzins te niet gedaan, op zich zelve desniettemin volstrekt onhoudbaar is. Het is hier de plaats, om die bewering nader te staven. Intusschen acht ik het, om wijdloopigheid te vermijden, niet wenschelijk en daarenboven ook geheel onnoodig, zijn desbetreffend betoog (*Blicke* I, pag. 25—35) van begin tot einde te ontleden. Wanneer het van een paar enkele feiten, die onloochenbaar als de fundamenten van dat betoog mogen beschouwd worden, gebleken zal zijn, dat zij niet op de minste werkelijke geloofwaardigheid kunnen aanspraak maken, dan zal elke verdere uitweiding over Joëls hypothese overtollig kunnen geacht worden. — Nu begin ik in de allereerste plaats met zoo stellig mogelijk te ontkennen, dat Minim en denuncianten in de Talmudische literatuur stelselmatig als synoniemen voorkomen. Zij, die dit beweren (zie Joël t. a. p. pag. 33, Graetz, *Jahres-bericht Breslauer Seminar* 1884 pag. 10) beroepen zich daarbij op eene plaats, die tot deze bewering *geene* voldoende aanleiding geeft. Zij luidt aldus: »Maar de »Minim en de afvalligen en de denuncianten en de Epicureërs, »die de wet loochenen en die zich van de gedragingen van het »algemeen afscheiden en die de opstanding loochenen en die »als Jerobäm en Achab zelf zondigen en anderen tot zonde »brengen en die de schrik voor hun persoon in het land der »levenden verspreiden en die hunne handen aan het heiligdom »uitgestrekt hebben, hun sluit zich het Gehinnom en zij worden »daarin gestraft door alle geslachten heen, zooals er geschreven staat enz" (*Tosefta Sanhedrin* XIII.) Als nu op grond dezer uitspraak Minim en denuncianten identisch waren, dan moest dit

immers met alle andere hier genoemde kategoriën van misdadigers evenzeer het geval zijn; en dit zal toch wel zeker niemand willen beweren! — Aan dezelfde plaats nu ontleent Joël een ander motief, dat evenzeer tot de fundamenten van zijn betoog behoort, maar niet minder dan het genoemde op een misverstand berust. Immers als op de geciteerde woorden eene verwijzing naar Jes. 66 : 24 volgt en ten laatste gezegd wordt: „En waarom dit alles? Omdat zij hunne handen aan het „heiligdom uitgestrekt hebben", dan meent hij daaruit te mogen opmaken, dat dus de Minim en denuncianten (voor hem identisch) een aanval op het bestaan van het heiligdom gericht hadden; een steun derhalve voor zijne hypothese. Maar wat is nu het geval? Ongelukkigerwijze had hij bij het citeeren der aangehaalde plaats slechts de lezing van den Babylonischen Talmud (Rosj Hasjana 17*a*) gezien, die inderdaad ten opzichtte der woorden: „Omdat zij hunne handen aan het hei„ligdom uitgestrekt hebben" duister is en aanleiding geeft tot misverstand, om de eenvoudige reden, dat daar bij de opsomming der kategoriën van misdadigers de woorden ושפשטו ידיהם בזבול (en die hunne handen aan het heiligdom uitgestrekt hebben) uitgevallen zijn, zoodat de genoemde motiveering der eindelooze straf inderdaad onbegrijpelijk wordt. Had hij echter de parallelplaats in Tosefta Sanhedrin gezien, dan zoude hij begrepen hebben, dat het bedoelde motief juist bijgevoegd is met het oog op die kategorie, die op de door hem geciteerde plaats ten gevolge van eene corruptie niet genoemd is. En tot eene nauwkeurige opsporing van parallelplaatsen had hij zich des te eer moeten genoopt voelen, omdat volgens zijne eigene opmerking (t. a. p.) op eene andere plaats (*Berachoth Pal.* IX. 1) dezelfde uitdrukking „die hunne hand tegen het hei„ligdom uitgestrekt hebben" klaarblijkelijk van de verwoesters des tempels gebezigd wordt. „Dort wird aber an Nebukadnezar „und ähnliche gedacht", zegt hij terecht. — Eindelijk beroept Joël zich op twee gesprekken tusschen R. Gamliël en R. Jozua

aan de eene en Minim aan de andere zijde, die het verval van Israëls nationaliteit, het onmiddellijk gevolg der tempelverwoesting, tot onderwerp hebben. Wij hebben echter die beide gesprekken hierboven op onbetwistbare gronden als Babylonische producten van de vrije fantasie, en derhalve als historisch geheel ongeloofwaardig leeren kennen. — Wanneer dus op deze wijze juist die gegevens, die den hoeksteen van Joëls betoog bevatten, zoo ten eenenmale onbetrouwbaar blijven, dan is alle verdere ontleding daarvan overbodig.

Behoeft echter de aanleiding tot de bewuste scheuring ook wel gezocht te worden? — Een korte terugblik op de hierboven behandelde feiten en omstandigheden is voldoende, om ons deze vraag in ontkennenden zin te doen beantwoorden. De Christen-Joden treden — zooals wij zagen — een aantal jaren na 70, hoogstwaarschijnlijk in Galilea, op en verkondigen „in naam van Jesju" mineïsche stellingen, d. w. z. beginselen, die in hunne consequentiën voor het Jodendom allergevaarlijkst zijn. Nog doen zij dit echter op zoo onschuldige wijze, dat zelfs een R. Eliëzer „een woord van minuth, in naam van J. verkondigd", met zeker welbehagen kan aanhooren. Maar later, ongeveer ten tijde van Trajanus, heeft de richting der Minim een zoo gevaarlijk en uitdagend karakter aangenomen, dat Israëls toongevende autoriteiten in Palestina, van het gevaar bewust, door allerlei bepalingen de gevaarlijke richting moeten brandmerken en hare aanhangers feitelijk buiten het Joodsche verband plaatsen. Hoe natuurlijk, dat de Christen-Joden, die „in naam van Jesju" minuth verkondigden, in dit lot moesten deelen. En of nu al deze strengheid, in zooverre zij den Christen-Joden gold, onwillekeurig meer in het oog liep, doordien deze allen onder éénen naam vereenigd waren, in werkelijkheid gold zij niet hun, maar de anti-traditioneele richting, die zij met alle andere Minim gemeen hadden.

En stellen wij ons nu de vraag, of van het ontstaan eener zoodanige richting onder de Christen-Joden *dier* dagen de sporen

heden nog te herkennen zijn, dan is het antwoord hoogst eenvoudig te vinden. Immers, als uitingen der mineïsche richting hebben wij hierboven geheel op grond van uitspraken, aan de Joodsche literatuur dier dagen ontleend, gevonden: *a. verwerping der traditie*; *b. ethische opvatting der godsdienstplichten*; *c. allegorisme*; *d. geloof aan verscheidene hemelsche machten*; *e. verwerping van belangrijke geloofspunten in het algemeen.* Ook zagen we, dat, toen in de eerste helft der tweede eeuw deze richting eene uitdagende, ja, dreigende houding aannam, het vooral de *geschriften* der Minim waren, die toen eenen hoogst gevaarlijken invloed oefenden. Welnu, lezen we de boven geciteerde plaats (*Tosefta Sabbath* XIII) omtrent die geschriften nog eenmaal in haar geheel: »De evangeliën en de geschriften der Minim" — uit den samenhang moet men aanvullen: ofschoon zij in 't Hebreeuwsch geschreven zijn en zoovele malen den naam van God bevatten — »redt men" — op Sabbath — »niet" — uit eenen brand — »maar men laat hen" — op Sabbath — »op de plaats zelve met de goddelijke namen er »in verbranden; R. Jose de Galileër meent: op gewone dagen »snijdt men de goddelijke namen er uit en begraaft hen, en ver»brandt het overige. R. Tarfon eindelijk" — bekend om zijne onstuimige heftigheid — »zeide: zoo moge ik mijne kinderen »verliezen, indien ik deze geschriften niet, in geval zij mij in de »handen kwamen, zoude verbranden, met de goddelijke namen er »in; want als mij de vervolger najaagt, dan vlucht ik liever »in het huis van een heiden, dan in hunne huizen. De hei»denen immers loochenen God, terwijl zij Hem niet kennen, »dezen echter kennen Hem en loochenen Hem evenwel, en van »hen is gezegd »»Achter deur en post plaatstet gij uwe herin»»nering""". R. Ismaël zeide: als toch de Godheid, alleen maar »om vrede te stichten tusschen man en vrouw, zeide: Mijn »naam, in heiligheid geschreven, worde uitgewischt op het wa»ter, zeker dan dat de geschriften der Minim, die haat en nijd »en twist werpen tusschen Israël en zijnen Vader in den he-

»mel, vernietigd mogen worden met de goddelijke namen er in. »Van hen zegt de Schrift: Zoude ik niet haten, Eeuwige! »die U haten enz". Ziedaar de bittere, maar natuurlijke verontwaardiging van het fel gewonde gemoed der getrouwe wachters, die hunnen dierbaren wijngaard mededoogenloos zagen vertreden. Hoe konden ze onder den eersten indruk der verspreiding van de mineïsche boeken anders spreken van die geschriften, die voor het traditioneele Jodendom dood en verderf ademden! En nu mogen zij de evangeliën wel blijkbaar niet geheel met de overige geschriften der Minim op ééne lijn gesteld, althans de laatste het meest gevreesd hebben, dit geeft ons slechts het recht tot de veronderstelling, dat de inhoud dier evangeliën niet in alle deelen zóó anti-Joodsch en antiwettisch was als die der andere mineïsche geschriften. Maar in het algemeen blijkt uit den geheelen samenhang onmiskenbaar, *dat de evangeliën geschriften waren, waarin zekere mineïsche beginselen in eene voor het traditioneele Jodendom gevaarlijke mate, in verband met de verkondiging van eenen idieëlen tijd van heil, verdedigd werden.* Welnu, het wetenschappelijk onderzoek heeft, geheel buiten de Rabbijnsche literatuur om, resultaten verkregen, die in opmerkelijke mate met deze gegevens overeenstemmen. Het staat objectief vast, dat in de eerste helft der tweede eeuw eene menigte geschriften ter verdediging van even zoovele vrijzinnige richtingen onder de Joden van verschillende landen verspreid werden, dat een gedeelte daarvan den naam van evangeliën droeg, en dat de vier evangeliën, die wij thans kennen, reeds toen, ongeveer in denzelfden vorm, waarin wij hen bezitten, het hoofdelement der evangelische literatuur vormden.

De vraag ligt dus voor de hand: ademen de evangeliën, die wij bezitten, inderdaad eenen geest, dien het traditioneele Jodendom onvoorwaardelijk moest verwerpen? — Waarlijk, hij, die na éénmaal de evangeliën, zij het ook slechts dat van Mattheus, dat terecht als het meest Joodsch gekleurde geldt, met eenen

onbevangenen blik gelezen te hebben, nog een enkel oogenblik twijfelt, deze vraag in zoo stellig mogelijk bevestigenden zin te beantwoorden, kent den geest van het Jodendom zeer slecht. Men versta mij wel. Ik ben er verre van verwijderd, mij door deze uitspraak te scharen aan de zijde van hen, die ten koste van alle recht en billijkheid beweren, dat het evangelie tegenover de Joodsche wet staat als de prediker van zuivere deugd en zedelijkheid tegenover dien van doode, gevoellooze werkheiligheid. Ik kan mij den objectieven beoordeelaar niet voorstellen, die bij eenige kennis van den onwaardeerbaren schat van waarachtige moreele verheffing, die het Jodendom in Schrift en traditie bezit, deze schromelijk onrechtvaardige stelling zou willen handhaven. Wat ook zij, die de Joodsche literatuur òf in het geheel niet òf — wat nog veel erger is — van eene geheel verkeerde zijde hebben leeren kennen, in deze beweren, eene werkelijke grondige kennis der talmudische geschriften leidt tot de onomstootelijke waarheid, dat de evangelische moraal uit den boezem van het Joodsche geestes- en gemoedsleven voortgekomen is. Ja, dit gaat zoover, dat ieder, die met eenige werkelijke kennis van talmud en aanverwante geschriften de evangelische zedelessen leest, in den regel niet eens die geschriften behoeft op te slaan, om terstond de meest onmiskenbare analogiën uit de Joodsche bronnen daarnaast te plaatsen. En toch ligt er tusschen Jodendom en evangelie eene breede klove, met geene mogelijkheid te negeeren. Waarom? — Omdat het eerste naast de goddelijke lessen van deugd en moraal, die het in oogenblikken van poëtische verheffing uit de diepste diepte van een in hemelsche sferen levend gemoed op onovertroffen schoone wijze predikt, aan den anderen kant luide verkondigt, dat die idieëele wereldbeschouwing het doel is, waartoe de mensch in zijne hoogste verheffing moet geraken, maar niet de weg, die hem, zoolang hij slechts mensch is, in den gewonen lageren zin van het woord, als maatstaf van het werkelijke leven in volledigen omvang wettelijk kan

voorgeschreven worden. Het houdt voorts rekening met den menschelijken aanleg, ja met de menschelijke zwakheden en hartstochten en is daarom innig overtuigd, dat, zal de mensch in staat gesteld worden, iets van de heilige beginselen van godsvrucht en zedelijkheid te vatten en tot praktische uitvoering te brengen, een zoo volledig mogelijk samenstel van ge- en verboden het leven bij iedere schrede streng en onverbiddelijk moet beheerschen. Ethische beginselen zonder praktische handelingen, die dezen eenen voor den mensch zichtbaren en tastbaren vorm geven, acht het in eene aardsche omgeving even onbestaanbaar als eene ziel zonder lichaam. Ja, het gaat nog verder, en gelooft zelfs met de meeste zekerheid, dat de verheffing van de schoonste beginselen, wanneer deze geschiedt ten koste van een duidelijk omschreven plan van juiste en wettige daden en handelingen, onwillekeurig langs den weg van ziekelijke dweeperij tot zedelijke en godsdienstige ontaarding leiden moet. — Geheel anders het evangelie. Zeker, het predikt deugd en zedelijkheid, op iedere bladzijde, niet één, maar ontelbare malen. Maar het maakt de schoone ethische beginselen, die het aan 't Jodendom ontleent, zoo duidelijk als het maar kan, tot het eenig noodige. Het verzoent zich met wet en traditie, waar geene bizondere aanleiding tot bestrijding daarvan bestaat. Maar op die plaatsen, waar het in de noodzakelijkheid gebracht wordt, een scherp geteekend oordeel over de geldigheid der praktische godsdienstwetten, zelfs die der Thora, uit te spreken, daar hecht het aan de gewichtigste geboden, als Sabbath- en spijswetten, geene onvoorwaardelijke beteekenis. Het wil de geheele menschelijke maatschappij bekeeren tot den dienst van enkele heilige begrippen, en eischt van dit standpunt, dat de mensch de vereering daarvan opvoere tot eene hoogte, die hij slechts dan bereiken kan, wanneer hij afstand doet van alles wat hem als mensch aan zijne aardsche omgeving met hare tallooze betrekkingen bindt. In deze niets ontziende vergoding van abstracte begrippen kan het onmogelijk eene absolute

waarde hechten aan wetten en voorschriften, in abstracto slechts dan voor den mensch noodzakelijk, wanneer men rekening houdt met zijne eigenaardige hoedanigheden en gebreken.

Wanneer nu het evangelie in dien zin immers zoo anti-joodsch mogelijk is, hoe komt het dan, dat in den regel de afstand tusschen beide richtingen elders gezocht wordt? Het antwoord luidt: omdat het nog den meesten kritici moeielijk valt, van het evangelie als eene leer, door den stichter des Christendoms zelven in het begin onzer jaartelling gepredikt, geheel afstand te doen. Als diens prediking van den beginne zóó anti-joodsch was, vanwaar dan het verschijnsel, dat zijne voornaamste volgelingen toch blijkbaar zoo behoudend joodsch gedacht en gehandeld hebben? Deze vraag eischt een antwoord. En of men nu al beweert, dat die volgelingen den geest huns meesters in geenen deele gevat hebben, daarmede is de zwarigheid volstrekt nog niet geheel opgeheven, tenzij men daarenboven aanneme, dat de meester nooit ten eenigen tijd onmiddellijk tot vrijzinnig denken of handelen had aangespoord. En wanneer nu de evangeliën de sporen eener bepaald antiwettische prediking op meer dan ééne plaats vertoonen, dan tracht men men weder andere uitspraken van tegengestelden geest daartegenover te plaatsen, en komt op deze wijze tot het resultaat, dat het evangelie naast de zuivere leer des stichters ook de verschillende richtingen en schakeeringen in het godsdienstleven, die zich na zijnen dood uit den partijstrijd der volgelingen ontwikkelden, afspiegelt. En daarbij vindt nog menigeen steun in een paar verzen van de bergrede (Matth. V,18—19), waar J. verkondigt, dat, zoolang hemel en aarde bestaan, niets van de wet verloren gaat, en dat ieder, die het minste der geboden ontbindt, of de menschen daartoe aandrijft, ook de minste zal zijn in het koninkrijk der hemelen.

Wat nu de bedoelde verzen betreft — het is eene reeds lang erkende waarheid, dat deze in den samenhang, waarin zij voorkomen, evenmin passen als in het verband van de evan-

gelische prediking in het algemeen. Zij bevatten — het staat volkomen vast — eene toevoeging van eenen lateren schrijver ter bestrijding van het anti-wettische, Paulinische standpunt. Licht men deze interpolatie uit den tekst, dan luidt de echt evangelische prediking: ik ben niet gekomen, om wet en profeten te ontbinden, maar om hen aan te vullen; want uw gerechtigheid moet grooter zijn dan die der schriftgeleerden en Pharizeën, wilt gij in het koninkrijk der hemelen ingaan. En nu volgen de bekende lessen, die zoo duidelijk het standpunt kenschetsen, vanwaar de evangelische poëzie, zonder ontzag voor de krachtige wenken eener menschelijke werkelijkheid, verheffing van enkele idieële deugden tot in het oneindige eischt, en zich daarbij lijnrecht plaatst tegenover de wet, die het aardsche leven van den mensch in zijne werkelijke gedaante regelt. — Maar tegelijk met de weglating der beide met den geest van het evangelie zoo strijdige verzen smelt ook, naar het mij voorkomt, die geheele voorgewende onderlinge tegenstrijdigheid van verschillende evangelieplaatsen ten opzichte der erkenning van wet en traditie tot eenen onbeduidend kleinen omvang samen. Waarin ook de bizonderheden mogen afwijken, het geheel is zoo anti-wettisch mogelijk, niet eerst in zijne uiterste consequentiën, maar onmiddellijk in zijnen zichtbaren, handtastelijken vorm. — Maar de oudste dagen van het Christendom dan? Wat te denken van die volgelingen, die immers Joodsch leefden en handelden? Deze vragen van een evangelisch-kritisch standpunt te beantwoorden, moet ik wel den deskundigen overlaten. Ik voor mij heb mij slechts tot taak gesteld, de zaak naar de uitingen der rabbijnsche literatuur te beoordeelen. En dan moet ik zonder voorbehoud verklaren: deze kent èn de evangeliën èn hunne zoo scherp geteekende vrijzinnige, in zekere mate mineïsche richting, althans in zóó uitdagenden vorm, niet vroeger dan in den tijd, dien wij hierboven omschreven hebben. Tot op dien tijd kent zij geene, ten minste geene gevaarlijke anti-joodsche richting, maar ook geen evangelie. Ja,

het is een onmiskenbare waarheid, dat van het geheele Christendom vóór dien tijd op hare bladzijden geen melding wordt gemaakt. Hoe dus ook over het Joden-Christendom van de eerste en het begin der tweede eeuw te oordeelen zij, in geen geval vertoonde het toen reeds een zoodanig karakter, dat de vertegenwoordigers van wet en traditie onder de Joden daarmede behoefden rekening te houden.

Ik begrijp echter zeer goed, dat de kracht dezer beschouwingen à priori gebroken is, zoolang men zich van de echtheid der Paulinische hoofdbrieven overtuigd houdt. Nu, wanneer ik van een objectief historisch gezichtspunt te kiezen heb tusschen de consequentiën der authentische gegevens, die ons de talmudische literatuur sprekend of zwijgend aanbiedt en de schildering, die ons genoemde brieven van de oudste verhouding van Joden en Christenen voorhoudt, dan is mijne keuze zeer beslist. Afgescheiden nog van alle andere motieven — de wijze waarop in de Joodsche literatuur tot in de eerste helft der tweede eeuw het Christendom geene vermelding vindt, terwijl dan op eenmaal Christen-Joden in het karakter eerst van onschuldige, dan van gevaarlijke vrijdenkers optreden, maakt de voorstelling van scheiding, twist en vervolging reeds in de eerste eeuw ten eenen male onmogelijk. En met deze voorstelling staat en valt de echtheid der Paulinische hoofdbrieven. Ik voor mij behoef geen ander motief. Maar ten overvloede wil ik hier melding maken van de overige bezwaren, die bij mij, ook alvorens ik met de belangrijke beschouwingen van Prof. Loman had kennis gemaakt, tegen de authentie dier brieven golden.

a. De voorstelling van J.'s einde geheel in overeenstemming met die der evangeliën, eene voorstelling, die, zooals hoofdstuk III en IV ons leerden, aan onoverkomelijke bezwaren lijdt. (*Rom*. IV.25, VI.6, 1 K. II.8, XV.3, 2 K. XIII.4, Gal. II.20.)

b. Het typisch-dogmatische begrip, dat J. als het ware paaschlam geslacht is. (1 K. 5.7, 10.16, 11.23.)

c. De verhouding der brieven tot den grondtekst des bijbels. Dat de schrijver der Paulinische hoofdbrieven bij zijne bijbelcitaten zich stelselmatig van de septuagintavertaling en niet van den grondtekst bediende, staat vast. Delitzsch (*Paulus des Apostels Brief an die Römer in das Hebräische übersetzt*, Leipzig 1870 pag. 44) zegt: „Unter den 82 alttestamentlichen „Citaten in den paulinischen Schriften stimmen 34 genau mit „dem Septuagintatext überein, 36 weichen nur unbedeutend „davon ab; 10 weichen stärker ab, so aber dass die Freiheit, „mit welcher der Apostel citirt, als Erläuterungsgrund ausreicht „und ein gefliesentliches Zurückgehen auf den Grundtext nicht an„genommen zu werden braucht..... Dass Paulus des Grund„textes mächtig war und ihn genau kannte, ergibt sich nicht „nur aus dem in seinen Schriften niedergelegten Schriftver„ständniss, sondern auch schon daraus, dass er als Jude der „Pharisäer-Partei, welche das Gesetzstudium als einen Haupt„bestandtheil des Gottesdienstes ansah, angehörte und überdies „in der berühmtesten Rabbinenschule seiner Zeit gebildet war. „Die Septuagintaübersetzung muss aber damals in einem so „hohen Ansehn gestanden haben, dass wer griechisch schrei„bend sich auf das Alte Testament zurückbezog, nicht umhin „konnte, sich dieser autorisirten Uebersetzung anzuschliessen." In hoeverre nu deze verklaring waarschijnlijk is, wil ik geheel daarlaten. In ieder geval zal men mij toestemmen, dat Paulus, de man, die in de beroemdste rabbijnsche school van zijnen tijd gevormd, in de kennis van het Jodendom reeds vroeg zijne tijdgenooten overtroffen had (*Gal.* I.14), in die gevallen, waar het gebruik van den grondtekst zijne bewijsvoering onmogelijk maakte, zich niet tegen beter weten in van de foutieve vertaling der LXX ter verkrijging van een bedriegelijk schijnbewijs zoude bediend hebben. Inderdaad beweert dan ook Delitzsch iets verder van de afwijking van den grondtekst in den brief aan de Romeinen: „in vielen „andern ist die Abweichung von Bedeutung, aber nur von Be„deutung an sich, nicht für die Beweisführung des Apostels." Maar ik verzoek den deskundigen lezer, ter beoordeeling van het steekhoudende dier bewering eens de proef te nemen met *Rom.* IX.29, XI.26, XV.10 en *Gal.* III.13!

d. Dat de Joden onder de oogen eener Romeinsche overheid, die zelfs de macht van het groote Synhedrion gebroken had, in staat waren, hunne godsdienstige tegenstanders te straffen, te slaan, te dooden en in onstuimige woede van stad tot stad te vervolgen (1 Kor. IV.11, 2 Kor. I.8, VI.5, XI.24, Gal. I.13) is eene onmogelijke fictie.

e. Onder de vervolgingen, die Paulus zelf geleden had, wordt ook (2 Kor. XI.24) genoemd: „vijfmaal heb ik van „de Joden negen en dertig slagen ontvangen." Ziedaar eene voorstelling, slechts bestaanbaar in de verbeelding van iemand, die van hooren zeggen wist, dat eertijds bij de Joden eene straf van negen en dertig slagen had bestaan, en daarvan nu in zijne schildering gebruik maakte. Want, laat ons de zaak naar waarheid vatten. De vervolgingen, door Paulus uitgestaan, waren blijkbaar niet de aanhoudende toepassing van wettige rechtsbepalingen door de bevoegde autoriteit; neen, die vele en velerlei kastijdingen waren naar de voorstelling der brieven blijkbaar het werk van verwoede partijgangers, die de beslissingen der autoriteit niet afwachtten, maar den gevaarlijken tegenstander vervolgden, waar zij hem maar troffen. Welnu die ijveraars zouden zich zeer zeker niet tot vijf malen toe met angstvallige nauwkeurigheid aan het getal negen en dertig gehouden hebben! — En moeten we hier wel in strijd met alles denken aan eene straf, door een Joodsch rechtscollegie opgelegd, dan wordt de zaak nog oneindig veel onbegrijpelijker. De straf van negen en dertig slagen, was — we zagen het boven — eene zoodanige, wier toepassing, niet minder dan die van de doodstraf, aan de strengste bepalingen ten opzichte van de voorafgaande waarschuwing en het nauwgezette getuigenverhoor gebonden. Ook vormde het getal van ne-

gen en dertig slechts de grens, die het aantal slagen bereiken mocht, maar werd dit overigens geheel naar gelang van de krachten des veroordeelden afgemeten. Maar, wat hier wel het meeste geldt, eene straf van negen en dertig slagen werd slechts *in Palestina* door collegiën van aldaar op de boven omschreven wijze geautoriseerde rechters toegepast. Buiten Palestina, waar Paulus die straf moest ondergaan hebben, had het geheele Joodsche strafrecht zelfs na het verlies der nationaliteit volstrekt geen geldigheid en werden slechts de meest noodzakelijke beslissingen in kwestiën van civielen aard genomen. Hoe moet dit dus eerst in dien tijd geweest zijn, toen de geheiligde bodem van Palestina met den goddelijken tempel als middenpunt zijne beteekenis nog niet verloren had!

f. De afstand tusschen het evangelische en het paulinische standpunt is niet zoo groot, als men nog vaak gelooft. Verheffing van het abstracte geloof met verwerping van practische godsdienstvoorschriften heerscht aan beide zijden in het wezen der zaak even krachtig. Maar dat het Paulinisme dit begrip veel strenger en ook consequenter handhaaft dan de evangeliën, dit ligt eenvoudig aan het verschil in de voorstelling van den werkkring. Den Joden moest men leeren, dat de wet niet alles was, dat in ieder geval het geloof op den voorgrond stond; den heidenen daarentegen, dat het gemis der wet een voorrecht, dus het bezit daarvan verderfelijk moest heeten. Houdt men dit verschil van standpunt goed in 't oog, dan worden de menigvuldige analogieën van evangelie en Paulinische brieven even duidelijk als de afwijkingen. Drie verzen uit den eersten brief aan de Korinthiers (IX,19—21) spreken hier duidelijk genoeg: „Want vrij zijnde van allen, heb ik mij zelven allen dienst-„baar gemaakt, opdat ik te meer winnen zoude. Ja, ik ben „den Joden als een Jood geworden, opdat ik de Joden winnen „zoude, dengenen, die onder de wet zijn, alsof ik onder de „wet ware, opdat ik hen, die onder de wet zijn, winnen zoude.

„Hun, die de wet niet hebben, alsof ik de wet niet had, opdat „ik hen, die zonder de wet zijn, winnen zoude.."

g. De echtheid der brieven is ondenkbaar buiten den kring der feiten en omstandigheden, in wier dienst zij vervaardigd werden. Nu ware het echter ongerijmd te gelooven, dat de diepzinnige sophistische en allegoristische betoogen, in deze brieven vervat, kunnen bestemd geweest zijn voor heidenen, die eerst vóór korten tijd tot het Christendom bekeerd waren. Van waar zouden zij aan de geschiktheid gekomen zijn, om die ingewikkelde en op menigvuldige allegorische verklaringen van bijbelverzen berustende redeneeringen te vatten, die — zooals we boven zagen — zelfs bij vertegenwoordigers der wetenschap in onze dagen aanleiding geven tot verregaand misverstand? — Is echter de stof hoofdzaak en de vorm in dienst daarvan gefingeerd, dan is dit onoverkomelijke bezwaar opgeheven.

h. Het zoude echter ook ten eenenmale onnoodig geweest zijn, den heidenen met zóóveel nadruk en met zóóveel uitvoerigheid te leeren, dat niet de wet, maar het geloof op den voorgrond moest staan. Bij hen, die nooit onder de wet geleefd hadden, ja wet noch schrift kenden, was de gehechtheid daaraan zeker niet zoo sterk, dat zulke ernstige en diepzinnige betoogen noodig waren, om hem van de wet af te houden. En wanneer de Galaten in den aan hen gerichten brief bestraft worden, omdat zij begonnen waren zich aan de wet te hechten, dan is deze fictie toch eigenlijk te sterk, om geloofd te worden. Neen, — wie moet het niet ten laatste inzien? — die scherpzinnige bewijsvoeringen tegen de geldigheid der wet op de kunstmatigste wijze vereenigd met de verheffing daarvan, die erkenning van Israëls voorrechten onder de verklaring: »ik »ben zelf een Israëliet, uit het kroost van Abraham, uit den »stam van Benjamin", door den band van diepzinnige redeneeringen en allegorismen op verrassende wijze vereenigd met het begrip, dat Israëls beteekenis opgehouden had, ja, dat eigenlijk de heidenen van den beginne de eigenlijke kinderen der belofte

waren, — zij waren niet, zooals het den schijn heeft, gericht aan hen, voor wie die kunstmatige redding van Israëls naam even onbegrijpelijk als onbelangerijk was; neen, zij *waren* in werkelijkheid te boek gesteld, om *hen* aan wet en traditie ontrouw te doen worden, die door geloof en nationaliteit aan Israëls leer en roeping met hart en ziel onafscheidelijk verbonden waren. *Zij* moesten en konden ook tot het diep verborgen begrip dezer raadselachtige vereeniging van zijn en niet te zijn doordringen!

Ten slotte rest mij nog in korte woorden den indruk weer te geven, dien de reeds zoo dikwijls geciteerde Talmudplaats (*Sabbath* 116*a*) bij eene juiste objectieve lezing maakt, en wat uit den inhoud dier bladzijde volgt voor de mate van kennis, die Babylonië's Talmudleeraren van de oudste geschiedenis des Christendoms droegen. Immers, bij de beoordeeling der termen „be-Abidan" en „be-Notsrefé" vormde het hoofdmotief van verschillende schrijvers voor de opvatting daarvan als Christen-synagogen, dat hier immers de geheele omgeving, waar van evangeliën enz. sprake is, zoo duidelijk op eene behandeling van verschillende met het oudste Christendom in verband staande punten wijst. Welnu, wat lezen we dan op deze bladzijde? — Eene vraag, in de leerschool opgeworpen, of de randen (גליונים) d. w. z. die gedeelten van de bladen eener heilige schrift, die onbeschreven zijn, op Sabbat uit eenen brand mogen gered worden, tracht men door het citeeren van verschillende oude traditiën tot oplossing te brengen. Eindelijk wordt de ons reeds bekende plaats omtrent de „evangeliën en de geschriften der minim" geciteerd, en in de veronderstelling, dat de aanvangswoorden dier plaats הגליונים וספרי מינים beteekenen „de randen en de boeken der Minim" zoo over de beteekenis dier woorden op zich zelve als over haar gewicht voor de genoemde kwestie geredeneerd. Men had er blijkbaar geen vermoeden van, dat הגליונים niet de pluralisvorm van het Hebreeuwsche גליון (rand) is, maar eenvoudig „de evangeliën". Natuurlijk, men kende toen in

Babylonië het bestaan van evangeliën evenzoo min als alles, wat met het oudste Christendom in verband stond. Maar werd men misschien in latere geslachten beter ingelicht? — O ja; het einde der verhandeling immers vormt het vroeger vermelde verhaal omtrent den rechter, voor wien R. Gamliël en zijne zuster verschenen in zake de verdeeling der ouderlijke nalatenschap, en daar spreekt de rechter van een evangelie, dat eene andere wet dan die van Mozes inhield. Duidelijk genoeg; men was beter ingelicht, en het verhaal moet dit indirekt kenbaar maken. Maar, wat zegt ons nu dit verhaal eener gefingeerde historie uit R. Gamliëls tijden? — R. Gamliël en zijne zuster Ima-Salom, de vrouw van R. Eliëzer ben Hyrkanus, verschijnen voor eenen Romeinschen rechter (en niet voor eenen Joden-Christen, zooals wij boven reeds zagen), om hem, die in den naam stond, dat hij geene omkooping aannam, in verlegenheid te brengen en dezen naam te logenstraffen. De zuster schenkt hem een gouden lamp en eischt haar deel van de nalatenschap. De rechter bewilligt in haar verlangen, en op de aanmerking, dat de Schrift immers aan de dochter, daar waar zoons zijn, geen deel aan de nalatenschap toekent, antwoordt hij (volgens de lezing der niet gerecenseerde exemplaren): van den dag, dat gij uit uw land verbannen zijt, is de wet van Mozes opgeheven en de wet van „Evangelion" gegeven, en daarin staat: „de dochter erft zoo goed als de zoon." Den volgenden dag brengt hem R. Gamliël eenen Lybischen ezel en vraagt herziening van de uitspraak, waarop de rechter zegt: ik heb nog eens op 't einde van „Evangelion" gezocht en daar staat: „ik Evangelion ben niet gekomen, om iets van de wet „van Mozes te verminderen, integendeel om haar aan te vul„len, en in die wet staat immers: „„Waar een zoon is, erft „„de dochter niet."" — Dat nu het denkbeeld van volkomen gelijkheid van dochter en zoon ten opzichte van de verdeeling der ouderlijke nalatenschap elders in den Talmud duidelijk aan de heidensche rechtsgeleerden toegeschreven wordt, hebben wij

in het vorige hoofdstuk bij de vermelding van dezelfde plaats reeds gezien. Hier zien we nog meer. „Evangelion” is klaarblijkelijk *een persoon*; hij is voor de verbeelding der Babyloniërs de groote Romeinsche wetgever, die „sedert den dag dat „Israëls van zijn land gebannen is” kwam en Mozes' wet ophief. Aan hem wordt ook het bekende vers van Mattheus: „Ik ben niet gekomen enz.” in den mond gelegd. Zoo hebben wij hier dus hetzelfde verschijnsel, dat we in hoofdstuk VI ontmoet hebben. Van alles wat met het oudste Christendom in verband staat, wist men in de scholen der Babylonische Amoraïm in de oudere geslachten *totaal niets*. Later kwamen enkele losse namen en uitdrukkingen naar Babylonië, die daar door de vrije fantasie gesteund door de identificatie van Rome en Christendom, op de eigenaardigste wijze gebruikt en met allerlei bekende feiten in verbinding gebracht worden. Welnu, in deze omgeving ontmoeten wij nu ook de mededeeling, dat R. Meïr het evangelie — neen, misschien moet ik wel zeggen den man „Evangelion” און גליון noemde. Welk een betrouwbaar bewijs voor de waarheid, dat niet alleen hij, maar zelfs *alle* Rabbijnen, zich eene ironie op den naam „evangelie” veroorloofden! — En is het nu ook wel waar, dat men in Babylonie's scholen de werkelijke oudere geschiedenis van het Christendom *nooit* gekend heeft?....

Maestro Andrea's Brief übersetzt von Jacob ben Elijah aus Venedig,

MITGETHEILT VON **A. NEUBAUER**

aus der Handschrift 122 des Beth ham-Midrasch in *London*.

Dr. Steinschneider im *Jeschurun* (herausg. von Dr. Kobak, Bd. 9, S. 91) giebt den Anfang und das Ende dieses Briefes mit dem Wunsche, dass derselbe bald ganz erscheinen möge. Ich erfülle hier seinen Wunsch, ohne viel vorauszuschicken. Ueber unseren Jacob hat dr. Güdemann in seinem vortrefflichen Buche *Geschichte des Erziehungswesen* etc. Th. II. *Italien* (Wien 1884) ziemlich alles gesagt, nur erwähnt er diesen Brief nicht (vergl. *Revue des Études juives*, t. IX, p. 150). Wenn Jacob wirklich diesen Brief aus dem Italienischen eines Maestro Andrea übersetzte, so muss dies in ganz freier Bearbeitung geschehen sein. Mir scheint es aber, dass Andrea nur der Name eines Convertirten ist, den Jacob zum Vorwande genommen, um diesen geistreichen Brief zu schreiben. Vielleicht ist auch die Uebersetzung des Pseudo-Virgil, aus dem ich eine Stelle aus der Londoner Handschrift in der *Revue des Études juives*, t. IX, p. 148 mitgetheilt habe, von unserem Jacob.

אם תחפוץ בחיים ותאהב ימים לראות טוב. והיתה מדושן כגן רטוב. ותעמוד בהשקט ובבטחה. ותניס יגון ואנחה. ותאכל בשמחה לחמיך ותשתה בלב טוב ייניך. ותנוח בחדר משכבך ועל מטתך. ושכבת וערבה שנתך. והתהלך לפני אלהיך ותהיה תמים. ותבלה ימיך בטוב ושנותיך בנעימים. תהיה חכם ואמיץ כח. ואז תמצא מנוח. הכן רוח חזק למקרים ולב אמיץ כגבורים. ומהבלי הזמן נפשך תפריד ותשכב ואין מחריד. אל יפתך היצר הזונה אשר סביבותיך חונה. ומרשיע בכל אשר יפנה. לא תאבה לו ולא תשמע אליו ולא תחוס עינך עליו. רק שקץ תשקצנו. ותעב תתעבנו. גם קוב תקבנו גם ברך לא תברכנו. וכי יברכך לא תעניכו. כרע רבן כארי ורחמי רשעים אכזרי. כי כלו חנף ומרע. הוא שטן הוא מלאך המות הוא יצר הרע. והודיעו החכמים.

את אשר יעשה לך באחרית הימים. יתן לך עילה נבערה ובלענה מרה. יאמר לך מלא תאוותיך ותענוגיך ומתנחם לך להרגך. תאמין כי ידרוש טובתך ושלומך. אכול ושתה יאמר לך ולבו בל עמך. יפתה בתחילה בקלות. ידבר לך חלקות יחוה מהתלות. ויאמר לך למה לא תמלא מאווייך ולא תאמין בחייך. שים החכמה לאין. אנהגך אביאך אל בית היין שם תמלא טלאים וכבשים וברבורים אבוסים. ותור וגוזל אם הכסף ממך לא אזל. השור טבוח לעיניך הכן לפניך ובא שם עם רעיך ואכלת ענבים כנפשך שבעיך וכל טוב לך לא יחסר ככל אות נפשך תאכל בשר ובוא עמי ואל תאחר והיה כזה יום מחר. לא תלך במורא השמר והשקט אל תירא. אהה תשיש בחרדה ותגיל ברעדה. כי לאותם המעשים עד עתה לא פניתה וללכת באלה לא נסיתה. לכן תלך ברוח נכאה ותכלם ולא תפתח פיך ותאלם. ובדד תשב אויל מחריש חכם יחשב. אמנם האנשים אשר מאסת אותם (1 לשית עם כלבי צאניך יהיו באוכלי שלחנך. ועלו ובאו בביתך ובחדר משכבך ועל מטתך ושם תמלא שולח[נ]ך מלא מטעמים אשר אהבתה. והיין האדום אשר בחרתה ואכלת ושבעת. ואחרי כן יקרב בעל הבית לפניך ויאמר אכלת כטוב בעיניך. תנה לי מכספך. אשר קנית בזיעת אפיך. ואתה תענה ברוח נדיבה. גם זו לטובה כל אשר תאמר אלי אעשה לא אשאל ולא אנסה. אחרי אשר הרעב חלף הלך הכסף נתון לך. אני חזק ולא רפה ובית הבעל מלא מפה לפה. הבה לי מנות וחשוב חשבונות. והשקני מיין חלבון. כי לא תצא איש מחשבון. ואוכל מכל הכסף יענה את הכל. וביום השני תוציא פי שנים ותאכל מנה אחת אפים. ובלב נכסף תהיה משומרי הסף. ובמקום ההוא כל מגמתך ותשובתך שמה כי שם ביתך. אז תחריש ותשתאה. את פועל ה' לא תביט ומעשי ידיו לא תראה ואחר יפתך בחמודות ולעבוד עבודות. ולעזוב מצות וחוקים. ומשפטים צדיקים. כהגלות נגלות אחת הריקים. ואת שם אלהיך תשליך אחריך ופרקת עולו מעל צואריך. ויפתך לשתות בלי פחד ואימה היינות אשר לא מבני ישראל המה. וגם לאכול בשר בהמה טמאה למען ספות הרוה את הצמאה. ולרוץ עם הגנבים ולשים עם המנאפים חלקיך ולא ירפך עד בלעך רוקיך. ואז מבלי כח ואונים תלך לאחור ולא לפנים. כי העושר עשה יעשה לו כנפים כנשר יעוף בשמים. ותשאר ניעור וריק כגפן בוקק. ובעת האוכל תקרא לשומר

1) Am Rande im Text אבותם.

הסף ותשאל איה דגן ויין והוא יענה הכסף אין. ותענה בנפש מרה מדוע טרפי אתה גורע לוה עלי ואני פורע. גם נא אך הפעם עד יעבור זעם. אתה ידעת את עבודתי אשר עבדתיך והאהבה אשר אהבתיך. ולבלות את אשר לי תמיד היתה מפתה עמי במאכל ועמי במשתה. חונני למען חסדיך ועשה חסד עם עבדך. וישיב דבר אליך אם תחפוץ להשיב רוחך תנה ערבון עם שולחך. ואם תשמיע קול כחולה בביתי אין לחם ואין שמלה. ומה הערבון אשר אתן אליך תחיה נפשי בגללך. ואז יענך עזות ברגזות הפרד נא מעלי בחוץ תעמוד כי עצמת ממני מאד. ואז תרעב ותתקצף ועל השם לבבך יזעף. תקלל שנותיך וימיך. כי מאסת מוסר אביך ונטשת תורת אמך והנה המנוול לפניך. ויאמר לך למה חרה לך ולמה נפלו פניך. איך מכל טוב נואשת אך עצמי ובשרי אתה. עד עתה שמעת לקולי והאזנת למילי. ונפשך בעיני יקרה עמך אנכי בצרה. ועתה שמע דברי והט אזנך למאמרי. עיניך הרואות את כל התלאות. אשר עליך עברו ויתרון הצרות אשר גברו. לאחיך ולקרוביך אתה למשא כאבן מעמסה. וכל אחד מפניך בורח כעוף הפורח. יסורו מני דרך יטו מני אורח (1. ידעתי כי אבדה תקותך מהם לזר חשבוך נכרי הייתה בעיניהם. שמלתך בלתה מעליך ונעלך מעל רגליך. הנה לי עצה נכונה טובה ונאמנה. התורה אשר אתה מבקש עד מתי תהיה לך למוקש. קום קח לך תורה חדשה להיות לך למורשה כי את אשר היתה עושה במסתרים ובאדרי חדרים. ובחושך תמשש תוכל לעשותו לעיני השמש. תשמח עם נשים שאננות. ותזכה לשתי שולחנות. ואין מי יאמר לך מה ראית מדוע ככה עשית. ושרי הארץ יכינו לך בית למסתור ולמחסה ביום המעשה. ויבואו האנשים על הנשים. שרי מאות ושרי חמשים. להביא לך הכסף לקמצים. וברבות הטובה אל תעביר קול בעיר לבל יעשו עוד נדבה הם יכבדוך הם יעבדוך ועל שכמם ישאוך. וכמו נגיד יקרבוך ואשת יפת תואר שמורה לך וערוכה. ועוד לך אך המלוכה. תאמין לעצתי כפי בינתך ועשיתה כחכמתך. אם יכבד עליך לישא הטורח והמשא. לענות את נפשך כאשר הם מענים את נפשותיהם. אל תעשה כמעשיהם רק תשמח עם העברים במועדיהם. ועם אנשי הדת החדשה בחגותיהם. ותמיד תחבר עם אוהביך וידידיך. טוב אשר תאחוז בזה וגם מזה אל תנח ידיך // ומרוב הפתיות אשר עליך

1) MS. אורך.

גבר. תאמין לכל דבר. ואז תלך לבעל דת החדשה מקוצר רוח ומעבודה קשה ותאמר תמיד את אדוני אהבתי ופקודיך בסתר שמרתי אם מצאתי חן בעיניך למדני מצותיך וארחותיך מה אהבתי תורתך. ויענך בטוב לבב אם לא באתה לי בצדייה ובלשון רמיה מי יתן והיה כי מאד יקרו לי מאמריך הן לו יהי כדבריך. ואתה תענה אם אבא לפניך בעורמה או במרמה בי אדוני העון כאשר ידעתה. ואתה את נפשך הצלת. קום ועשה כל הכתוב בספר וכזה נועצתי ואין מי יפר. ויענה לך בראש העם ומילים תחבר. ואנכי אהיה עם פיך והוריתיך את אשר תדבר. ותשא סביב עיניך. וכל העם מקצה יבאו לפניך. זה יאמר לך שמור צאתך ובואך. וזה יאמר שלום בואך וזה יאמר את אשר התחלת גמור. וזה יאמר אך את נפשך שמור וזה יאמר רק את ריחך בעינינו לא תבאיש. וזה יאמר וחזקת והיית לאיש. וזה יאמר אם תשקר בתורתינו דמך בראשך. זה יאמר שמור פיך ולשונך ותשמור מצרה נפשיך. וגם יש אנשים ביניהם מתלחשים ואומרים ראו חכמת חכמינו ובינת נבונינו הביאו לנו איש עברי לצחק בנו. כי אלו השפלים והנבזים רקים ופוחזים. אנו רואים כי הם זוללים וסובאים. וכאשר הם ערומים יחיפים מבוהלים ודחופים ילכו למקום שאין מכירים אותם וישובו לקדמותם. וזה יאמר אם ישוב לקדמותו לשריפה למאכולת אש אחריתו. והאנשים אשר לנדיבות נוטים יתנו שנים שלשה פשוטים. וידי נשים רחמניות אשר מתנתם מעוטה כל אחת תתן פרוטה. ויבוא המלקט לפניך עם זאת המתנה את זה אספתי ויהיה לך למנה ואם מעט יוסיפו לך כהנה וכהנה. בלילה ההוא תדד שנתך מעיניך והנה המנוול לפניך האויב אשר שם ארבו בקרבו יראך ישמח בלבו. ויאמר לך אחי הנה לך בית מלא כל טוב אשר לא מלאת אך זה היום שקוית מצאת ראית. אני נתתיך לשם ולתהלה. הנה מקום הנה מלון הנה מנוחה הנה נחלה שלח על פני המים לחמך למי יחפוץ העם לעשות יקר יותר ממך ואתה תענה עלתך אינני טובה ונכונה ומרת היא באחרונה. מה עשיתי לך ולמה הלאתיני ומדוע ככה רימיתני. שמת פחים סביבי ותגנוב את לבבי. תמיד היית צודה ואורב ותנהג את נפשי כשבויות חרב. את תורתי עזבתי ובדת החדשה לא דבקתי כי סודותיה אנכי לא ידעתי. ואלו בדת החדשה האמנתי החרשתי ואז היתה תקותי לקבל גמול מגמולם חלף עבודתי כמוני כמוהם והייתי כאחד מהם. ועתה בעת צרה אל מי אנוס לעזרה כל אשר לי לשמיר ושית ואין כל בבית. אמנם את אשר

זרעתי קצרתי וכאשר שכלתי וכאשר אבדתי אבדתי. ואז יענך המנוול. אם תחפוץ ללבוש סרבל ולהיות מבשר מסורבל כי עשה תעשה וגם יכול תוכל יגיע כפיך כי תאכל. הן אלה קצות דרכי המנוול ומעלליו ורוע מזימותיו. לכן אם תשמע בקולו לא תוכל לעמוד והיה ראשיתך מצער ואחריתך ישגא מאד לכן אם פגע בך מנוול זה לבית המדרש משכהו ואז כבורה תשליכהו ואם אבן הוא תמחהו ואם ברזל הוא תפוצצהו ומעל פניך תדיחנו או בשבט תכנו ותשמור ראשיך ותציל משאול נפשיך. ותשפיל זדון לבו. אולי תוכל תכה בו. ורגשת רעותיו תפן ויעשה מה שלבך חפץ. וכסיל אשר אחריו נפתה ערוך לו מאתמול תופתה. כי רמות אליו חכמות ונמשל כבהמות. והרשע אשר מרוב רשעתו יחפוץ למלאות תאותו ולרוות צמאתו וברצונו ולא באונס. יעזוב תורתו וכתב לה ספר כריתות ונתן בידה ושלחה מביתו. חשב כי מלא לאוליו ארוכה להנות מן העולם בלא ברכה. באמת חשב תועה ומכה ובועה [1] כי כאשר יחסר לחמו וישנו טעמו עקב היתה רוח אחרת עמו אז תגלה רעתו גם תראה חרפתו ויעלה ברעיונו כי בהתגלח שער ראשו יציל מרדת שחת נפשו. ואלהינו חטאתיו יהיה סולח ומה יועיל אם הנתק לא יגלח. ובמקום אשר כבודו המיר את ה׳ יאמיר ולעיני השמש יכין לעצמו מטבח לטבח טבח. ואם יעשה ככה חמת המלך שככה. וטוליאו אמר בספרו ומואס בעלי יצר הרע ביד רמה. וקורא אותם בני אדם הדומים לבהמה כי תמיד ישימו ארבם בקרבם משחתם בהם מום בם והם לאלה ולקללה. וירדו חיים שאולה. אמנם האנשים אשר אל השכל נגשים. ומעשיהם ומחשבותיהם לעשות באימה רצון קוניהם וכל ענינם יעשו באמונה ויסורו מראש אמנה לא יחתו מן המות גם כי ילכו בגיא צלמות ומכאוב לא יבהילם. ואולי הנפש לא ישיגם ומתנהגים ביושר עם אנשי זמניהם וידעו ערך נפשותיהם וישימו יצר הרע תחת כפות רגליהם. האנשים האלה הם שלימים ונאהבים ונעימים תמיד עומדים בפרץ להם לבדם נתנה הארץ.

תם ונשלם אגרת אשר חברה מאי אנדריאה ומפיו העתיק אותה ללשון הקודש ר׳ יעקב בן כבוד ר׳ אליה זכרונו לחיי העולם הבא.

---

[1] Am Rande (abgeschnitten) ומנה וט

Brief van Salomo ha-Lewi (later, als Christen, bisschop Paulus de Burgos) aan Meïr Alguadez;

medegedeeld door M. ROEST Mz.

Op blz. 10 van den *Letterbode*, jaarg. VII, drukt onze geachte vriend en medewerker, de heer dr. M. Steinschneider, bij vermelding van bovengenoemden brief, den wensch uit, dat dit schrijven in dit tijdschrift het licht moge zien. Aan dezen wensch geven wij thans gevolg.

Voor zoover bekend is, bestaan van dezen brief twee afschriften, het eene in Codex Warneriani N⁰. 64 ter Leidsche universiteitsbibliotheek, het andere in Codex 92 van dr. B. Zuckermanns Catalogus der bibliotheek van het Israëlietisch seminarium te Breslau (voorheen Codex Saraval N⁰. 38). Op ons verzoek had de heer dr. Zuckermann de welwillendheid, de hem gezonden drukproef van het afschrift der Leidsche bibliotheek met de recensie van het Breslauer te vergelijken en daarop de geblekene talrijke varianten en afwijkingen, ook in den vorm, aan te teekenen, voor welken niet geringen arbeid en hulpbetoon wij den geleerde openlijk onzen dank betuigen. Deze varianten enz. zijn zoo talrijk, dat het niet wel ging, die aan den voet der bladzijden aan te teekenen. Wij hebben het daarom beter geacht, beide recensiën achter elkander te laten volgen.

Wat de *strekking* van den brief betreft meenen wij ons te moeten vereenigen met het gevoelen van ddr. Geiger en Steinschneider tegen dat van dr. Graetz (zie *Letterbode* VII. 9).

A. *Codex Leiden.*

כתב ששלח דון שלמה הלוי

בעודנו במדינת אלונדריש אל הרב הגדול החכם דון מאיר אלודיאש ז״ל והא׳ שהזהיר את עצמו מיין נסיכם והיה מצטער לנסיפתו על זה כלתה נפשו ונכספה לשונו לדבר צחות„

כאשר התעו אותי אלהי׳ מבית אבי ועוני גרשוני מהסתפח בנחלת אבותי ומקום אשר אסירי המלך אסורים שמו אותי בבור לבי ראה קורות כוראות.. גם בעיני יפלא הכילם בכלי כמוהו בטפח שוחק בהקפו ורתבו

וכל רוח אין בקרבו וכל זה איננו שוה לי בכל עת אשר אני רואה מה שתשיג לנפשי העגונה מהחסרון וההפסד בשלמות המלות ראויות לתת לה מבית ה׳ לבאות שמו בסוד ישרים ועדה בשבתי בדד מחוץ למחנה שכינה ולויה וישראל. וגם במלות יחיד שאדם דש בעקביו בברכות הטעונות כוס דבי שמשי והבדלתא לא זכיתי לבי יודע כמה זמנים חביבה לי חמרא ואתקדש אריפתא והן עוד היום גדול יום משתה ושמחה ליהודים הפרזים אין לאל ידי לצאת ידי חובת אבסומי בפוריא וכל היום הכשר הזה בדעת אתישב להשיב על הן הן ועל לאו לאו וכאתמול ביום לום אברך מרדכי והמן ארור ואקרא גם לחושי והנס עמי כתמול שלשם עיני הרואות בין תכלת ללבן הרחק כמטחוי קשת מיומי יעמוד אביר מראהו דממה וקול אשמע בחיכי עמד טעמו ריחו לא נמר ידי תיכון וכל אשר תגע בלדק תשפוט החזק הוא הרפה המעט הוא אם רב. אכי איפה אמרתי אני אל לבי מה נעשה יקר וגדולה למרדכי ובמה יודע היות הימים האלה נזכרים ונעשים אם לא בשכותי את טעמי וכסום עגור אנפלף אדברה וירוח לי ומרגזי אנות רואא לבסומי שכיח הנה אנכי מדבר אל לבי ותבא בי רוח כמראה נפש יתירה הרימותי קולי ואקרא..

ימים למתנות ומנות נועדו	לחזות בחן נותן בכרם יין..
רחקו מיודעי ומנותם ואין	אביון למתנות ואדם אין..
אלו מקום כלם ידידי אפגשה	בו אמלאה נואם כהרף עין..
הוא דוד תמורתו וערכו נעדרו	מיום ברוא תבל וים מאין..
קדם להעדרו במים שוטפו	דורות אנוש קינן ותובל קין..
לולי יסוד עולם נטעו מפני	מבול ילורים חרבו עדין..
גם הוא ילאני ונפשי ילאה	עמו כבא היום אלי העין..
שמחה וגיל מן המסבה נאסף	שמש סעודתי שתום העין..
אף כי בזכרונו לבד אתנחמה	תרתי בלבי למשוך ביין..

אלה אזכרה ונפשי עלי אשפכה כי אעבור בסך הבאים לחקור ממסך אחינו ישי׳ המאחרים היום אל היין זה בודק שתי שורות על פני כל המרתף עד מקום שידו מגעת. וזה שואל מחבירו כדי יין ולא יאמ׳ הלויני פותח בכד ומסיים בחבית ומן הראוי לנסך עג׳ מזבח לשונס יחליקון וזובחי אדם עגלים ישקון ויפלרו עד בוש. אשר לא ישמעו איש שפת רעהו ונבלה שם שפתם. גם אהבתם גם שנאתם גם קנאתם ובהתעות שכור יחזו עיניו אל האלהי׳ יחוגו ינועו למסעיהם ויתגודדו כמשפטם בחרבות וברמחים עד שפוך דם עליהם ואף כי היין בוגד מנעורי גדלני וגם פה לא עשיתי

מאומה חלל בריתי בקשתיהו ולא מצאתיהו ואמרתי לא אזכרנו ולא אדבר עוד בשמו זכרו כיין לבנון מתוך שמחת פורים בא לפני הביא בכליותי בני אשפתו ויולד כצלמו כדמותו בלבי כאש בוערת דובב שפתי ישנים שירה הכדור היותרת על אחת מס' במיתה בערך בלתי מדבר חרש לאמ' כי אין מספר יחליפנו וימיר אותו עליו יאמרו המושלים בואו חשבון ואביט ואין עוזר ואשתומם על המראה ואין סומך באשישות ואפן כה וכה וארא כי אין איש יהודי ואם רבים עתה עם' כרבם כן חטאו ומעמים אין איש אתי ותושע לי זרועי שויתי ה' לנגדי ופורה דרכתי לבדי ומיין מלכות רב ייגה של תורה נסכתי מלכי הנה נא פתחתי פי דברה לשוני לחיכי..

מי כמוכה עוטה אור להמציא גבוהים. גבוה מעל גבוה. שומר וגבוהים. כלם ירוצון לחשקך כמהים. כי טובים דודיך מיין.. נוטה קו אצלות בעצמה. בתוכם ממציא הויות בחכמה. מטל השמים ומשמני אדמה. הוציא לחם ויין.. יצר בצלמו שרשי וגזעי. בו חתם פעלו אל רועי. וינח ביום השביעי. כטוב לב המלך ביין.. שבת היא לשומרה כדת נסוכה. צוה לזוכרה בשולחן ערוכה. ולהבדיל בצאתה כהלכה. גם ביום הב' במשתה היין.. לעובדו ולשומרו אדם הושם במגרש. כזוהר הרקיע כמלות מפורש. הושת ועבר מצוה וגורש. כגבר עברו יין.. מרד היקום ושוטף בזרם. ותהי כל הארץ חרם. כמלט צדיק ויטע כרם. וישת מן היין.. העיר ממזרח אב המון גוים. קורא בצדק שם אלהים חיים. פרס לחמו לרעבים גם צמאים .בלא כסף ובלא מחיר יין.. הקריב יחידו באהבה כלולה, ונחשב רצון כתכלית פעלה. ויקח את האיל ויעלהו לעולה. ונסכה יין..

לנוף ירד נינו וביתו. ויפרוץ לרוב עד נלאו שאתו. ויתנכלו אותו להמיתו. השותים במזרקי יין.. וימררו את חייהם בחרון ועברה. מלאכי רעים זעם וצרה. ויתנו את הילד הילוד היאורה. והילדה מכרו ביין..

יוצרם בשועם שחרו אמוני. ויאנחו מן העבודה כהני וזקני. ויקץ כישן ה'. כגבור מתרונן מיין.. פקד פשעם בשבט עברתו. וישלח בם חרון אפו וקמתו. והשקם את כוס חמתו. כי כוס ביד ה' יין.. הקרם במים אדירים אסון. ויוציא עמו בששון. ומיון מצולה נוהג כצאן. הביאני אל בית היין.. בשני צום והעם הכתיר. וצו על מצות ומרורים להפטיר. ובארבע כוסות עלילותיו להזכיר. לכו לחמו בלחמי ושתו ביין..

בגלות עדה מדביר והיכל. אגגי להשמיד אותם נכל. והיא מרת נפש ותבכה ולא תאכל. ושכורה ולא מיין.. הרב את ריבנו ודיננו דן. המן הואיל ואתה לידן. ועשרת בניו להרג ואבדן. הוי גבורים לשתות יין.. שושן צהלה

ולמדינות הנחה. ונסו יגון ואנחה. ליהודים היתה אורה ושמחה. תוף וחליל ויין.. זכרו בספר חקקו אצילהם. קיימו וקבלו היהודים עליהם. לקיים את דברי הפורים האלה בזמניהם. וגם אלה ביין.. מנות איש לרעהו להפיק. ומתנות לאביונים להעניק. ומתוך הסעודה להפיץ ולהריק. כל נבל ימלא יין.. שמח בחור בבין חציר כערבים. על יבלו תירוש יזל כטל ורביבים. הלוך אל בית הרכבים. ואמרת להם שתו ביין.. היום הזה חכמי ישראל במסבותם. יחוגו וינועו כשכור וכל חכמתם. וראה ועשה כתבניתם. בכל אשר תאוה נפשך ביין.. זכרה אלי עמך ופקדהו. ועל כנו בשובה ונחת תשיבהו. כמשפט הראשון אשר היית משקהו. מכל אשר יצא מגפן היין.. השקיפה ממעון קדשך מן השמים. וקבץ נדודים מקץ פעמים. ויהי ובערי יהודה ובחוצות ירושלם. בניך ובנותיך אוכלים ושותים יין.. וברצון עמך זכרה דליהם. גורשו היום מבית מגוריהם. ובין גויי הארצות חוגגים בחגיהם. בשיר לא ישתו יין.. אז יאמרו בגוים הגדיל ה' עם אלה. להוציא ממסגר אסיר מבית כלא. נודה לך כי עשית פלא. נזכירה דודיך מיין..

כאם אשר מן המאורע ומזמרת הארץ לאלוה עושיו נותן זמירות בלילה ברון יחד ככבי בקר. השר את שיר ה' על אדמת נכר עזובה תהיה ועקרון תעקר. שלום רבה אך עצמו ובשרו הוא בן גילו ואחיו הגדול אשר בו יתפאר דורש וחוקר. משחר פניו במילי דבדיחותא לבי חלשי רבנן מגרסיהו במסכת נזיר ואחר נדרים לבקר. להשבית שאון המיית גלי המתוכחים לאמר הי מינייכו עדיף סיני או עוקר. כותב ביום פורים החסור באכילה ושתיה המפסקת או המספקת לבעליה ועל עין המים כל הנמצא ידקר. והשתיה כדת להשקות את הנזירים יין העיני האנשים תעקר. בעלם היום הזה מאשר חטא על הנפש כי תעבור במים ונמצא כמיקר. ולמען הודיעך כי לא על היין לבדו ישתכר המשתכר. מנחל בדרך ישתה וישכח רישו גם במעלליו יתנכר.

שלמה לבית הלוי

B. *Codex Breslau.*

כתב שלחה דון שלמון הלוי ש"ט

מעיר לונדריש להרב דון מאיר אלוודישי ז"ל על דבר אשר הזיר עצמו מיין נסיכם והיה מצטער על העדרו„ על זה כלתה נפשי נכספה לשוני לדבר צחות„

כאשר התעו אותי אלהים מבית אבי ועוני גרשוני מהסתפח בנחלת אבותי ומקום אשר אסירי המלך אסורים שמו אותי בבור לבי ראה קורות

נוראות. גם בעיני יפלא הכילם בכלי כמוהו כטפת שוחק בהקפו ורחבו וכל רוח אין בקרבו „וכל זה איננו שוה לי בכל עת אשר אני רואה מה שתשיג לנפשי העגונה מהחסרון וההפסד בשלמות המלות הראויות לתת לה מבית המלך ה׳ לבאות שמו בסוד ישרים ועדה„ לשבתי בדד מחוץ למחנה שכינה לוייה וישראל„ וגם במלות יחיד שאדם דש בעקביו בברכות הטעונות כוס דבי שמשי ואבדלתא לא זכיתי„ לבי יודע כמה זמנין חביבא לי חמרא ואקדש ארפתא„ והן עוד היום גדול יום משתה ושמחה ליהודים הפרזים אין לאל ידי לצאת ידי חובת אבסומי בפוריא „וכל היום הכשר הזה בדעתי אתישב להשיב על הן הן ועל לאו לאו„ וכאתמול ביום לום אברך מרדכי והמן ארור„ ואקרא גם לחושי והנם עמי כתמול שלשם, בעיני הרואות בין תכלת ללבן, מי ומי יעמד אביר מראהו, דממה וקול אשמע, באכי עמד טעמו ולא נמר, ידי תכון וכל אשר תגע בלדק תשפוט, החזק הוא הרפה המעט הוא אם רב„ אכי איפה אמרתי אני אל לבי מה נעשה יקר וגדולה למרדכי, ובמה יודע איפה הימים האלה נזכרים ונעשים אם לא בשכותי את טעמי ובסוס עגור אלפלף, אדברה וירוח לי ומרותי אניח, רואא לבסומי שכיח„ הנה אנכי מדבר אל לבי, ותבא בי רוח כמראה נפש יתירה„ הרימותי קולי ואקרא„

ימים למתנות ומנות נועדו, וחזות בחן נותן בכוס היין
רחקו מיודעי ומנותם ואין אבין למתנות ואדם אין
אלו מקום כלם ידידי אפגשה בו אמלאה רוחה כהרף עין
הוא דור תמורתו וערכו נעדרו מיום ברוא תבל ויש מאין
קדם להעדרו במים שוטפו דורות איכוש קינן ותובל קין
לולי יסוד עולם נטעו מפני מבול ילורים חרדו עדיין
גם הוא ילאני ונפשי ילאה עמו כבא היום אלי העין
שמחה וגיל מן המסבה נאסף שמש סעודתי שתום העין
אף כי בזכרוני לבד אנחמה תרתי בלבי למשוך ביין„

אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי כי אעבור בסך, הבאים לחקור ממסך, אחינו כל פה ישראל המאחרים היום על היין, זה בודק שתי שורות על פני כל המרתף עד מקום שידו מגעת, וזה שואל מחבירו כדי יין ולא יאמי הלויני, פתח בכד ומסיים בחבית, ומן הראוי לנסך על גבי מזבח גרונם יחליקון, ובאי אדם עגלים ישקון„ ויפלרו בו עד בוש אשר לא ישמעו איש שפת רעהו ונבלה שם שפתם, גם אהבתם גם קנאתם גם שנאתם„ ובהתעות שכור עיניו יחזו אל האלהים, יסובבו עיר יחוגו וינועו למסעיהם, ויתגודדו כמשפטם

בחרבות וברמחים עד שפך דם עליהם„ ואף כי היין בוגד מנעורי גדלני וגם פה לא עשיתי מאומה חלל בריתי בקשתיהו ולא מלאתיהו, ואמרתי לא אזכרנו ולא אדבר עוד בשמו„ זכרו כיין הטוב מתוך שמחת פורים בא לפני, הביא בכליותי בני אשפתו, ויולד כדמותו כצלמו בלבי כאש בוערת דובב שפתי ישנים שירת הנדוד היותרת על אחת מששים במיתה בערך בלתי מדבר חרש לאמר, כי אין מספר יחליפנו וימיר אותו עליו יאמרו המושלים בואו חשבון„ ואפנו ואין עוזר ואשתומם על המראה ואין סומך באשישות, ואפן כה וכה וארא כי אין איש יהודי ואם רבים עתה עם הארץ כרובם כן חטאו, ומעמי אין איש אתי ותושע לי זרועי שויתי ה׳ לנגדי, ופורה דרכתי לבדי ומיין מלכות רב ייגה של תורה נסכתי מלכי„

הנה נא פתחתי פי, דברה לשוני בחכי„

מ י כמוך אור עוטה להמליא נגוהים, גבוה מעל גבוה שומר וגבוהים.
כלם ירונון לחשקך כמהים. כי טובים דודיך מיין„
נ וטה קו ארצות בעלמה. בתוכם ממליא הויות בחכמה,
מטל השמים ומשמני אדמה. הוציא לחם ויין„
י לר בצלמו שרשי וגזעי, בו חתם פעלי אל רעי,
וינח ביום השביעי, כטוב לב המלך ביין„
ש בת הוא לשומרה בדת נסוכה. לוה לזוכרו בשולחן ערוכה,
ולהבדילו בצאתו כהלכה, גם ביום השני במשתה היין.
ל עוברו ולשומרו אדם הושם במגרש, עליו נזהר במלות מפורש,
הושת ועבר מצוה וגורש, כגבר עברו יין„
מ רד היקום ושוטף בזרם, ותהי כל הארץ חרם,
נמלט לדיק ויטע כרם, וישת מן היין„
ה עיר ממזרח אב המון גוים. קורא בלדק שם אלהים חיים,
פירס לחמו לרעבים גם למאים, בלא כסף ובלא מחיר יין„
ה קריב יחידו באהבה כלולה, ונחשב רלונו בתכלל הפעולה,
ויקח את האיל ויעלהו לעולה, ונסכה יין„
ל נוף ירד נינו וביתו, ויפרוץ לרוב עד כלאו שאתו,
ויתנכלו אותו להמיתו, השותים במזרקי יין.
ו ימררו את חייהם בחרון ועברה, מלאכי רעים זעם וצרה,
ויתנו את הילד הילוד היאורה, והילדה מכרו ביין„
י ולרם בשועם שכרו אמוני, ויאנחו ויזעקו מהעבודה נערי וזקני„
ויקץ כישן אדני כגבור מתרונן מיין„

פקד פשעם בשבט עברתו, וישלח בם חרון אפו ונקמתו,
וישקם את כוס חמתו, כי כוס ביד ה' יין.
צללו במים אדירים אסון, ויוציא עמו בששון,
ומיין מצולה נוהג כצאן, הביאני אל בית היין.
בסיני צוה והעם הכתיר, ויצו על מצות ומרורים פסח להפטיר,
ובארבע הכוסות עלילותיו להזכיר, לכו לחמו בלחמי ושתו ביין.
בגלות עדה מדביר והיכל. אגגי להשמיד אותם אכל,
והיא מרת נפש ותבכה ולא תאכל, ושכורת ולא מיין.
הרב את ריבנו ואת דיננו דן, המן הואיל ואתא לידן,
ועשרת בניו להרג ואבדן, הוי גבורים לשתות יין.
שושן צהלה ולמדינות הנאה, ונסו יגון ואנחה,
ליהודים היתה אורה ושמחה, תוף וחליל ויין.
זכרו בספר וחקקו אליהם, קיימו וקבלו היהודים עליהם,
לקיים את ימי הפורים האלה בזמניהם, גם אלה ביין.
מנות איש לרעהו להפיץ, ומתנות לאביונים להעניק,
ומתוך סעודה לנפיץ ולהריק, כל נבל ימלא יין.
שמח בחור ברך אביר כערבים, עלי נבלי תירוש יזל כטל כרביבים,
הלוך אל בית הרכבים, ואמרת אליהם שתו יין.
היום הזה חכמי ישראל במסבותם, יחוגו וינועו כשכור בכל חכמתם,
וראה ועשה כתבניתם, בכל אשר תאוה נפשך ביין.
זכרה אלהי עבדך ופקדהו, ועל כנו בשובה ונחת תשיבהו,
כמשפט הראשון אשר היית משקהו, מכל אשר יצא מגפן היין.
השקיפה ממעון קדשך מן השמים, וקבץ נדודים מקן פעמים,
ויהיו בערי יהודה ובחוצות ירושלם, אוכלים ושותים יין.
וברצון עמך זכרה עליהם, גורשו היום מבית מגוריהם,
ובין גויי הארצות חוגגים בחגיהם, בשיר לא ישתו יין.
אז יאמרו בגוים הגדיל ה' לעשות עם אלה, להוציא ממסגר אסיר מבית כלא,
נודה לך כי עשית פלא, נזכירה דודיך מיין. [1]

1) De hier met quadraatschrift gezette beginletters zijn in het handschrift B. door drie boven elkander in schuine richting geplaatste stippen aangeduid. De tien eerste dus aangeduide beginletters vormen, zooals ook door dr. Z. wordt opgemerkt, het acrostichon מני שלמה הלוי. Welke beteekenis de overige, פצבבבהשזמשהזהוא, hebben, weten we niet.

כאם אשר עין המאורע מזמרת הארץ לאלוה עושיו נותן זמירות בלילה
ברון יחד כוכבי בקר, השר את שיר ה' על אדמת נכר עזובה אהיה
ועקרין תעקר. שלום רבו אך עצמו ובשרו בן גילו ואחיו הגדול אשר
בו יתפאר דורש וחוקר. משחר פניו במילי דבדיחותא לבי אלשי רבנן
מגרסייהו ובמם נזיר ואחר נדרים לבקר. להשבית שאון המית גלי
המתוכחים לאמר הי מינייהו עדיף סיני או עוקר. כותב ביום פורים
האסור באכילה ושתיה המפסקת או המספקת לבעליה ועל עין המים כל
הנמצא ידקר. והשתיה כדת להשקות את הנזירים יין העיני האנשים
ההם תעקר. יפיח כזבים בו ישובח ולא ירחיק עליו הרואה לשקר,
בעלם היום הזה מאשר חטא על הנפש כי תעבר במים וטיאה כמיקר.
ולמען הודיעך כי לא על היין לבדו ישתכר המשתכר, מנחל בדרך ישתה
וישכח רישו גם במעלליו יתנכר.

תם ונשלם, תלי"ת.

BOEKAANKONDIGING.

Keur van grafsteenen enz. *door* D. H. DE CASTRO Mz.
(*Vervolg en slot van Jaargang* IX, blz. 64.)

De personen, wier grafzerken in dit boek beschreven en grootendeels afgebeeld zijn, zijn de volgende, die wij vermelden in de volgorde, als zij bij den heer De Castro voorkomen:

1. Joseph, kind van David Senior, welks lijk het eerste was, dat op de begraafplaats te Ouderkerk en wel in 1614 een rustplaats vond.

2. *Dona* Mayor Rodriguez, *alias* Sara Abendana, gade van Caspar Lopez Homem. Zij overleed in Sept. 1624, en had met haar twee zonen en twee dochters en haar zwager Miguel Lopez, nadat zij tusschen 1590 en 1598 de inquisitie in Portugal ontvlucht waren, den eersten grond gelegd tot de Portugeesche gemeente te dezer stede.

3. Francisco Nunez (Pereyra) Homem, *alias* David Abendana, gehuwd met zijn nicht, een dochter van N⁰. 2. Hij overleed in Februari 1625.

4. Manuel Abendana, zoon van N⁰. 3, geleerde en adjunct-voorlezer der drie vereenigde gemeenten, overleden in Juni 1667.

5. Jacob (Israel) Belmonte, geboren te Madera, kwam in 1597 of 1599 te Amsterdam aan. Hij bracht het eerste *minjan* te zamen en vormde met Jacob Tirado het eerste bestuur der eerste Portug.-Israël. gemeente (*Beth Jahacob*) alhier. Hij was Spaansch dichter en overleed in December 1629.

6. Zijn zoon Mozes Belmonte, mede Spaansch dichter, was de stichter der gebroederschap *Gemieloet Chasadiem*. Hij overleed in Mei 1647 in den ouderdom van 28 jaren.

7. Joseph Pardo uit Salonika, eerste *chacham* der gemeente *Beth Jahacob*, overleden in October 1619.

8. Zijn kleinzoon Joseph Pardo, *chazzan* te Londen, maar te Amsterdam in Augustus 1677 begraven.

9. David Pardo, zoon van N⁰. 7, eerste *chacham* der in 1618 gestichte derde Portugeesche gemeente (*Beth-Israël*), overleden in Maart 1657.

10. Isaac Abuab [da Fonseca] uit Castrodaire in Portugal, was in 1612 op zevenjarigen leeftijd met zijn ouders te Amsterdam gekomen, werd in 1626, 21 jaren oud, *chacham* hier, drie later te Fernambuco in Brazilië en van daar naar Amsterdam teruggekeerd, in zijn vroeger ambt hersteld. Hij overleed in 1693, 88 jaren oud.

11. Des vorigen eerste gade Esther, overl. Maart 1669.

12. Zijn tweede gade Sara, overl. in Nov. of Dec. 1689.

13. *Doctor med.* Joseph Bueno, te Bordeaux gepromoveerd, die prins Maurits in diens laatste ziekte geneeskundig bijstond. Hij overleed in Aug. 1641.

14. Zijn gade Sara Buena, overleden in Mei 1654.

15. *Doctor med.* Ephraim Hisquia Bueno, zoon van

Josef Albo[61]), sein מגן דוד (s. oben zu 3, den זוהר citirt er f. 125) und מכתם לדוד, worüber ich nichts Näheres notirt habe; nach Neubauer (und dem Zusammenhang) ist es philosophisch. Aus den Worten ואני פירשתי בילדותי ist nicht zu folgern, dass er schon in der Jugend Bücher verfasst habe, obwohl das wahrscheinlich ist.

Von anderweitigen Citaten ist in Bezug יענה ,j (für בן לענה) zu vergleichen Kaufmann in Revue des Études j. IV,161.

Auf David's fast unerhörte, allerdings nicht unverdiente Ausfälle gegen Isak Abravanel habe ich schon früher (H. B. IX,80) hingewiesen; er versichert, dass nur die Angriffe auf Maimonides ihn dazu provocirten: וזה כעסו עם זה האיש לחרפו ולגדפו עם כי אין דרכי אלא לכבד כל חכם ולדבר בענוה ובמוסר כמו שידוע לכל שער עמי, אבל אני רואה זה מטיל מום בקודש··· וספריו הם ראוים להשרף כי אין כוונתו אלא ראוני שאני חכם בגאוה ובוז וכו׳; David will erwiedern, obwohl er weiss, dass Abravanel sich freuen wird, dass man ihn der Antwort werth halte — das ist also geschrieben bei Lebzeiten Abravanels, der 1508 starb[62]) und 1493 seinen Commentar verfasste; dieser ist übrigens aus einer in Salonichi 1558 angefertigten Copie edirt.

Um von David's Zornergüssen einen Begriff zu geben, mag hier eine Dornenlese seiner Invectiven folgen. Zuerst (f. 20*a*) sagt er von einer Stelle in נחלת אבות (gedr. 1505) Kap. 3: ואני לא ראיתי טעות יותר גדול וא״א שיצויר בשכל יותר מפורכם ממה שכתב שם כפי׳ צלם מדעת הרב ולא ידעתי איך מלאו לבו להעלותו על ספר ואיך לא נתבייש ממנו. וזה מה שרציתי להעירך שזה האיש לא קרא ולא שנה ולא העמיק בשרשי הפילוסופיא ובעמקיה ואיך יוכל

Der citirte Pentateuchcommentar des Vaters (vgl. Benjacob S. 256 n. 61? s. unten 6,3 n. 7) heisst nicht ארון הכפירה (Neub. auch p. 1058: by Leon Rabbino), s. H.B. VIII,65 Z. 1: שָׂמוֹ ארון d. h. Leon macht Levi zum Haupt (Princip).

61) H.B. VIII,66, wo für הביא lies הבין.

62) Catal. p. 1076. Die angebl. Grabschrift von diesem Jahre im Vessillo 1878 S. 288 beweist wenig.

N⁰. 13 en 14. Met Jona Abarbanel gaf hij een Spaansche vertaling der Psalmen in het licht, alsmede van Sefardische gebeden. Hij stierf in November 1665.

16. Zijn gade Judith Buena, overleden in Mei 1670.

17. *Doctor med.* Abraham Gomez de Sossa, lijfarts van den kardinaal-infant Ferdinand, zoon van koning Filips III van Spanje en goeverneur der Nederlanden. Hij stierf in September 1667.

18. Zijn echtgenoot Sara, overleden in Augustus 1671.

19. *Doctor med.* Jacob Morenu, overleden in Juni 1667.

20. Zijn gade Esther, gestorven Augustus 1677.

21. *Doctor med.* Joseph Morenu Bueno, overleden in September 1669.

22. *Doctor med.* Mozes Raphael Salom, zoon van den later te vermelden David Salom de Azevedo en overleden in November 1703.

23. Zijn gade Esther, gestorven in October 1727.

24. *Don* Samuel Palache, gezant van den Sultan van Marokko in de Nederlanden en een der bestuurders van de eerste Portugeesche gemeente te Amsterdam, voor wier godsdienstoefeningen hij zijn woning ter beschikking stelde totdat zij in 't bezit eener synagoge was. Hij overleed in Februari 1616.

25. Mozes Jehuda Bebri, ambassadeur van Turkije in Zweden, overleden in Mei 1673.

26. David Salom de Azevedo, resident van den Bey van Algiers te Amsterdam, overleden in Juli 1699.

27. Zijn gade Ribca, overleden in Juni 1691.

28. Mordechai Franco Mendes, zoon van Abraham Franco Mendes en Ribca Ozorio. Hij overleed in October 1687.

29. Zijn gade Sara, dochter van David Abendana (N⁰. 3). Zij stierf in Juli 1696.

30. Melchior Franco Mendes, *alias* Abraham Franco, overgrootvader van N⁰. 28. Hij kwam met zijn vrouw en twee zonen uit Porto (Portugal) op 27 April 1598 te Amster-

להבין עמוקת הרב בחכמות ולמה לא ראה שהרב לא דבר אלא עם מי שנתפלסף וכו' עתיד לתת את הדין איש שנוחיי (*sic*) כמו זה שלדעת הכל לא ראה בימיו אלא ספר הכוונות אמר דברים כאלו על שר הגדול האחרון אשר הכביד עוז ותעצומות בישראל. — Fol. 57 liest man: דון יצחק אברבנאל עם היותו באין אונים ירבה להתפאר בעצמה ולרש אין כל לא תואר לו ולא הדר בשרשי הפילוס' ויתפאר בקלון המפרשים אשר קטנם עבה ממתנו זה הדרך כסל לו להשתכח במה שאין בו כי בכל מה אשר ראיתי ממנו בפירושו זה הספר הכל הבל ורעות רוח וסכלות בשרשי הרב לחסרונו בפילוסופיא ובדרושי מעמקיה··· מי הביא זה בכלל השקועים בחכמה[63] ותהי כלם (?) ראש (?) עטרת לא אוכל להתאפק עצור במלין מי יוכל למלאו לבו לחלוק עם הרב ביד (?) ואפי' בהבנת דבריו לא הגיעה ברכתו להיות אסקופה נדרסת תחת מצע רגליו ומתכבד בגאותו וגאונו ועברתו הוא משובש רש בעניותו וחושב בזה לכסות קלונו וחסרונו בעסק הרב וחכמתו כל היום חובר חבר בחבורים גנובים גזלת עני בביתו וכחשכה יתהלך בסכלותו אמרתי לא אסתיר פנים מן שגיאותו כי הוא טהור בעיניו לא רוחץ מצואתו ולכבוד הרב ארדפנו אעבור שלום בריתי חוצות אדיקנו אכביד עליו עבטיט וקיקלון סלון ממאיר למען יבוש מפירושין שעשה בדעת הפוכה ויכלם ואם לדעתו הוא גבור ממרחק ונשמו במות ישחק אפרש שמלתו לעיני השרים במה שפירש זה הסוד וכו' עם כי גנוב הוא אתו אגלה לעיני מאהבי את נבלתו כי לא בדעת ידבר ומלין יכביד בלי שרש ויסוד אולי יבוש מעצתו וכו' ואח״כ בפירוש שייחס לעצמו ואינו אלא מהנרבוני וכו'.

Abravanel unterschiebe Narboni grobe Verstösse. Ferner f. 61 זה הטפש כי מי הביאו לפרש [ספר ?] כזה שאינו אלא סוחר כל ימיו ולפעמים דורש פשטים גנובים וכו' ותימה אני מההמון אם ראוי לתמוה על המון עם איך יאמר עליו שהוא בקי במורה בלי חכמה וכו'. — f. 62 וזה האיש משפטו לרכוב אניות. — 80b הסכל הנמהר. — 127b וכמעט שנעשה (*sic*) משיח בהתפארו שהוא מזרע דוד··· מה שלא התפאר רבינו הקדוש··· כן הוא יצחק ראוי לצחק ממנו. — 127b wieder-

63) Ueber diese Phrase s. H.B. VIII,65 A. 1, X,54, Narboni zu Moreh II, 29 f. 38*b*.

dam aan en was in 1610 *parnas* der eerste gemeente aldaar. Hij overleed in December 1614.

31. Zijn echtgenoot Sara, overleden in December 1615.

32. Hun zoon Francisco Mendes Medeyros, *alias* Isaac Franco Mendes, kinderloos overleden in 1623.

33. *Don* Manuel Teixeira, *alias* Isaac Haim Senior Teixeira uit Hamburg, voorheen in dienst van koningin Christina van Zweden. Hij overleed 15 Juni 1705.

34. Zijn oudste zoon Abraham Senior Teixeira de Mattos, *alias* Diego Teixeira de Mattos, edelman aan het hof der zooeven genoemde koningin, overleed in Mei 1701.

35. Samuel Senior Teixeira, tweede zoon van N°. 33, stierf in Mei 1717.

36. Zijne vrouw Rachel, overleden in Maart 1716.

37. Isaac Senior Teixeira de Mattos, *alias* Manuel Teixeira Junior, oudste zoon van N°. 34. Hij overleed in Januari 1728.

38. Zijn eerste gade Rachel, gestorven in Maart 1694.

39. Zijn tweede gade Lea Teixeira Henriquez, overleden in April 1724.

40. Abraham, Isaac en Raphael, kinderen van Benjamin Senior, die alle drie in September 1727 zijn gestorven.

41. Mozes van Mordechai Senior, overleden in Juli 1730.

42. Abraham Roiz (Rodriguez) Mendes, overleden in November 1709.

43. Zijn gade Sara, overleden in Juni 1706.

44. David da Rocha, gestorven December 1708.

45. Abigael da Rocha, overleden in November 1668.

46. Imanuel Abolais, gestorven in April 1632.

47. Zijn gade Rachel, overleden in April 1656.

48. Hun zoon Imanuel Abolais, overleden in Mei 1661.

49. Abraham Zagache, gestorven in Januari 1685.

50. Zijn echtgenoot Sara, overleden in December 1690.

De uitvoerige beschrijving van de grafzerken dezer personen en van de daarop voorkomende wapens, vergezeld van de vertaling der Latijnsche, Spaansche of Portugeesche opschriften, wordt gevolgd door belangrijke, kritisch vastgestelde biografische, genealogische en literarische bijzonderheden betreffende de meesten hunner. Die bijzonderheden bepalen zich dikwerf niet uitsluitend tot hen persoonlijk, maar ook tot hun voorvaderen en afstammelingen of andere familieleden.

Aan het werk wordt nog grooter belangrijkheid bijgezet door de „inleiding", die de geschiedenis der begraafplaats te Ouderkerk a/d. Amstel en, met een schetskaartje, de beschrijving daarvan bevat. Ook omtrent de vroegere begraafplaats te *Groet* bij Alkmaar, tusschen Groet en Schoorl, dagteekenende van 1602, worden gewichtige bijzonderheden medegedeeld. Het eerste gemeentelid, dáár ter aarde besteld, was Garcia Pimentel, broeder van Manuel Pimentel, *alias* Isaac Abeniacar, den gunsteling van koning Hendrik IV van Frankrijk. Zijn stoffelijk overschot werd met die van anderen, dáár begraven, naar het kerkhof te Ouderkerk overgebracht. De aankoop dezer begraafplaats geschiedde in 1614 en zij werd, zooals uit het grafschrift van N°. 1 (zie hierboven) blijkt, nog in hetzelfde jaar, nog vóór de koopacten onderteekend waren (zulks geschiedde eerst 2 Juni van genoemd jaar), in gebruik genomen. Tot driemaal toe werd zij uitgebreid: in 1663, 1690 en 1691. Toch duurde het tot 8 Juli 1700 eer de vergunning was verkregen ook de laatste nieuw aangekochte gronden als begraafplaats in gebruik te mogen nemen.

In deze inleiding vindt men ook melding gemaakt van de grafschennis, die in 1787 op de begraafplaats was geschied. Deze schennis betrof het stoffelijk overschot van zekere juffrouw Lea de Sola Pretto H(enrique)z, wier grafschrift wordt medegedeeld. Den volgenden dag echter werd het lijk weer aan den schoot der aarde toevertrouwd.

De begrafenisregisters, althans die, welke op eenige volledigheid kunnen aanspraak maken, klimmen niet hooger op dan tot het

jaar 1680, daar de vroegere, volgens de traditie, door brand verloren zijn gegaan. Dit gemis wordt echter, zij het ook maar voor een gedeelte, vergoed door de opgaven in het der Portugeesche gemeente behoorende handschrift *Livro de bet ahain* (chajjiem) *do K. K. de Bet Yahacob*, loopende van 1616—30. Een Nederlandsche vertaling van dit handschrift volgt als „aanhangsel" op de „inleiding". Onder de daarin vermelde namen vindt men tweemaal den zonderlingen *Okes Boques*. Ook vindt men er de aanwijzing van graven van *slavinnen*, Mulatinnen, van welke laatste er eene gehuwd was met een Mulat, die Trombeta of Trobeta heette, en de namen van vele Asjkenazische Israëlieten, behalve die der leden van de familie Uri Halevie, die wegens de belangrijke diensten aan de eerste hier aangekomen Portugeesche Israëlieten gerekend werden, als tot de Portug.-Israël. gemeente te behooren. Na 1630 werden zoodanige Israëlieten er niet meer ter aarde besteld. Waar deze van toen af tot 1636, den tijd van de vestiging hunner gemeente binnen Amsterdam, en weder later tot 1642, het jaar, waarin volgens dr. S. I. Mulder de begraafplaats te Muiderberg werd aangelegd, begraven werden, schijnt niet bekend te zijn, althans, zoo verzekert de heer De Castro, aan het archief der Nederl.-Israël. gemeente aldaar ontbreken de desbetreffende aanwijzingen. Op het jaar 1617 wordt melding gemaakt van een „diamantwerker", met name Montezinos. Sommige Asjkenazische Israëlieten werden „om wettige redenen" מן הצד begraven naast Negerinnen. Hetzelfde had plaats met een kind van Daniel Belmonte, dat begraven werd naast Briolange van Ines Lopes (vermoedelijk de moeder), »omdat deszelfs moeder" (waarschijnlijk tot het Jodendom overgegaan) „zich niet gebaad had." Dezelfde reden wordt opgegeven voor het begraven op 27 Juni 1622 van een kind van Jos. da Silva „aan den buitenmuur, waar de Hoogduitsche ligt." Om dezelfde reden werd het „dochtertje van een Engelschen Jood" buiten de schutting van 't Bet-Haïm, aan de voeten van den Hoogduitschen Jood" begraven. Op 10 Maart 1624 werd om dezelfde reden Sara Israël de Mulatin buiten de schutting ter aarde besteld. — Evenals we straks bij

Montezinos gezien hebben, worden bij vele namen de beroepen vermeld, door de genoemden in hun leven uitgeoefend. — Het gebeente van menig in verre landen van Europa, zelfs in Spanje of Portugal en in andere plaatsen van Nederland overledene vond hier een laatste rustplaats. — Een nauwkeurige lezing van dat grafregister doet den lezer bekend worden met bijzonderheden, voor de kennis van het toenmalige leven der Portug. Israëlieten van groot gewicht.

Het »aanhangsel" wordt gevolgd door 14 zeer belangrijke „bijlagen".

Bijlage A bevat de opgaven betreffende de uit Groet naar Ouderkerk overgebrachte gebeenten, naar een woordelijke vertaling uit het straks genoemde *Livro de bet ahain*. Tot die overgebrachte gebeenten behoort wellicht, zooals de heer De Castro terecht vermoedt, dat van Jacob Aboaf (Abuab), overleden in 1604 en in 1614 te Ouderkerk begraven, wiens grafschrift mede door den heer De C. wordt medegedeeld.

Bijlage B: Reglement voor de begraafplaats te Ouderkerk, mede vertaald uit het *L. d. b. a.*

Bijlage C: Naamlijst van de administrateuren en van de bewaarders der grafplaats, de eersten van 1619 tot November 1883, de laatsten van 1654 tot November 1883, met opgave van het jaar, waarin zij in functie traden.

Bijlage D—N: authentieke stukken betreffende den aankoop der begraafplaats, verleende vergunning en bescherming enz.

Wij hopen door onze aankondiging eenigszins de aandacht op den rijken en belangrijken inhoud van dit boek gevestigd te hebben en dat daaruit reeds moge blijken, hoezeer het de belangstelling en kennisneming van geschiedvorschers, kunstvrienden en letterkundigen, maar vooral van de eigen gemeenteleden des schrijvers verdient. Moge de zoo bij uitstek zaakkundige schrijver zich opgewekt gevoelen, om dit stuk spoedig door een tweede en meer stukken te doen volgen.

ספר התורה והמצוה יבאר שתלמוד תורה כנגד כולם. ובכל זאת, יבוטל בעת לעשות לה'. ואף גם מפני מצוה מאלו אשר תעשינה ביד ציר אמונים, אם יפחד כי יאוחר מועדה. שחביבה מצוה בשעתה. ונלוה אליו מאמר אלה פוסקיך ישראל אפס קצהו כהבור מטה אהרן הבולע את שני המטות. מאת המתאבק מנעוריו בעפר רגלי חכמים, ושותה את דבריהם בצמא גם לזקוניו. זה שמי יוסף כהן צדק. מגיד מישרים פה ק״ק לונדון הבירה. בשנת הוא דורש טוב ליהודים לפ״ק. בדפוס השותפים א. וו ראבבינאוויץ & י. ווערבער 8°. 8 en 112 bladzijden.

Er verschijnt geen geschrift van den zeer vruchtbaren schrijver den heer J. Kohn-Zedek — waarin hij steeds het Hebreeuwsch tot het voertuig zijner gedachten maakt — of men moet zich verbazen over zijn meesterschap over de Hebreeuwsche taal; hij weet die voor alles te kneeden en te plooien. Hij weet haar met zijn scherp vernuft volkomen dienstbaar te maken om uit te drukken al wat hij verkiest, betreffe het ook de modernste dingen, en bezigt hij soms Germaansche woorden, dan treft de klanknabootsing van het Hebreeuwsche woord, dat het Germaansche moet vervangen. Sprekende b. v. van de Joodsch-hervormde gemeente te Berlijn, schrijft hij רק כת קטנה בברלין, המזמרת „מזמור שיר ליום הזאנטאג... ושמרו בני ישראל את הזאנטאג — אוים היא לעולם" ולא תחסר לה, רק „יקח נא מעט מים". Bij een vroegere gelegenheid hadden wij reeds aanleiding gehad in 't licht te stellen, hoe hij de Hebreeuwsche taal weet te bezigen om in zijn vromen ijver voor den voorvaderlijken godsdienst den in zijn oog afvallige daarvan met schimptaal te overladen; wij gelooven niet, dat hij zijn wederga vindt, die de Hebreeuwsche taal zóó in zijn macht heeft tot allerlei schimp- en scheldtaal; het tweede gedeelte van dit zijn nieuwste geschrift levert ook daarvan stof in overvloed.

Doch niet alleen van zijn bedrevenheid in het gebruik van de Hebreeuwsche taal getuigt dit geschrift, maar ook van zijn verbazende vertrouwheid met, en belezenheid in de Joodsche literatuur in haar geheelen zoo uitgestrekten omvang. Ook in dat opzicht is zijn jongste geschrift een meesterstuk. Al beaamt men niet al zijn opvattingen en verklaringen, kan men hem geleerdheid, vernuft en scherpzinnigheid niet ontzeggen.

Doch laten wij *iets* omtrent den inhoud zelven mededeelen. Zooals reeds uit den titel blijkt is het werk in twee deelen gesplitst. Blz. 1—56 zijn gewijd aan de eerste op den titel genoemde verhandeling in 12 hoofdstukken. In een beknopt bestek den rijkdom van den veelsoortigen, met het hoofdonderwerp in verband staanden inhoud is ons onmogelijk. Wij raden den belangstellenden lezer veeleer aan zich zelven door den aankoop van het werk, dat tegen den betrekkelijk geringen prijs van $2\frac{1}{2}$ shilling bij den schrijver Rev. J. Kohn-Zedek, 13 St. Mark street, Goodmans Field's E., London, ook hier te lande verkrijgbaar is, daarmede bekend te maken.

Van het sedert compleet verschenen werk שני המטות door den heer Naphtali Levy te Londen, dat een dubbelen commentar bevat op kap. 240 van den rituaal-codex Jore Déa, zond de schrijver indertijd het eerste vel met den titel ter beoordeeling en aankondiging aan zijn vriend, den heer Kohn-Zedek. Deze toezending gaf aanleiding tot de tweede verhandeling, loopende van blz. 57 en mede in 12 hoofdstukken afgedeeld, De heer Kohn-Zedek treedt in een zeer scherpe kritiek over den schrijver, zijn godsdienstige vertrouwbaarheid en zijn rabbinale kunde. Hij beschuldigt hem van huldiging van het Darwinisme, zoowel in dit werk als in een vroeger door hem in Hasjachar geschreven opstel; van plagiaat; hij verwijt hem zijn medewerking aan een geschrift van Radkinsohn tegen *Tefillin*, *Tsitsiet*, *Mezoeza*, tegen *Chametz* enz., en tracht voor dit alles de bewijzen te leveren. — Of de heer Levy deze beschuldigingen weerlegd heeft of getracht heeft te weerleggen in het later door hem volledig uitgegeven werk weten wij niet, daar ons zijn werk שני המטות niet onder de oogen is gekomen. Hebben wij de eerste verhandeling des heeren Kohn-Zedek met genoegen, zij het ook niet altijd met instemming gelezen, de tweede trof ons onaangenaam. Dat hij kritisch tegen den heer Levy is opgetreden, daar deed hij wèl aan, maar wij hadden gaarne vele insinuatiën en grove personaliteiten vermeden gezien; hij is in zijne polemiek al te hartstochtelijk. Doch juist omdat nu het gekritiseerde werk het licht heeft ge-

zien, achten wij een vergelijking van beider inhoud noodzakelijk en zal de kooper van שני המטות wel doen zich ook התורה והמצוה aan te schaffen. — Druk en papier is voortreffelijk.

Scènes de la vie juive dessinées d'après nature par Bernard Picart 1663—1733. *Reproduction en héliogravure Dujardin. Imprimerie en taille-douce Ch. Chardon.* Paris, Librairie A. Durlacher, 83bis, rue Lafayette. 1884. 17 bladen in groot-folio in portefeuille.

Het doet ons leed, niet vroeger de gelegenheid gehad te hebben, de aandacht op dit keurige plaatwerk te vestigen, dat naast de voorstellingen van Oppenheim van hetzelfde onderwerp een eereplaats verdient in het salon van elken kunstlievenden Israëliet. Inmiddels hebben wij verschillende beoordeelingen van dit plaatwerk gelezen en weten wij niets over dat werk te zeggen, wat niet reeds door anderen is gezegd. Daarom nemen wij de in de *Frankforter Zeitung* voorkomende aankondiging hier over, omdat wij met deze ten volle instemmen.

„Het kunstwerk van den in 1733 overleden Franschen kopergraveur L. Picart is door zijn zeldzaamheid in ruime kringen nauwelijks bij name bekend. De verdienste, het aan de vergetelheid ontrukt te hebben, behoort aan den uitgever A. Durlacher te Parijs, die langs heliografischen weg een prachtuitgave daarvan het licht heeft doen zien. Picart heeft zich reeds in zijn jeugd een grooten naam als graveur en teekenaar verworven en was reeds een merkwaardig man, toen hij in 1710 zijn onverdraagzaam vaderland verliet, om als ijverig Protestant zich in Amsterdam te vestigen, het Eldorado van alle door geloofshaat vervolgden. Veelvuldig door boekhandelaars voor de versiering hunner uitgaven in beslag genomen, leverde hij ook de platen voor het *Traité des cérémonies religieuses de toutes les nations*, waaruit ook de bovengenoemde serie is overgenomen. Deze oorsprong wijst ook aan deze afbeeldingen een gansch ander standpunt aan als de ons nader liggende en bekender voorstellingen van Oppenheim. Oppenheim, zelf Jood, teekende niet alleen het Joodsche leven, hij

dichtte het tevens, zijn geheel hart legde hij in het beeld neer; vervuld van de herinneringen zijner jeugd, idealiseert hij de door hem geteekende tooneelen in hun gestalten. Het gemoedelijke, dat zoo juist in de uren vol wijding van de feeststemming zich deed gelden, deze stemming die niet minder in de synagoge dan ook aan de familietafel de familieleden bezielde, wilde Oppenheim voor het heden, dat andere eischen kent als zich in huis gelukkig te gevoelen, in beeld behouden. Dit is het, wat ons bij het aanschouwen dezer beelden zoo toelacht; zonder dat wij elk daarvan uit het oogpunt der kunst als volmaakt kunnen verklaren, gevoelen wij ons toch meer dan bevredigd. Iets anders is het bij de voor ons liggende afbeeldingen. Picart wil niets anders als de werkelijkheid voorstellen, hij wil illustreeren, hij is volkomen objectief, zijn gemoed is bij zijn arbeid niet werkzaam, hij teekent naar de natuur. Hij moet met zijn teekeningen den tekst van een werk vergezellen, en daarom moest hij alles afbeelden, wat eenigszins karakteristiek in het Joodsche leven op den voorgrond treedt: hetzij het een bruiloft of begrafenis, hetzij het zelfs het een voor een schilderachtig voorwerp nauwelijks geschikte doorzoeken der woning naar het gezuurde op den vóóravond van den voorbereidingsdrg van het Paaschfeest is; dat alles staat hem volkomen gelijk. Zoo zijn de afbeeldingen volstrekt realistisch en getrouw naar het leven, doch zonder dat daarbij aan de kunst afbreuk is gedaan, en waar groote volksmenigten ons voorgesteld worden, is dit zoo levendig, schilderachtig gedaan, dat het een lust is, haar te aanschouwen. Amsterdam was de gemeente, waar de schilder het maar voor het grijpen had en beelden voor zijn portefeuille kon verzamelen. Als dubbele gemeente, die van den Duitschen en van den Portugeeschen ritus, gaf zij den kunstenaar de gelegenheid, alzijdig te werk te gaan; zoo teekent hij ons trouwing, begrafenis en synagogefeesten naar beide ritussen. Aan den anderen kant kon hij in deze rijke, onder geen druk zuchtende gemeente de familiefeesten in zoodanige huizen beschouwen, waarin het niet aan glans en rijkdom ontbrak en waarin het niet noodig was, den glans te verbergen voor het

vreemde oog, uit vrees voor de loerende hebzucht. Ons wordt derhalve een blik verschaft in die pronkvertrekken, zooals zij dit werkelijk waren, en op een feestviering, waarbij armoede en gebrek niet behoefden te sparen en te beknibbelen.

De verzameling bevat 17 bladen: 1. een Joodsch biddende in gebedsmantel en gebedsriemen. 2. Het sjofarblazen op den Nieuwjaarsdag. 3. De godsdienstoefening op den Verzoendag naar Duitschen ritus. 4. Het loofhuttenfeest. 5. De processie met *loelab* en *etrog* op *Hosjana-rabba*. 6. De dienst van den Vreugdedag der Wet naar Portugeeschen ritus. 7. De begeleiding van *chatan tora* en *chatan beresjiet* naar hun woningen. 8. Het zoeken naar het gedeesemde. 9. De *séder*. 10. De huwelijksinzegening naar Duitschen ritus. 11. Dezelfde naar Portugeeschen ritus. 12. De besnijdenis. 13. De vrijkooping des eerstgeborene. 14. De processie rondom de lijkbaar (Portug. ritus). 15. De begrafenis. 16. *Hagbaha*. 17. De priesterzegen. — Over de afbeeldingen, die van 1722—1725 zijn vervaardigd, in bijzonderheden te treden, zou hier te ver voeren; wij kunnen alleen zeggen, dat de teruggave dezer bladen een ware verrijking der tot dusverre bestaande kunstalbums vormt."

Tot dus ver de *Frankfurter Zeitung*, met wier bespreking en opmerkingen wij — wij herhalen het — ten volle eens zijn. Alleen willen wij nog doen opmerken, dat deze verzameling ook uit historisch oogpunt voor Amsterdams Israëlieten bijzonder belang en waarde heeft. Bij een beschouwing der platen zal men opmerken, dat zeden, gebruiken, ceremoniën en toestanden in anderhalve eeuw groote wijzigingen hebben ondergaan; wie onzer herinnert zich b.v. een thuisbegeleiding van *ch. tora* en *ch. beresjiet* bij fakkellicht?

Ten slotte zij nog vermeld, dat de platen keurig zijn afgewerkt, in een sierlijk geornamenteerde linnen portefeuille met kleppen besloten zijn en de prijs van 50 francs ons betrekkelijk gering voorkomt. Moge de uitgever in een ruim debiet een goed succes van zijn fraaie, belangrijke onderneming vinden!

Zur Frauenliteratur,

mitgetheilt von A. NEUBAUER.

I. Die Handschrift N°. 693 der Bibliothek des Baron Horace von Günzburg enthält folgende drei Stücke für und gegen die Frauen [1]). Leider hat die Hschr. durch Feuchtigkeit sehr gelitten und ist die erste Seite, wie auch manche Zeilen und Wörter der folgenden Seiten unleserlich. G. in den Noten bezeichnet diese Hschr. — Mein gelehrter Freund Professor David Castelli in Florenz war so freundlich, diese Stücke mit der Hss. der Laurentiana zu vergleichen (Pluteo II, cod. 46 und Pluteo IV, cod. 46. Vgl. Steinschneider: Catalog hebr. Hss. Ghirondi—Schönblum, autographirt 1872, N°. 60 (S. 19) und Geschichte u. Lit. des Schachspieles von A. van der Linde, I, 168 Anm. I, wo die Confusion Bisconi's erörtert wird). F. in den Noten bezeichnet diese Hss. — Mein Freund Dr. Perles in München überliess mir freundlichst seine Abschrift des Gedichtes A aus der Münch. Hschr. (Steinschneider's Catal. N°. 312, 9) mit einigen Noten, von denen ich Gebrauch gemacht habe. M. in den Noten bezeichnet diese Hschr. — In jüngster Zeit erwarb die Bodleyana die obenerwähnte Ghirondi—Sch. Hschr. N°. 60 (jetzt Opp. Add. quo. N°. 179, und wird in den Addenda meines Cataloges Steinschneider's Beschreibung wiederholt werden), die ebenfalls einen grossen Theil des Gedichtes A enthält. Die Varianten dieser Hschr. sind in den Noten mit O. bezeichnet. — Die Hschr. N°. 25 aus Schönblum's Ancona-Sammlung (Catalogue 1869) enthält nach Sch.'s Beschreibung ebenfalls diese drei Stücke; leider erinnert sich der vormalige Besitzer nicht mehr, an wem er diese Hschr. verkauft hat. Vielleicht wird einer der wenigen Leser

1) Es folgt dann מעון השואלים von M. Rieti, das von einer späteren Hand auf den letzten Seiten mit שירים מהר' אביגדור überschrieben ist.

dieser Arbeit die Hschr. ausfindig machen und die Varianten mittheilen. Eine nähere Beschreibung dieser Hschr. verspricht Dr. Steinschneider. Ueber die Autoren der Gedichte, Abraham aus Sarteano, Abigedor aus Fano und Elijah [ben Benjamin] aus Genazzano [2]), ist mir nichts Näheres bekannt. Ich füge bloss hinzu, dass weder Jacob aus Fano und Juda Sommo Portaleone, noch David Messer Leon, die alle, wie man weiter sehen wird, über Frauen gedichtet haben, erwähnt sind. Kann man daraus schliessen, dass letzterer wenigstens gleichzeitig mit den dreien obengenannten lebte oder sogar später dichtete?

A. שונא נשים von Abraham aus Sarteano.

שירה [3] נאה והדורה מחברת החכם הכולל כמר אברהם מסארטיאנו נשואיה [4] על חרפת הנשים וְדָפְיָן וכי כלן גרמא בנזיקן בכל מעשיהן וחלק השירה הזאת לחמשים שערים ולכל שער יש לו שלשה טורים ולכל טור וטור יש לו עשרה רגלים

אולי יחשוב מְעַיֵן בשירי
למען הנקם מן הנשים
בְעֵט על חרפתן ארחיב נירי
אשיב כמתנצל אל מאשים
כי האמת בלבד [5] אותי העיר
זולת שפת יתר וכחשים
ואם בער אנכי ואיש צעיר
אתמוך בקבלה הפלילית
ליון מציאה [6] ואיש שעיר
ומחוקקי תורה ישראלית
אמרו [7] על האשה גם הם [8] שטנה
אשה לא תקרא אבל לילית
ובראש אש דת אמצא חטא [9] תואנה
זוהמת הנחש חמת [10] פתן
אשר הטיל בחוה ראשונה
וכי למענה גורש מעדן
אדם ראש יצורים ולסבתה [11]
חרב ההעדר [12] הוצאת מנדן [13]

---

2) Ob identisch mit Elijah Hayyim ben Benjamin aus Genazzano, Verfasser des אגרת חמודות (Steinschneider, המזכיר, X, 104; Münchner Catal. Nr. 112 und 312[5], und mein Catal. Nr. 1927, 7, wo גיינאצאנו für גיינאצאק zu lesen).

3) Diese Ueberschrift findet sich nur in der Münchner Hschr.

4) Perles setzt in Klammer: „Vielleicht בשואיה in Savoyen". Sarteano ist in Toscana.

5) O. לבד. — 6) O. מצויה — 7) F. כתב; O. כתבו. — 8) O. fehlen גם הם; F. hat עם. — 9) O. fehlt; F. חט. — 10) M. נחש וחמת. — 11) O. ובסבתה. — 12) O. העדר. — 13) F. מעדן.

בנוית צלע היא מראשיתה
ובגלל זה כל רודפה [14] צולע
רגליו ערבים [15] הובילו למיתה
אוהב השחית ושונא [16] תבלע
כי היא כיי טוב לרע לא תבקר
נטוש ריבה בטרם [17] התגלע [18]
ובעת [19] תכונתה אהי חוקר
וארא [20] בנות לוט במערה
בעצה אחת אביהן לשכר
ואם הפליגו [21] מפרשי התורה
בטהרת חלאת חציפותן
צרור גנות נמצאת בחדרה
אבוי לאיש [22] נכוה בגחלתן
אבוי והוי ואי ומפלה
לאיש לא ישמר ממרמתן
בכרה [23] בת המלך וגם דלה
כושית עם לבנה [24] מכל תבנית
מכל מין ותפלות [25] עשו כלה
על האישים [26] תעוררנה חנית
וחרב [27] וכידון וכלי קרב
הלא תזכור [28] דינה היוצאנית
למענה מעון שכם נחרב
ועמה מתבוסס בדם מילה
בשלח עברו צעיר ורב
רבה עופנותן [29] לאין [30] תכלה
בצעיף מתנכרת [31] תמיד תמר
תפר ברית יבם [32] תשלה שלה
ראה יוסף מצא ממות מר
לזעקת אשה לשוא תרע
הושם ללא חמס כמו משמר
קצר מצע עטי מהשתרע
לכתוב חרפת וזולות האשה
זאבית רעבה אהובת רע
פקח עין חוה חוות קשה
בנות מואב תזנינה בשטים
עם בוערים [33] בעם [34] כלי בושה
וזמרי ובת [35] צור עושה [36] שטים
פנחס בקנאתו אותם דקר
ובמגפה [37] העם בשאול [38] התים
ואם הפליגו חכמי המחקר
לכתוב מן הנשים שאון מְרים
אין ריק בדבריהם אבל עיקר
מלענה ורוש ימר פרים
אם נביאות תדברנה תועה
כתוב מעיד ותדבר מרים
אם חברתן תגלגל כל רעה [39]
דרשו אישים מעל ספר האל
קראו חרבן פלגש בגבעה
בה נשרפו דמים מאין גואל
ובחרב [40] שבטים מדם זלה
נפקד שבט אחד מישראל
אשא עני וארא [41] דלילה
בתוך הצנה תישן את שמשון
ותפתהו בצוף מתק מלה

---

14) F. רודפיה. — 15) M. רגלו ערב. — 16) O. שונא. — 17) F. טרם. — 18) M. התגלגל. — 19) M. וביעוד. — 20) M. ראיתי. — 21) G. העמיקו. — 22) M. אוי לאנוש. — 23) M. O. כבודה. — 24) O. ולבנה für עם לבנה. — 25) O. יחד להפלות für מכל מין ותפלות. — 26) O. כל הנשים für על האישים. — 27) O. חרב. — 28) M. זכור לך für הלא תזכור. — 29) M. עופנותן; Perles נועפותן?. — 30) O. לאיש. — 31) M. מתכסה; O. מתנכרה. — 32) M. יבכר. — 33) M. פוערים. — 34) O. fehlt. — 35) O. כת. — 36) M. עושי. — 37) O. ומגפת. — 38) M. בסוף. — 39) O. רועה. — 40) O. וחרב. — 41) F. M. והנה.

ראה גבור לסכלים ראשון
נפתה אחר זונה ונצורת לב
יגשש כעורים זולת אישון
רודף אשה לא ימצא שלו
ראשיתה צער אחריתה 42) מרון 43)
לו היתה 44) בת פרעה או בת כלב
אביטה 45) במכוני הנה 46) אמנון
באהבת תמר יפפיה
בין חללי 47) חרב 48) שמו ינון
ורוחצת על גג ועליה
גרמה לדוד לפרוש חרמו
במרמת 49) אגרות על אוריה
אשא לרום עפעף על שלמה
עם נשים נכריות ופלגשים
בסוף ימיו נטרד מעולמו 50)
קחו מוסר סכלי האישים
אם הנשים 51) הטו לבב איש
הלא תרפינה ידי הלשים
ואלטוש אישוני עוד אחוה
עתליה תאבד זרע מלכות
וכסא 52) מיושב נשאר רזה
אם לעבדות אשה או לנסיכות
גבירה ואמה כלם שוות
תגלגלנה חובה ולא זכות
הבט לאחרונה 53) בכתובות
יתר 54) על ראשונות רעה תפליא
איזבל עושקה את דם 55) נבות
בין לעגי שפה ארים דגלי
על נשים 56) נכריות משא אעמים

אכם ואדישם כמו מקלי
מוצא אני מלכה סמרמים
תהחתן עם בנה גם תנשא 57)
וצניעות דת אוות 58) נפשה תחמים
ועטרה ושבט וכסא
לבנה תתן ושמתהו אדון
וחרפת זנוניה תכסה
ידה מאודמה הזעק דידון 59)
קובלת על האיש הטרוייני 60)
אשר היה לטורנו איש מדון
אשר כצי אדיר ועם אני 61)
סיעתו באיטאליאה עברה
ממנו נשתלשל כס רומני
אחריו 62) תהים קליאופטרה
עם 63) זוחלי עפר היא הספה
בין קברים מדעת נבערה
לא אוחיל עוד ופרתי תמליט
מלכא רמא והיא קשטיליינית
ברוב נשאת לאיש שליט 64)
תוך בקר עץ ראיתי פסיפי 65)
למלאות תאותה 66) עם פר חטאת
בקשה חרש חכם להרפא
התמצא כזאת אישה נטת
מדרך טבע לשנות טעמה
נרבעת לבהמה ועור עטת
הוי סגולת ניאוף מקור דמה
מירה 67) רעה את אביה תשכב
תזנה במסתרים כמו ערמה
וצדק מאמר רוצה בקב

42) O. ואחריתה. — 43) G. M. O. מנון. — 44) F. M. O. בתיה. — 45) O. וארא. — 46) O. והנה. — 47) O. חלקי. — 48) M. O. חשק. — 49) O. במדת. — 50) M. בעולמו. — 51) G. נשים. — 52) O. וכסה. — 53) O. אחריה. — 54) M. יותר. — 55) F. M. O. עשוקה מדם. — 56) G. מנשים. — 57) O. ותתנשא. — 58) O. fehlt. — 59) M. דידו. — 60) M. O. הטרוויאני; F. הטריוני. — 61) O. אדריאוני anstatt ועם אני. — 62) G. F. אחרי; M. אחריה. — 63) O. בין. — 64) Diese Strophe nur in F. — 65) M. פאססיפי. — 66) M. ולמלאות רצונה; O. במלאת. — 67) M. מירא.

אשה ועם תפלות לחבורה
מעשרה קבין זולת משכב 68)
ותמאן כסותה גם שארה
אם זאת עונתה לה לו 69) תגרע
לא תחפוץ למלכות או לשררה 70)
הוי פירימו 70a) נכאה נופל 71) ברע
באהבת טיסבי חשוקתו
על חרב שלופה נפל 72) ברע
ואילן תות 73) לרוע מיתתו
גיזון שנה ופריו האדים 74)
אם לא שקר חכם [illegible]
וזובחת 75) ומקוטרת לשדים
מידיאה מן אחיה קטלנית
באה בת ינסון 76) שר גדודים

ורעה אל רעה תוסיף שנית
עשתה 77) מטעמים בבשר בנה
כבשל עדשים פול או קטנית 78)
בכל חורי למשל ולשנינה
אראה ווירזיליאו תולה בחלון
נמכר כאיש נקלה ביד זונה
ותשוטט מחשבתו בכל מלון
ואראה האישה לאיש לפח
לקץ מכאיב 79) וסילון דרדר 80)

נשלמה אגרת הר׳ אברהם מסרטיאנו עונא
הנשים נתחיל אגרת הרב אביגדור
מפאנו ובאהבתו אותם ויפתח פיו וכה אמר
אזר מתניו 81)

B. עוזר נשים von Abigdor aus Fano. 82)

יום תשוטט נפשי ברחובות עיר
ראיתי מגלת שר חמשים
אליעזר הגדול רוחי 83) העיר
חלוצי צבא כלם וחמושים
שערים חמשים במספרם מצאנו
כלם לשיר גם בני שלשים
הלא [הוא] אגרת איש סרטיאנו
ואם קרניו לא קצוצי פיאה
ואשתו השושנה בזהר פולצאנו
יעט כמעיל קנאה מתלאה
לכל התלאה 84) אשר ידע
כי נר לאחד היה נר למאה
צלעו הנכון לו בטעם 85) ומדע
בהתאבקה 86) עם מלאך 87) הגואל

דבקה בו [גם] אליו תתודע
והוא קל ברגליו כעשאל
מכל טוב ביתו יצא כואב [ו]גותה
בדי שופר יאמר לכל שואל
ושב בעצם איל מנגח
במנחת קנאות ידו הדה
לרוץ תומת נשים בם ינגה
חפש בכל קרוניקי גם בתעודה
תכבד עבודתו כהגדה
עלה לשמים שיאו בעירה
הבין צרת משל וחד חידה 88)
שנה ושלש למצא דעת נשים
מדי ופרס בכל אשר צדה
ינע מצא נשים ופילגשים

68) Nichts weiter in O. — 69) M. לא. — 70) G. ולשררה. — 70a. F. פיראמו; G. פיריאמו. — 71) F. נפלי. — 72) G. נופל. — 73) M. התות. — 74) M. מן פריו שנה והאדים. — 75) F. וזובחת. — 76) G. יאסון. — 77) M. תעשה. — 78) F. וקטנית. — 79) G. דרדר. — 80) M. ולמאכולת אש כי לא נופח und dann: תמה השירה תהלה אל אברהם הסארטיאני מליץ נורא. — 81) In G. — 82) Die [] sind aus F. — 83) F. אותו. — 84) F. תלאה. — 85) F. לא בנועם. — 86) בהאבקה. — 87) F. גבריאל. — 88) F. וחוד יחידה.

גלה כל חטאתב ברוב צחוק
מצא נשי מספר בטל ששים
הלך האיש בדרך מרחוק
דברי רגן 89) כמו אבקת רוכל
לבלתי היות לכל עמו שחוק
לא תשמעו אל הארור נוכל
כי האשה תקרא לילית
כי מרוב קנאה גם הוא 90) ידו שכל
לסכלות אין קץ 91) ואין תכלית
גדולים מעשים ונפלאים
לא יערכם ברקת ומרגלית
אם הן 92) יופי מכל טוב מלאים
לא יקראו דמים 93) דמי 94) קומה
ויהיו לפני המלך נקראים
לא הן 95) אשר תקראנה מלחמה 96)
באישון ליל 97) [תופים] ובמחולות
הלא הוא כן דרך [גבר] בעלמה
וכל העם רואים את הקולות
הם שוחקים והיא כאש נמם 98)
99) אם לא ישאירו עוללות
והאיש ואשתו הוא האדם 100)
[illegible]א על ידי מונה 101) מקל לבנה
מצלעותיו מהראשון אדם
ואם מכללם אחת תזנה
הלא גם בארץ להם שמות 102)
ראה הוה זרעה לא ימנה
ומרים בימינה נצח נעימות
רוח אלהים 103) גם בה דבר
עם יתר נותני עוז ותעצומות 104)

וכי בנים באו עד משבר
יושבת תחת תומר דבורה
וחיל כנען אשר אבד שבר
גם ביד יעל נמכר סיסרא 105)
כי ביתד הוסיפה תת כחה
היתה היא המכה 106) בלתי סרה
אשת נבל היא תעבור מנחה
אשת חיל היא אשר השקיטה
חמת מלך במנחה שלוחה
קרא נא בשונמית וגם הביטה
והיתה שכרה בן חי ומת וחי
מלבד כלים רקים אשר המעיטה
געל כלם לריח 107) נחוחי
אילת אהבים אותה 108) ברא
מתואר מראה לכל חי
בהגיע תור נערה ונערה
אסתר [בא] היושבת כי נעימה 109)
בהיות עם ישראל שה פזורה
בבגדי שש ומשי ורקמה
בחנתה התכנית והתבנית
הפכה אבל לששון ביד רמה
כי על 110) בוהן ידה הימנית
הושיט המלך זהב שרביט דודים
השיבה מחשבת צר אחורנית 111)
אורה ושמחה וזיתה ליהודים
להרוג בשונאיהם עשו כלה
הכנם עקודים נקודים וברודים
ראה גם זו תשועה גדולה
על ידי אשה שמה כשם עמה

89) F. נדון. — 90) F. מת. — 91) F. קצה. — 92) עם כן für אם הן. — 93) F. אישים. — 94) F. דבר. — 95) F. בם. — 96) F. קומי מרוב מסילות für תקראנה מלחמה. — 97) G. לילה. — 98) F. נרדם. — 99) G. ואם. — 100) F. אדם. — 101) F. מנה. — 102) F. רחוקה für להם שמות. — 103) G. ה'. — 104) F. עזות עצומות für עוז ותעצומות. — 105) G. הסיסרא. — 106) G. מכה. — 107) F. ריח. — 108) F. יונה. — 109) G. נעמה. — 110) F. על כן. — 111) F. אחרונית.

כי ראתה גדל צרת שלה
עיל חיל אויביה תפול באימה
חרב בימין גולה ובשמאלה
הביאה ראש המלך תוך הומה
יהודית היא הלכה לאיש ערלה
תחת ידיה המכשלה 112) הזאת
אתה תביא הראש אותו הלה
לא אבקש איקלים ומחוזות
אך שירי שמעו נא ובין תבינו
אשר היה בארץ דגן 113) הזאת
בקום עלינו אדם פאניובינו
ואתו שר הצבא 114) קונטי יקום
נגד פיראנטי מלכנו אבינו
ואשתו המלכה תטור תקום
בחכמתה קמה גם נצבה
אמרה יבא הנס מכל מקום
בתוך עמה כמו מלכת שבא
דברי חכמתה בנחת נשמעים
בערב היא באה ובבקר היא שבה
עדי עלו שועים ומושיעים
הותירה לכסא לה שריד ופליט
עלי 115) שלשים ועלי 116) רבעים
אמר לכי לך 117) קומי והשתנית
הרכב על סוס עגיר כאיש מורגל
תסובב לה הממלכה 118) שנית
הלא היא ידעה מלך 119) פורטוגאלו
במלחמת אויביה היא המצאנית 120)
הכל שתה תחת כף רגליו
מנצחת היא גם על השמינית
לה דומיה עוצם תהלתי
לשפוט עמה בצדק גברנית
גם לא ארחיק נדוד מתוך ביתי

ואמצא שם אשה ברוך עושה
כמוה לא נהיתה 121) מיום דעתי
הלא היא בת הנדיב איש פיסא
ולאיש וולטירו לבעלה לנזר
תהלותיה היום בפי אשא
שם הגדול אישה הוא אליעזר
הבין את הכמתה ואת חנה
כי תואר ומרמה גם לה לעוזר
בעלת חן היא ושמה חנה
אשרי האיש שלו ככה למנה
אחרי בלותו תהיה לו עדנה
ואם אעביר קול 122) במחנה
כל הנשים וכשוה קריתים
הן גם אני לא ידעתי אכנה
כי פי שנים הן ושבעתים
ואלף אלפי אלפים ישמשוניה
רבוא רבבן סאה וסאתים
רק כי אזעק חמס ואענה
נגד קול אברהם המחבר
מוכה נשים מקנא ומעונה
הרחיב פיו לבלי 123) חק [illegible] דבר
בשערים החמשים לטירותם
לשבר ולדבר היה חובר חבר[illegible]
ונגד החטאים בנפשותיהם
חמשים צדיקים בראותי גם אותם
חלף עבודתם במתכונתם
ושלישים על כלו אחת דתם
גם את זה לעמת זה ישר והם
ישמרו כלי משמרת משמרתם

תמו מליצות הר' אביגדור מפאנו עוזר הנשים.
ונתחיל מליצות כמר' אליהו מיינצאנו

112) F. משכלת. — 113) F. דגן הארץ für בארץ דגן. — 114) F. פיראנטו für שר הצבא. — 115) F. על. — 116) F. ועל. — 117) F. אמרה לכה לה. — 118) F. כלם ממלכה. — 119) F. הלא ידע המלך. — 120) F. היוצאנית. — 121) F. היתה. — 122) F. קולי. — 123) F. לבלת.

C. מליצות von Elijah [ben Benjamin] aus Genazzano.

כאשר הייתי בימי חרפי
נתתי לבי לדעת חכמה
•אם תמצא אשה באין דופי
בהשנות עלי המזמה
ראיתי מליץ רוכב על עב קל
•וראשו מגיע השמימה
חצב להם טורים וגם שקל
קוראים לא יכשל ואם [124] ירוץ
•כי דבריו במדה במשקל
אגרת יקרה היא מחרוץ
חיפה כנפיה במליצה
•ואברותיה בירקרק הרוץ
בחבורי טוריו הפליא עצה
אברהם שמו איש סרטיאני
•גדל פרע הנשים לשמצה
והנה יצא מצד איש פאני
בשירי כזבים והתולים
•אומר בלבו מי יועידני
וכל דבריו הבל הבלים
אין בהם ממש כי תהו המה
•אף במשורה אינם שקולים
וחכם לב יאמר או בהמה
הכט בונה [125] טורים על שלמים
•אם ישוו דגל [126] כל טור שכמה
הן יעידו בו שני אנשים
חכמים וידועים המה דאנת
•הוא רישא בישורון שר המשים
הרב ר' משה מ״ב״ע מריאיטי
והנודע בכל דלתים:
•חכם חרזים הוא האיש דאנטי [127]

אבל כזאת אודנו כפלים
כי כן ודאי משל הקדמוני
•אומר לשקר אין לו רגלים
על תוך מליצתו נפלא אני
כי הביא עצות עד למרחוק
•הפך בוכות נשים אין שני
ואם פער את פיהו לבלי חוק
להתחיל בגנות ולסיים בשבח
•כל השומע [128] יצחק לו צחוק
כי יאמר האיש הזה מה ריוח
בלקחו ראיות לא מובהקות
•כסוס צפצף כבורכייא צוח
הלא תראה אנשי בין נעתקות
הקדמותם מן המפורסמות
•וממקובלות החזקות [129]
בספרים בם נקבו בשמות
אנשים ונשים נחקק זכרם
•מצד גדולתם אחרי מות
בנותי טוריו מצד חמרם
יכביר מלין ולא יכרת נכר
•להפקת רצון גדול ורם
בזה הרבה לאושפיזו שכר
כדברי הנבאים בשקר
•אטיף לך יין ולשכר
גם העתיר דברים עד אין חקר
בסיפורי הדסה ויהודית
•כל ראיותיו כענן בקר
כי כן דרך כל לשון למודית
בכתבם מקריהם עד הזמן
•לא יספרו רק מן העתיד [130]

---

124) F. אם. — 125) F. בוני. — 126) F. דגלי. — 127) F. דנטי. — 128) F. הנשמע. — 129) F. או מן מקובלות החקוקות. — 130) F. העידית.

ואלה קרוביהם בעצמם
העתיקו עניינם ואשכילך
•אף ידעו לא יגלו מומם
ודבורה מה ראתה על ככה
להתנשא עלי ברק לאמר
•אפס כי לא תהיה תפארתך
הוי כי כסיל נוער כמו חמור
חושב להחשב במליצים
•ואף דרכי לשון הקדש [131] לא ישמור
גם קשר דבריו כקול קוצים
תחת הסיר וכמו לעג [132] לשון
•מחולפי השטה ומנופצים
עירב השונמית עם ענין ראשון
הנה משתים עשה אחת
•הכי קרא שמו עקום אישון
ואביגיל ובתיה כאחת
עם יתר נשי שם אם תצאנה
•להלחם כי כלן [133] לא אפחד
כי לא אומר שלא תמצאנה
נשים במספר אשר לא יותן
•כסף מחירו וסגור התתינה
אמנם בטלות הן במעוטן
•ואינן בלי מום אף הטובות
•שבהן בכללן ובפרטן
וזה הלץ כלל בחשובות
יעל המוסרת ובעת חלום
•רוצחת נפש איש כמו איבות
כי האיש סיסרא בא עד הלום

כי חשב לשכון בטח שאנן
•כי עם בית חבר היה לו שלום
לבד מה שהעירו רבנן
כי שבע פעמים לפני מוהו
•כרע שכב עליה כדתנן
ועל כי השוכה זאת לפי דעתו
אתפלל לעושה ארץ וים
•תרבנה כמותה במשפחתי
לא אדבר בחוה ומלים
כי הסרטיאנו מליץ [134] נורא
•רמז והעיד על מקום דביים [135]
חוה מה שהעידה התורה
באמהות לקדושה חנית
•תגנוב רחל גם תכחש שרה
גם הנה לאה היצאנית
מדודאים תעשה סחורות
•לשכב עם אישה פעם שנית
הן אלה הן [136] ראיות ברורות
אם בגבעות עולם [137] נמצא פגם
•כל שכן וכל שכן באחרות
ולהוריד במצולות דברי נרגן
•אשתול על פלגי מים עץ [138] דעת
•פריו יתן כפרי עץ הגן
ואין איש ישים לאל מילתי
אחר כי כן אמרה קהלת
•אשה בכל אלה לא מצאתי
זולתי פי כסיל יפרוש אולת
תמה מליצת איש יינצאנו

---

131) F. קודש. — 132) F. נלגע. — 133) G. כלנה. — 134) G. איש — 135) F. רעיים. — 136) F. fehlt. — 137) F. fehlt. — 138) על.

DAVID MESSER LEON.

(Zusätze zu Carmoly, *Histoire des médecins juifs*, p. 134.)

Mitgetheilt von A. NEUBAUER.

---

1. אביר יעקב ist nicht nur über Medicin, sondern über andere Wissenschaften, wie z. B. über Musik (vergl. weiter S. 109 u. 110).

2. ספר הדרשות scheint identisch zu sein mit ס׳ תפארת האדם, zitirt in David's Commentar zu Ekha (ms. Paris, 676, fol. 262) וכמו שהוכחתי זה בס׳ תפארת האדם ובדרוש אחר שעשיתי בענין התכונה מכמה מאמרי רבותי׳ ופילוסופ׳···· ואמרתי בדרשה אחת fol. 252b (zu היו לה לאויבים), ולזה אמרתי פעם א׳ בדרשה עמו עוז ותושיה לו שפי׳ אותו ע״ד ההגיון במלת לו כמו שפירשתי הנה ואמרתי כי עוז ותושיה עמו ית׳ בעצמו ר״ל במאמר העצם שאינם דברים יוצאים חוץ ממנו

3. מגן דוד ist nicht über מורה הנבוכים; der Commentar David's über dieses Buch führt den Titel עין הקורא (ms. Oxford, Reggio 41, mein Catal. N⁰. 1263) und worin (fol. 197b) das מגן דוד als ein Werk über Kabbalah zitirt wird (vergl. weiter S. 110).

4. מנורת הזהב ist nicht sicher über Kabbalah, vielleicht über Aggadah. Die Stelle in David's Commentar zu Ekha (fol. 238b) ist folgende: וכמו שהאריכו הרבה במס׳ חגיגה פי׳ אין דורשין בכמה מעשים שהביאו שם ממעשה מרכבה שהי׳ חכמת הקבלה האמיתית לא כמו שכתב הרב המורה ז״ל וכמו שהוכחתי בספרי הנעים ספר מנורת הזהב. (Vergl. weiter S. 110.)

5. Commentar zu איכה (vergl. oben sub 2 und weiter S. 110).

6. סגולת מלכים ist gewiss über Grammatik, wie aus der folgenden Stelle aus dem Ekha-Comm. (fol. 239) zu ersehen ist: אף כי היא קשה מצד הדקדוק כמו שביארתי בס׳ סגולת מלכים בזאת המלאכה מקור מבניין הקל

7. ספר הגמול habe ich nicht zitirt gefunden.

8. שבח הנשים will Dr. Steinschneider in ms. N⁰. 1395 in Parma (vergl. Hebr. Bibliographie, XIX, S. 83) entdeckt haben. Das Stück ist ein Commentar zum 31. Cap. der Proverbien, wo in der That der Lob der Frauen gegeben wird (vergl. weiter S. 108). Man ersiehet aber aus einer Stelle (weiter S. 108), dass er ein kurzes Gedicht über diesen Gegenstand geschrieben hat, welches vielleicht שבח הנשים zum Titel hatte. Dr. St. verspricht auch hier meine Notiz zu ergänzen.

9. תהלה לדוד ist gedruckt.

10. נחל עדנים, welches im folgenden Zitat aus dem Ekha-Comm. (fol. 243) vorkommt. ואני הארכתי הרבה בזה (אגדות על רבוי החכמה) במאמרים נפלאים ופשטים נכבדים במאמ׳ היקר מאמר נחל עדנים. Es ist aber auch möglich, dass dieses ein Theil eines seiner anderen Werke sei.

Es sei noch erwähnt, dass fol. 240 des Ekha-Comm. folgende Stelle sich findet: וכתב גאלאינו במאמר הז׳ מס׳ תחבולות הבריאה, und dass ich in ms. 897 (Paris, woraus der Brief Provenzale's abgedruckt ist) das Datum ר״ץ für ר״ן lese, demnach wäre unser David im Jahre 5290 = 1530 und nicht 1490 in Neapel gewesen.

Ich komme nun zum Comm. des 31. Cap. der Proverbien, der in ms. 782 der Bibliothek des Baron H. von Günzburg enthalten ist, von welcher Senior Sachs (in seinem ungedruckten Verzeichnisse dieser sehr werthvollen Bibliothek) folgendes sagt: א׳ הערות יקרות מס׳ מ״כ לא נזכר המחבר. ב׳ פי׳ ארוך לאשת חיל ובו סיפורי כל הנשים החשובות שהיו בעולם מלוקטים מדברי רז״ל בתלמודים ובמדרשים וביותר מספרי האומות. והספר הזה הוא נפלא מאד בעינינו ולא נזכר לא שם הספר ולא שם המחבר ובע״ה כי מצאתי אחרי החקירה ששם הס׳ הוא שבח הנשים ושם המחבר הוא ר׳ דוד בר יהודה מסיר ליאון (בעל הנפת והלבנת) ונראה לי שגם הס׳ הראשון (ס׳ א׳ שבקובץ זה) הוא ממנו והוא הנקרא בשם מגן דוד.

N⁰. 1 dieser Hschr. ist natürlich ein Fragment vom עין הקורא (vergl. oben S. 106 sub 3).

Es wäre zu viel den ganzen Comm. zu אשת חיל zu veröffentlichen. Ich gebe hier nur die Hauptstellen die allgemeine Interesse haben; die Aufzählung der Frauen wäre nur Wiederholung anderer Gedichte von italienischen Autoren, und meine Absicht war mehr die poetische als prosaische Frauen-Literatur zu geben.

Hier folgt die Dedication an Sarah: [1])

הנה מאז נסעתי מארץ ההולדה ובדד ישבתי מחוץ למחנה לרעות בגנים
וללקוט שושנים ובהיות כי הייתי פנוי מעסקי העולם עם כי נפשי
שוממה כל היום דוה עד דוד הגדיל ביגונות ומחשבות משתיות הכוני
פלעוני ילידי הזמן הלמוני בל ידעתי לפו מי הצרות על ראשי לולי י״י
שהיה לי. כי לחמלתו עלי השפיע מהשפע חכמתו ורוח נדבתו ויסמכני
עוזרי לעשות חבורים רבים אחר נסיעתי ועשיתי חקירות גדולות בין
בתורה בין בפסקות בין בפילוסופיא גם חרוזים רבים בלשון עברי
ובלשון נכרי בעתות הפנאי. הנה מהרה זכרתיך שרתי בנשים לקיים
את מלותך אשר צויתני מאז הייתי שם לפרש את כל המעשים משבח
הנשים שהבאתי בהללה הנז׳ שחברתי כי הבאתי אותם שם בקוצר:
והואלתי לעשות את בקשתך כי אם רבות בנות עשו חיל בחשיבות וטוב
טעם ודעת את עלית על כלנה כי שרית עם אלהים לכן שרה שמך
ועתה אמלא את שאלתך למען תברכני נפשך וחיתה נפשי בגללך: כי
בהיותי מתעלל בזה קמה אלומתי וגם נצבה עם חרב הפפיות הוחרה.
וגם מרוטה לקראתי. אמרה למה אשים ידי בצלחת אחריש אתאפק
וממלות שרי גברתי אני בורחת. ותעוררני במלאכה ותקחני בציצת ראשי
מדוע לא מהרת לכתוב יען נשאל דוד מאשת חיל משכלת ויראת י״י ואתה
צוית זאת עשה לקיים מוצא שפתיה אם חדל להיות לשרה ארח חיים כנשים
העבריות הטובות והחכמות והעולות בקנה התבונה בריאות ושלימות.
אז אמרתי לבוא ביתך בעולות מגלת ספר כתובה במהרות נמרץ ואפרש
כל המעשים שהבאתי שם באורך בין מהתלמוד בין מספרי הקדמונים
ומספרי הפואיטי׳ המליצים אשר נתעסקתי הרבה בספרים ומהנשים

1) Vgl. P. Perreau's *Catalogo dei codici ebraici della bibl. di Parma non descritti dal De-Rossi*, Florenz 1880, Codex 18,2 (p. 25), wo das Stück als Vorrede mit dem Namen des Autors anfängt. Vielleicht wird mein Freund P. auch manche Verbesserungen und Ergänzungen dem *Letterbode* zuschicken.

שהבאתי שם מהפסוק אין צריך להאריך כיון שהן מפורסמות לבקיאות
בפסוק כמוך היום: וכדי שיהיה זה החבור נחמד בעיני כל רואיו וגם
בעיני החכמים ולא יאמרו כי הוא מבאר ספורים לבד. הסכמתי לפרש
הפרשה האחרונה שבאה בסוף ספר משלי שהתחלתה אשת חיל מי ימצא
שנעשית על שבחי האשה המשכלת. ואפרש כל פסוק ופסוק ע״ד הפשט
בפירושים נאים ובפשטי נכבדים שלא ימצאו אצל שאר המפרשים כי
חדשות אני מגיד כפעם בפעם והוא דבר מכוון לענייננו. כי בכל פסוק
ופסוק אביא מעשה מאשה נכבדת שיהיה ראוי ליחס אליה השבח שיהיה
נזכר בפסוק ההוא. וכל זה בלשון מבואר ונגלה כי דעת שפתי ברור
מללו. ויען אצטרך להביא החבור הזה מספרים רבים בין מהעברים בין
מהנוצרים חדשים גם ישנים ובפרט מספר ההללה והפואישיאה האהובה
אצלי מאד. וידעתי כי יאמרו? הרבה רבנים וחכמים מבני עמנו שירחיבו
פה יאריכו לשון ירבו ידברו עתק עדי בזה מנהגם לכן אחקור בכאן
חקירה נכבדת להשתיקם ולהשים מחסום בפיהם והיא

Nachdem er nun bewiesen, wie man sich immer seit Salomon bis zu den Talmudisten mit den Wissenschaften beschäftigte, giebt David eingehende Stellen über Rhetorik, Musik, Poesie und Medicin, worin er folgende Namen und Bücher erwähnt.

a. Rhetorik.

גם יורה שהיה שלמה בקי בריטוריקא ובפואיסיאה מלך השיר שעשה בם
שה״ש שעשה דרך חשק הנשים ואע״פ שנסתרו דבר גדול. וכן דרך
הפואיטיקא לעשות שירים ומשלים והמלאות בלשון מהודר בענייני חשק
הנשים ויקחו להם אשה אחת נכבדת ויעשו ספר אחד על שמה ונמשל
הס׳ הוא דבר גדול אפי׳ שנגלהו יהיה ענין חשק. וכן עשו גדולי
הפואיטי הקדמונים כמו וירגיליו שלקח אשה אחת שמה ליריאה ועשה
ס׳ אחד על שמה. ואובידיאו לקח לו קורינא וקטולו לקח לו ליסביאה
וקורו פירשיאו לקח סיטיאה וכו׳ כמו שמפורש למי שראה ספריהם
הנכבדים. ויש בנסתרם ענינים גדולים. וכן מהפואיטי בלשון לעז
דאנטי לקח בואטריצי ופיטררקא לקח לו לאורא הנכבדת א״כ אם אני
עוסק באלו הענינים למה ידברו האנשים בי

b. Musik.

מוסיקא חכמה מפוארה ובארתי מעלתה בס׳ אביר יעקב בפ׳ הזה ולמדנו
מזה רוב בקיאות דוד במלאכת השיר גם בחרוזים היה אחד בקי

והוא שהורה על פסוק למנצח על השמינית שהיה חרוז שנעשה מח׳ תנועות עם יתד ותנועות כמו שמפורסם מכללי החרוזים והיו מנגנים אותו בשיר וזה המזמור נעשה לפי אותו הנגון: והנה מלת שגיון לפי דעתי הוא הוא כמו ההללה הג׳ שעשיתי ונעשית אצל הנוצרים הרבה מהפואיטי׳ כי היא מג׳ שירים וכל טור וטור מי׳ תנועות וכו׳ במלת שגיון רמוז שין שיר גימל רומז שהוא משולש י׳ מעשרה תנועות ואותו המזמור היו משוררים אותו לפי נגון זה החרוז. ואין צורך להאריך כי כל תלים נעשה בשיר ונעשה בעשרה לשונות של שיר כמשכל גם כי מלת סלה שבאה בס׳ תלים כ״ל שרומז לקול האחרון שבקולות השיר: והוא שכבר ידעת שכל השיר הוא מו׳ קולות והאחרונות נקראות סוללא והוא רמוז בסלה ולכן יאמר שהוא לשון הגבהה ולא פיוט למה שאמרנו מהמוסיקא גם בכלי השיר היה בקי הרבה... וזה יספיק בעד מלאכת השיר והמוסיקא עם מה שכתבתי בס׳ הנזכר

c. Poesie.

על דבר ההללה יזכיר טוליאו שאמר שההללה מבלי חכמה איננה טובה...

לב חכם... לקח.. וכבר פירשתי זה הפסוק בפי׳ הגדול שעשיתי במגלת איכה שהוא מלא פסוקים נוראים ונאיות — כמו שכתב אובידי בס׳ למוד האהבה — כמו שכתבו ארסטו וטוליאו וקוינטיליאו בספת ההללה שלהם — ולהבנת זה ראוי שתדע שאווטימיאו הפואיטי הגדול עשה ספר א׳ שנקרא ס׳ ההשתיות והוא ראש לכל הפואיטי׳ השוים — גם חכמת הקבלה כוללת כל עניני הש״י שהוא הוא י׳ הספירות והספירות הם עצם האלוהות כמו שבארתי בס׳ מגן דוד שחברתי מקרוב — עוד אמר בילמדנו בפסוק לא על הלחם לבדו יחיה האדם לא על התלמוד לבדו — ולמדנו ממנו בקיאות ז״ל בחכמת הטבע וחכמה יונית וההגיון שלנו כמו שבארתי בס׳ מנורת מזהב — והנה אקצר באלה הדברים בכאן כי כבר הארכתי בדבורים רבים בס׳ מנורת זהב שחברתי זה ו׳ שנים ובס׳ חביר יעקב שחברתי עתה — וראוי לך לדעת כי בכל מקום שתמצא בירוש׳ פייטן ר״ל פואיטי ממש כמו שקיבלתי בפי׳ הירוש׳

d. Medicin.

...אבל מרבותינו שהרי בירוש׳ במס׳ גיטין פ׳ מי שאחזו שבחו שם ר

אבהו מרוב ידיעתו ברפואה והזכירו שם כל רופאי האומות שהיו בזמניהם והזכירום בשם ואפי׳ שהיו נכרים בתורתנו ושמותיהם מכוערים ואלה שמות הרופאים שהזכירו שם למען תדע כי איני דובר שקרים בוקטון

ריש קאפיטולון דפרנרסין ר״ל ראש קאפיטולום והסטוריאש דמטירוסא: אבנימוס מדלוקא טיטאס וא״כ מה הפרש יש בין אילו השמות ובין ארסטו וטוליאו וגירונימו אגוסטינייניוס שאפי׳ היו מאמונה אחרת — ולכן כתב לאטנליו חשוב אנלס מאד ומבין גדול בספרי ספר העמדת האלהיות שהוא אצלי עתה בס׳ הא׳

Zum Schlusse giebt er nog folgende Stelle:

ועד הנה הגיעה כוונתינו בזה החבור לעשות בקשתך ויותר מאשר

שאלת כי המשכות הדברים הביאוני לדברים יקרים ולחקירות חדשות מוקפות חומת כל החכמות מבית יעקב ומעם לעז. וידעתי כי ימלאו רבים ויגורו עלי עזים לדבר בצואר עתק דברים אשר לא כן בגאוה ובוז. ואני לא אחוש מלשונם לשון רמיה כי זה דרכם כסל למו להכות אנשים בלשון... וזה יספיק עתה להפלגת עסקי ורוב טרדות הזמן אשר הקיפוני כאשר ידעתם וכמה אני מקנא לאותם העשירים שיוכלו לעסוק בחכמות תמיד כעושרם מבלי מונע...

Die Stelle über Petrarca und Laura in Avignon wird unter den Documenten über diese Stadt, die in der *Revue des études juives* (X, p. 226) erscheinen werden, ihren Platz finden.

Elasar aus Worms.

Die Handschrift N⁰. 511 in der Bibliothek des Herrn Baron Horace von Günzburg enthält den Commentar zu den täglichen Gebeten von Elasar aus Worms, רוקח genannt. Titel: סוד שכל והוא טעמי תפלות מר״א וורמזא. Ich theile hier den historischen Theil der Ueberlieferung dieses Commentars mit. Aus der Hschr. 614 derselben Bibliothek theile ich eine ähnliche Stelle mit, die sich vor ישתבח (fol. 60*b*) befindet.

A. NEUBAUER.

זה הועתק במדינת ריגנשפורק בבית הרי יהודה בר משה בן בנו של

רבינו אפרים אשר מלא בבית מדרשו של ר׳ אלעזר מוורמויישא הנקרא סוד שכל והיה כתוב בתוכו כל סדר טעמי תפלה וסודיהן וז״ל אשרי

אשר ישים תבונת שכל בלבו ויכוין לבו בתפלה מאד מאד ואל יוסף ואל יחסר אות אחת על מטבע שטבעו לו חכמים כי הכל יסדו במדה ובמשקל ובמניין תיבות ויש במניין אותיות עם מניין תיבות והמשנה על סדרן צריך ליתן הדין כי התפלה קדש קדשים היא שהרי מאה ועשרים זקנים ומהם כמה נביאים תקנוה ומסרו סודה וטעמיה זה לזה בעל פה תנא לתנא ואמורא לאמורא וגאון לגאון ורב לרב עד שהגיע לקרובי הר' יהודה חסיד אב בחכמה והוא קבל מאביו רבנו שמואל הנביא וקדוש והוא קבל מאביו רבינו קלונימוס הזקן והוא קבל מאביו רבנו יצחק והוא קבל מאביו רבנו אלעזר הגדול והוא קבל מאביו [[רבנו יהודה הכהן שעשה ספר הדינין והוא קבל מרבנו שמעון הגדול והוא קבל מזקינינו ר' אבון הגדול והוא קבל מרבינו יהודה והוא קבל מרבנו משלם והוא קבל מר' אלעזר והוא קבל מר' משה גאון והוא קבל מר' תודרוס והוא קבל מרבינו קלונימוס אביו והוא קבל מרבנו משולם הגדול והוא קבל מרבנו שלמה הבבלי והוא קבל מאבן אהרן והוא קבל מרבנו שמואל הנשיא אביו והוא קבל מרב יהודה והוא קבל מר יעקב אב בית דין והוא קבל מרב האי גאון והוא קבל מרב קונטיא' והוא קבל מר' נחמיה והוא קבל מרב כהן צדק... עד שמעון הצדיק והם קבלו מכמה זקנים ונביאים

אני אלעזר הקטן קיבלתי תיקון תפילות מאבא מרי רבנו יהודה בר קלונימוס בר' משה בן רבנא יהודא בן רבנא קלונימוס בן רבנא משה בן רבנא קלונימוס בן רבנא יהודא וגם קיבלתי מרבינו יהודה החסיד כאשר קיבל מאביו רבינו שמואל החסיד הקדוש כאשר קיבל מרבינו אלעזר החזן משפירא כי רבינו קלונימוס הזקן בשעת פטירתו היה רבינו שמואל חסיד בנו היה נער ומסרן לרבנו אלעזר חזן משפירא וכשגדל רבנו שמואל חסיד קיבל ממנו כאשר צוהו רבינו קלונימוס הזקן. ורבינו קלונימוס הזקן קיבל מאביו רבינו יצחק ורבינו יצחק קיבל מאביו רבנו אלעזר הגדול בר' יצחק בר' יהושע בר אבון הוא ר' אבון זקינו של רבנו שמעון הגדול ממגנצא ורבנו אלעזר הגדול למד תורה לפני רבנו שמעון הגדול ביר' יצחק אביו של רבנו שמעון הגדול ור' יהושע זקינו של ר' אלעזר הגדול היו אחים על כן גדלו רבנו שמעון הגדול כי כשנפטר רבנו יצחק היה רבנו אלעזר בנו נער קטן וגדלו בביתו ולמד לו תורה הוא ורבינו גרשם מאור הגולה וגם רבינו יהודה הכהן מסר לו לרבנו אלעזר הגדול והוא רבנו יהודה הכהן שעשה ספר הדינין הוליד רבנו

אברהם הכהן ורבנו אברהם הכהן הוליד רבנו מאיר הכהן ורבנו מאיר הכהן הוליד רבנו אברהם הכהן ורבנו אברהם הכהן הוליד לרבנו אלעזר הכהן ורבנו אלעזר הכהן הוליד לרבינו יהודה הכהן ורבנו יהודה הכהן הוליד ר' אלעזר הכהן החסיד ור' אלעזר הכהן החסיד הוליד ר' יעקב חסיד הבחור וקיבלו סוד תיקון התפילות ושאר סודות רב מרב עד אבו אהרן בנו של ר' שמואל הנשיא מבבל על אשר עלה מבבל משום מעשה שהיה והוצרך לילך נע ונד בארץ ובא בארץ לומברדיאה בעיר אחת ששמה לוקא ושם מצא רבנו משה שפייט אימת נוראותיך ומסר לו כל סודותיו והוא רבנו משה בן רבנו קלונימוס בן רבנו משלם בן רבנו קלונימוס בן רבינו יהודה הוא היה הראשון שיצא מלומברדיאה הוא ובניו רבנו קלונימוס ורבנו יקותיאל וקרובו רבנו איתיאל ושאר אנשים חשובים הביאם המלך קרלא עמו מארץ לומברדיאה והושיבם במגנצא ושמה פרו וישרצו וירבו ויעצמו במאד מאד עד אשר פקדה שם חרון אפו על קהילות הקודש בשנת תתנ״ו ושם גוענו אבדנו כולנו אבדנו זולתי מתי מספר שנשאר מקרובינו עם רבנו קלונימוס הזקן משפירא כאשר כתבתי לעיל ורבנו אלעזר חזן מסר לרבנו שמואל החסיד ורבנו שמואל החסיד מסר לבנו רבנו יהודה החסיד וממנו קבלתי אני הקטן סוד התפילות ושאר סודות.. ואכתוב סוד התפילות למען ידע כל אדם מה סוד בברכות ויכוין לבו לעבוד להק' ביראה ואשריו. והנה עדי ושהדי במרומים שלא דברנו בדברים האלה לא לכבודינו ולא לכבוד בית אבותינו אלא שלא יחלוק עלינו החוטא בנפשו כי החולק על זה כחולק על תורה שניתנה בסיני כי סוד התפילות קיבלנו רב מרב עד נביאים וזקנים וחסידים ואנשי כנסת הגדולה שתקנום. והמוסיף והמגרע אות אחת אוי לו בזה ולבא כי אין להוסיף ואין לגרוע לא יסדו בהם תיבה אחת או אות אחת כאשר נאמר בעזרת הבורא המלמד לאנוש בינה :

Jehudah Sommo und Jacob aus Fano.

Der erste aus der Familie Portaleone schrieb sein Gedicht nach 1544 und vor 1556. Hannah, der er das Gedicht widmete, war den 28. Veadar 1544 noch nicht verlobt (vergleiche

Dr. Schiller-Szinessy, *The first Book of the Psalms . . . with the longer commentary of R. David Qimchi* . . . . 1883, Vorrede p. XV, wo der unverheirathete Reuben Sullam als Gevatter im J. 1544 genannt wird). Jacob de Fano's Antwort auf Sommo's Gedicht (nicht für dessen Hochzeit, wie Zunz im כרם חמר V, S. 154 meint) ist 1556 schon gedruckt. Jacob ist der Autor mehrerer Elegien aus dem Jahre 1556, eines Commentars zum בחינת עולם, geschrieben 1544? und eines Werkes über die מצוות, genannt פתח תקוה, und wovon der erste Theil זוכר הבדית sich in Oxford findet (vergleiche Steinschneider, *Catal. Libror. Hebr. in Bodl.*, col. 1210). Das Gedicht mit dem Titel דבר בעתו, gegen welches Sommo schreibt, ist vielleicht identisch mit dem anonymen Tractat in Florenz (Plut. LXXXVIII, codex XLVI, S. 56, Biscioni's 8⁰.-Ausgabe, p. 525).

1. Plut. 88, Cod. 46, nach der Abschrift des Herrn Dr. A. Berliner.

Dem hebr. Texte steht in jeder Zeile die italienisc Uebersetzung gegenüber; doch jede dritte Zeile beginnt immer erst italienisch, dann hebräisch. Von der Uebersetzung werde hier nur folgendes Specimen gegeben:

אלינוסטרי גאוינילי
די קויסטי פינאדי לי
אינטראריטי אינדיציראה
סוי שוקארו אינליוויו
קיל פריסנטווי סקריוו

שיר חדש אשירה   נשאל למי נכה
את רוחם העירה   מי נתן למשיסה
אי אנקוויי סורטי   רודף אחריהם
נשים שאננות   בכל דבר הן הם
נערות וזקנות   אין בהם תבונה
הידעתי כי קשה   עם ראש ולענה
את כל המעשה   לשונם בצמא
בזמן שעבר   כבודי לכלימה

נשאל   למען

למען תדענו   קחו נא ברכתי
כי נצו גם נעו   תאבו לעצתי
היכל אבקת רוכל   בכל שעה ורגע
דברים שאוכל.   כי עת ופגע.
במי קציר חטים   שחורה ונאוה
עשבים חמשים   אין כי אם תאווה
עם כל מיני שרף   גדולה וקטנה
חצים באש נשרף   אל החת תאנה
נאוו לחיים   טוב ממנו הנפל
עד עמקי שדים   הר זהב ישפל
להראות העמים   כי לא תאמר הב הב
את שני האורים.   חצרות ודי זהב
את כל מחמד לבם   לא תדרוש שלומם
מקצתם או רובם   לעת יהיה שמם
כי כאמה קומתם   גם הם בערמה
יסכו בלבתן   עושים ביד רמה
במראות צובאות   יד שמתי למו פה
לתקן הפאות   כי כזב היופי
וחומת אש סביב   עיניכם הראות
בחדש האביב   למות תוצאות.
רעה קשה מואת   ואם ישאל שואל
מדברות עזות   אם אין לאיש גואל
לקול מר צללו   כי האשה נקנת
טרם דבר כלו   נאה והוגנת
הידעת עת לדת   נופל וגלוי עינים
עם המילדת   בחומץ לשינים
פשוט ועורה   כאשה עזובה
חזקי בחגורה   כי אלפי ורבבה
משלמי רעה   ואתה בן אדם
מדברות תועה   אל תהי איש נרדם
בצים למען בעה   היקל לבנה ולה
לא מצאו מרעה   על כל קרבן מלח
ממרום ישלח אש   הידעת חוקות
בקש או עץ יבש   לשפתי חלקות
שמוני מטרה   מנה מנה תקל
עברה ועם זרה   האתון במקל

קחו   ראיתי

ראיתי בוגדים
הם כעבדים
לאשת מדנים
כדבלת תאנים
החכם עיניו
וכסיל חובק ידיו
תאנה לא תפרח
פשטתי את כתנתי
אדאג מחטאתי
אשמור מחסום לפי
אם דברתי דופי
אלי חוקי פרות
ואת כל הקורות
לשים קץ למלי
לא תלינו עלי
—
תעלה בערנה סגיד ליה
אגרא לנגרא אנא יהיבי
Dann leer ½ Seite.

Neue Seite:
שמעתי תלונות
עלי מקוננות
את דברי השרה
וצועקת מרה
מי סמך לאיש
את ריחנו תבאיש
חרשו על גבי
וידו אבן בי
והאבן הזאת
שמחות עלזות
קול נהי מררים
בלי שוא ושקרים
אז הבאנה שתי [?]
יהד עם משה
שלח בבישור
לולי דלגתי שור

לא מלאתי כתוב יותר מזה השיר

2. מגן נשים von Jehudah Sommo [1]) mit einem Appendix aus der Hschr. in Oxford Reggio 55 (mein Catal. n⁰. 2251,2).

מגן נשים אשר חבר הצעיר יהודה בכמ' יצחק סומו משער אריה אל הכבודה מרת חנה מריאיטי מכ״ת אשת המפואר כמה' ראובן
סלם יצ״ו

אמר יהודה המחבר לא מהיותי חכם בעיני וגם לא ברבות לי הפנאי השיאני לבבי לחבר שירים. מילדי נכרים ועברים. כי היותי בער מאיש ידעתי. וגם במצולת טרדות הזמן הטבעתי. אך הוגד הוגד לי כי פלוני אלמוני הדפיס את שירתו. אשר חבר נגד נשים לבשתו. ויקרא את שמה ד ב ר ב ע ת ו. ואז חברתי כנגדו שירת בתים חמשים וקראתי

1) Die italienischen Strophen, die keine Uebersetzung des Hebräischen sind, werde ich in einer italienisch-jüdischen Zeitschrift mittheilen.

אותה מ ג ן נ ש י ם. הוא חבר שירתו בלשון לועזים ועברים. על כן אף גם זאת חברתי אני מלשון קדש וזרים. אך אמרתי תהיה אללי שמורה. ליום זדון ועברה:
ויהי היום הנה אשה למולי. ותאמר אלי הגד הוגד לי כי למגן נשים שרת שירה חדשה נא בלשון בקשה תננה לי למורשה. ותפצר בי עד כי נלאמתי. ולסרב אל מעלתה נכלמתי: ועתה כי שירתי זאת אשר חשבתי לאין. היא מוצאת והיא שלוחה לבוא היום אל העי״ן. אמרתי את ראשה לא תרים. פן יורו בה המו״רים. עד כי יושם נזר עליה. להאיר אל עבר פניה ושוליה. וזאת תהיה לה תפארה. ומזרם וממטר בעלי הלשון סתרה. בהיותה מנחה נתונה. אליך הכבודה בנשים חנ״ה: ואת ממכון שבתך פני נא. לקחת את מנחתך מידי. ואליך ואל אישך תשוקתך ידידי. אפרוס כפת שלומים. ואשא תפלה אל אל שוכן מרומים. יבלו ימיכם בטוב ושנותיכם בנעימים:

וזאת ליהודה ויאמר

שיר שעשועים נגד טועים
היום אשים הוד ועטרה
על ראש יְעֵלות חן . העולות
על כל מְעֵלות התפארה

היום אכחיש אחפיר אבאיש
שירת האיש צועק מרה
נגד נשים גם פלגשים
נפשן למ ות הוא הערה

יהדיו אזר קדש עם זר
על קיא חזר וישר שירה
אז קמתי לא אניח לי
עד יפול ב שחת כרה

על ההרים בלשון עברים
ולשון זרים על כן אקרא
אויב נשים עתה אשים
על שבכן את כל המשרה

נחש אפעה   קומה ושעה
נרדם תועה   עורה עורה

שיר השירים   מגן נשים
כי הן סבת   כל הויה :
זולתן לא   היו אישים
ובדוגמתן   היא החיה :
תראה בק   דש קדשים
הסוד ורמז   על הלויה

1. שמעו נא את דברתי
כי אחודה חידתי
העלו את חרפתכן
ואני מגן לכן

2. ואת יפה רעיתי
לעורר מליצתי
נגד דברי תועה
שעשו עם אל רעה

3. מראות טחו עיניו
ששם מְגָמַת פניו
ובזאת עצתו הסכיל
גם כי על ריעיו השכיל

4. הוא יגע לַבְהָלָה
ויחשוב לו לתהלה
לקלון ובוז נשים
כי הוא חטא האנשים

5. גם אני נער הייתי
ואז גם עתה ראיתי
חברת האשה לאיש
רק לבן מחפיר מבאיש

6. יגעתי ולא מצאתי
לאמר לו שמע עצתי
כי כל לב נדיב אוהב
לא תקרא אל האוהב

7. אך אלפי האלפים
אנשים מנאפים
לסוב על עקב בשתם
ולהפיל בפח רשתם

8. ואם רוע תכונה
מן הדרך נכונה
על מטות זהב סגור
יצפצף כסוס עגור

9. ולו חכמו ישכילו
כי הנשים לא הכשילו
לעלות עד השחק
וליום אחרון ישחק

10. כי בלי אתתא גברא
ודעייל בלא ברא
דרך גבר בעלמה
בגזרת שוכן רומה

11. גם השם נתן הטוב
האשה כגן רטוב
את הטוב כי כן דרכו
הישנה הטוב ערכו

12. הלְאַש רע יקרא
או למים אם יקרה
מרב אכל יחלה
למזון יתן תפלה

13. ראי זה כראי זה
לנכבד קורא נבזה
ראוי לכתוב על ספר
מנשים אמרי שפר

14. מאז שמעתי רבים
כי בחכש וכזבים
מעון ומאשמה
אתן אותם לשמה

15. חשבו למצא פדיום
אם יבוזו כהיום
יעשה קשר אמיץ
להוציא פרח וציץ

16. הנה הם כלם ככלב
או חתול כי אל החלב
והארור מתנכל
פן זולתו לא יאכל

17. סכלים הם נבדלים
וגם כלם אמללים
באף מקלל יומו
כי מלך אל קום עמו

18. ולכסות את חרפתם
את כל הקורות אותם
נשותיהם טחנו
לאחרים· ופנו

19. והם דברו לזות
כי ראו קרן חזות
לחרחר ריב ומצה
ממוצָא לא ממָצא

20. אערכה המלחמה
ואדבר בחכמה
תשבחות הן אחבר
ואני כן אדבר

21. מנשים העבריות
חסידות גם נביאות
המה כגרגיר חרדל
תוך הים· על כן אחדל

22. הן בצדקת הדסה
נתן המן למשיסה
עשר בניו על העץ
ויהי מרדכי יועץ

23. וגם חכמת אביגיל
ואל דוד בן איש חיל
בחסד וברחמים
מנעה מבוא בדמים

24. ברוכה היא לאדני
המצלת כהני
בחכמה ובנעימות
חרפה נפשה למות

25. אם ידעתי אחשה
אשר בתורת משה
חכמות ראו עיני
וגם שמעו אזני

26. הרומיית חכמה
הרגה היא את עצמה
בקלון חרפה ובושה
והיא נתנה נפשה

27 במשמרת או נפה
להראות שלא נאפה
ששנה טבע המים
ויודו עד לשמים

28. מבנות היונים
בת נדיבים וקצינים
את גופה תחרים
תוך המים המרים

29. ואני מה אקדם
שהיו מימי קדם
יותר מאשר עשה
עשאל או עמשא

30. שא נא עיניך כסיל
לא לראות כימה וכסיל
בינוינידה השרית
אשר לה שם ושארית

31. מן הארץ הנושבת
מחוז נאפולי יושבת
בת מלך הכבודה
ומשם פנה הודה

32. חתן בנים ובנות
היוכל אנוש למנות
איך אל אל יובילו שי
חטר מגזע ישי

33. את עפעפיך הרים
כי לה שם בגבורים
על עלמות ועטרת
לה הוד חן ותפארת

34. הבט גם מי זאת עולה
ליטי״ציאה מהוללה
בוכים למשפחותם
כי בלע מות אותם

35. אשת חיל מי ימצא
מחכמה ומועצה
אליכם אישים אקרא
קוראים נעמי מרה

36. פנו לכם סביב
אם בחדש האביב
ונדיבותיה מי מנה
ולצייר חכמות חנה

37. ואחר נולדה בת
מליטיציאה נב״ת
בשלמות המעשים
לבדה כל הנשים

38. ראו יפעת חמותה
התמצאו כדמותה
אתם בעלי לשון
או לכו נחל קישון

39. התצפנו תשבחות
אל אלקי הרוחות
וחמודה מהוללת
הנחמדת ומוכללת

40. הטובות והנאות
אחשה כי לא יאות
מבחורים וזקנים
אחר עיניהם זונים

41. למה אטבע במצולות
כי לספר הנגלות
תוליד אלף אלפים
אנשים מנאפים

42. אך את תבן עפרוים
וקורות מבין שנים
נגדיכם ביד רמה
ועליכם בחכמה

43. המכים בסנורים
לחרוש בבקרים
מנשים רק נבלה
אל תהי להן תפלה

44. ובגלל זה באיבה
כי לא ראיתם טובה
רעה מכלן בכלל
כי השם אתכם בלל

45. ואליכם עצם עין
עד כי חשבתם לאין
יפעת תואר רעיתי
היא יונתי תמתי

46. דלת ראשה כזהב
עיניה חוצבות להב
משפתיה שושנים
ובה החנים חונים

47. צוארה כמגדל
יוצרה יתגדל
המבעיר אש החשק
ובידה כלי נשק

48. את גלמה ראו עיני
ושמץ לקחו אזני
בצד מה טוב ויקר
ינתן לה היקר

49. היא יושבת בקריה
היא בולונ״ייא ובה לן יה
אמונה עלי תולע
ולנדיבות תתגלע

50. את שמה תסתירי
אך שמי ושם זכרי
יהודה מחוקקי
כי זה בהבל חלקי

תמו ונשלמו שרים חמשים. לתפארת ומגן הנשים. חברם הצעיר יהודה
סומו כמצחק נגד בני עמו. ויאמר יעקב כאשר ראה. כי לאבן
נגף וצור מכשול המחבר חברם. וישא את קולו בשירו קול הברה. כאויב

מן הסערה: אזי רוח ממרום הערה. היושב תחת תמ״ר דבו״רה. ותקם נגד מחרף הנשים לשטן. ותקרב לפני אלקים את משפטן: היא שואלת בפילולה. אך הוא משיב אמריו לה. ויערכו מלחמה שניהם. ותהי השירה הזאת לעדה ביניהם:

ותשר דבורה

דב׳ מי זה איש בן מֻזֶּה חדל אישים
מי זה משים המישור לעקוב
לחבר שיר חדש לבוז נשים?

הוי מחרף נשים גבר נמאס
הן על גרמא דלחולקך נפיל
חרוק שיניך ולבבך ימס

יע׳ אני גאון הדור שמי יעקב
סתום העין גולל ספרים
כי הנשים בחרי אף אקוב

כי הוד יפעת נשים לא תאפיל
גם כי תרבה לתת להן תפלה
אך גאונך בזולתן תשפיל

דב׳ חבל עליך. למה תחרים
פעל השם כי האשה יצר
לעזרת איש ושלמות חסרים!

יע׳ מה אצטדק. אין בלשוני מלה
אל אל חטאתי. גדול עוני
כי גם לכן יאות שם ותהלה

יע׳ אוי לי (מי לא יצעק) עזרה מצר
כי לתת מהר לכל בנותי
לא יספיק בביתי הון ואוצר

דב׳ אם כן מי חרפת סכל עני
את מי גדפת בשירת ששים
למה קצצת בנטיעות גני

נדכה על כן אבכה ובחומותי
צעקתי אני הרימותי קולי
נגד מגן נשים במזימותי

יע׳ קנא קנאתי אל שר חמשים
כי במגן נשים ענה ברון
היות מעלתכן על ראש אישים

לא אליכם רעי. כי בשלי
הסער הגדול. וקול ארים
מרוב שיחי. כי שדי המר לי

בדאי בדאי בטבעות גרון
יהיו הבד״ים כי הסו״מו
לא שר כזאת שירת אף וחרון

אשרי האיש שבניו זכרים
אוי לו למי שבניו נקבות
ייליל יצעק יבכה בראש הרים:

פוק וחזי לך רד לסוף טעמו
כי לא דבר עתק בלשון אפעה
כמוך. נגד זקני עמו

דב׳ העל אלה תפקוד נוטר איבות
העל אלה תזעק שוד וחמס
העל כלנה תחרחר ריבות

אל יושר מלוליו פנה ושעה
כי לא הכניע יקר לזולל
כמוך בן בעור רועה טועה

יע׳ גם בזה אודה לו. כי כן מלל
אך לערבב לשון הקדש עם זר
בזה שחת דרכו מלכו חלל

הוא דברי קדש עם לעז אזר
ובגלל זה גברתי חיילים
נגד שר חמשים כאיש אכזר

כי אל השם הן המה חלולים
לערב עם קדשו לשון נכר
יעים סירות עם קדש הלולים

דב׳ מכותלי ביתך אתה ניכר
כאיש הפחמי רואה שחרחרת
חביריו. אך שחרותו לא זכר

מי הכניסך שתצא לחירות
אם גם מעלתך בלשון נכרים
דִּבֵּר נגד נשים והבחרות

הלא לעז בבלי לשון זרים
בלל ככוד גאונך בשירו
אשר קרא שלטי הגבורים

ואם אז רבינא וחבירו
בלשון בבלים חתם את התלמוד
אליו יאות כי הוא לעז עירו

להקל להמון את הלימוד
בלשון מושכל השכיל את דבריו
ולא בחר בלשון קדש חמוד

מופת חותך כי כל איש בשיריו
טוב לו לבחור בלשון לעז עמו
כי רק בזה ימתקו חבוריו

איה מתוק שירך ונועמו
הודו ותפארתו איה תמצא
איה נגון מליו וטוב טעמו

הוי החושב לעוף בלי עצה
לרדוף אחר מלות זרות שונות
רמות בלי חכמה ומועצה

אם לא תדע כל הוד יפעת חֲנוֹת
השיר. הוא היותו צח ונעים
מובן לכל בנגון ורננות

כי כל תכלית השיר הוא שעשועים
וכל תכלית שירך (נסתר גם לך)
לאות הוא ועמל לשומעים

לאות אוה ועמל כל מלולך
על כן האלם דום. כי בשקרים
לא תישר את עקו״ב פלולך

אל קרבך באו מי המרים
על כן ירוק ירק גאונך
על פנינו שירים לא אך סירים
ימח זכרם תמחה קלונך

אשר כרית לך בששים זוז
תסיר מסוה חרפה מפניך
ושרוף שירך פן תהיה לבוז
אשה הרגתהו

ויהי כשמוע ברק בן אבינועם את נועם שירת דבורה נגד שירת שלטי הגבורים הרים קולו להשירה מגבירה. וישא משלו

שחי נא שכינה כמו אל וקנא   ירוסק בבנין מחבר הענין
תלי נא תלונה בשלטי גבורים   ויופקד במניין הלומי שכרים
בבתיו יחבל ונשים ינבל   ויושם לעמור כנזוף וגלמוד
גם בבלי יבלבל בלשון עברים   ולקוי ואמוד בכפת תמרים
ושכח למודו ושדי בסודו   ומגן לנשים יאושר באישים
יכנה יחודו נקבת גברים   בחכמת ישישים גבורת גבורים
ירוסק

תם

3. שלטי גבורים von Jacob b. Joab Elijah Fano [1]) nach dem seltenen Drucke, Ferrara, Ab 5316 = 1556 (Steinschneider, *Catal. bibror. Hebr. Bodl.* col. 1210).

אמר המחבר

הנה ברך לקחתי הסבה הראשונה אשר
המציאה טבע קיים בנמצאות העלולות
וברא בתחתונים מדרגות עליות ותחתיות
פועל ומתפעל זכר ונקבה נורא עלילות

האשה אשת חיל ואם כל חי מדבר היתה ראש
פנה ותפארתה לשבת בית
ואם חן ויופי יצטרף להצניעות ויראה ה׳ היא
תתהלל וזוכה אז לבנים שתילי זית

ידעתי כי כן רבות בנות עשו חיל בזמן ההוה
ואני ידעתי כל אשר נקובות
בשם המעלה והכבוד במג״ן נשים חבר הנחמד
ר׳ יהודה סומו מאד הטובות חטובות

1) Um den leeren Räumen zwischen jeder Strophe zu schliessen, hatte Jacob wohl auch die Absicht italienische Strophen zu geben.

אחת מהנה לא נעדרה אשר לא אשא אליהן רנ
ותפלה וקירה והשתחויה
כי באמת ראוי לגמור עליהן פרק שירה ושבח
וזמרה והלל עד הללויה

אך אמנם אל לא ירשיע כי ברא את האדם ישר
שלם ביצירה בצלמו ודמותו
ובברית הלשון והמילה תשלם מעלתו ונקרא
תמים הולך נכוחו ולעומתו

הן האדם היה כאחד מיוחד בסגולה ברוח
ההשכלה שמי המושכלות שפרה
וחכיב הנברא בצלם כי בשבילו נברא העולם
והכתיר לו כתר התורה

נהורא עמיה שריה לעלות אל האלהים אשר
נתנה ואחרי נמכר בחומריות
גאולה תהיה לו ובשתים יכסה פניו חרולים
אם במעשיות ואם בעיוניות

לכן אמרתי מג״ן נשים כאין וכאפס יחשב מול
של״טי הגבו״רים ששים
כי התורה אמרה אחרי רבים להטות וכל הדתות
הנימוסיות מתאימות למורגשים

היות השרש פורה ראש ברוב מן האשה וזו את
זו אין צרותיהן פוטרות
וראיה לדבר כי היא לצלע נכון לוקחה מן
הצלע ולזוכות עזרה בצרות

ואם האדם יהיה כעיר פרא וילך אצל נגעים
ואהלות וארח לחברה עם פועלי און
אין זה כי אם כי ירט הדרך לנגדו שנה פניו
ושולח מגן עדנו במצולות כמו אבן

לכן אנשי לבב שמעו ואל תרדפו חברת הנשים
ללמוד וללמד לשמור ולעשות
חדלו לכם מנתיבותיה באשתו אמרו וק״ו כי בא
האלהים אתכם לנסות

זה שמי עוב״ר בעמ״ק המבו״כות
דחתים קבל וקיים בספר צחות

אין אמר ואין דברים מקנאה ושנאה
אהבתי יהודה סומו אשר בנעימות גאה גאה

לכן ערכתי אתו משפט ושמתו עליו משמר
ונאמנים פצעי כאוהב לו ואשא משלי ואומר

לעולם יכנס אדם
בכי טוב

כי טוב בעיני כל בני אל חי
הבין במראה או בקול חידות
היות אנוש קודם במעלה
נשא בחשיבות וידידות
ממד רגת נשים ואם הנה
ברות והמימות וחמודו׳
קמתי להציב יד ונטיעו׳
עולות במעלות ומורידו׳
שאול ותחתיות אלי מג״ן
נשי״ם יהודיות ונפרדו׳
כי י עקב בחר בלויה
נלוו לעלות רם וענודות
המה גבורים ב עלי צלם
ודמות דיוקנו בו באגודות

שרתי בשירתי ושלטי ג
בורים קראתיה בכל עדות
בה י חזו יראו בראיות
כי הן שפתו׳ שוא ומלכודות
שמעו במוכרי ואל תכוו
אשן כגחלים ולפידו׳
צוה בתת תורה לעמו ט
אל י גשו להן בחרדו׳
אך טוב לישראל לקיום מין
אז ת גשו להן בקול חידות
ויצא בכי טוב

בת קול שמעתי משר״ חמשים
יהודי וכחור מנט״ובאנו
נבון לחש עשה מגן״ נשי״ם

אין זה כי אם הבחרות מדבר
כי פי מלא צואה ישא לו הוד
ובלשונו רכה עצמו שבר

אך מן טובה אינו ולקלונו
הלך בבלעם לקראת נחשים
ולא חמל וחם לכבוד קונו

חלקו ספון עם חוקקי און
כי פנה למעלה בדבריו
אך פלאים ירד בטיט יון

שומו שמים שערו מאד
איך לב הותל הטה המחבר
תת לכלי מלא דם חן וכבוד

ידיו רב לו לא עזר מצריו
כי את קדש חלל במתכוון
לצרף דבר אחר בשיריו

אין בקש

בקש למצא חינא ושכל טוב
עם נדיבי עמים והשרות
נטע הגבירות בגן רטוב

בבעי אשלח יד לא יוסיפו
לדרוש דברי רק כמן חומר
מעל ספר האל לא יחניפו

בלשון לועז נצרי הרבה שירות
ערב תבן עם בר ולקח טוב
אורים ותומים עם יעים סירות

קומו השרים נא משחו מגן
גם חרב פיפיות בידיכם
כי חמס קם מטה רשע נגן

אוי לי אם אומר אם לא אומר
כרבי יוחנן בטהרות
הנני לשלום ומר לי מר

חנית כידון שריון על עצמכם
לבשו קנאת ה׳ על המרגן
פן תבער אש דת על עדתכם

כי השתיקה היא כמהמורות
לעיני חעורים כתא מכמר
וללצים יליץ עורת צרות

כי מי שמע כזאת ולא יזעק
חמס ושוד ברחוב ושוקים
יצרח קולו כעגלה תיעק

ואם אמר אומר ואתמרמר
המושלים צפצוף יצפצפו
שנאה או קטטה לבי שמר

לקרא מקרא קדש ופרקים
תלמוד וקבלה אנוק ונאק
ולפני מלכם תתגורנה סקים

חלק כחלק יאכלו ישתו
הוא עם קורים פסוק במשתאות
עם כנור או נבל יפרטו

מרות בת כלבא שבוע מתקו
וברתיה לבן עזאי בא האות
אתת חנינא קרטילא טרקו

רעה לעולם היא ומשואות
אם לא מעונם יתחרטו
ומחילה יבעו מכל אות ואות

ברוריה תוספתא דטהרות
אימא שלום דרבי ליעזר
ובת רב חסדא היו למאורות

ואני אתנהלה לאטי
לכבוד אמהות והאמות
כי הטובות טובות מאד אתי

תורתינו תעיר כי נקראת עזר
גפן פוריה אך לנשמרות
אשרי איש יזכה לציץ ונזר

מי לא ידע גבעות המתאימות
והנביאות שבע ידעתי
ונעמי ורות התמימות

ומה שהיה הוא שיהיה
אף על גב דאיתמעוט דרי
אשה את אשה חוה תהיה

זכור אזכור מראות הצובאות
אשר נזמי זהב לא פרקו
אלישבע יוכבד בבאות

און בן פלת נצל ממרירי
יום נשאול נשאלה בעלה איה
כי פרעה ראש אבי דרי

ברוך שהחיינו לזמן הזה
לראות נשים היו בזה הנם
תורה וגדולה יחד אחוה

בכל ערי מקלט ומגרשים
סלקין עילא נחתין מעיר לעיר
הולכי מדבר וימים פורשי׳

חריצותן יגדל כחד מאיטנים
ובדינים כמוה כן מזה
בכל פלך ופלך הנה לנם

ראו אותות ומופתים שונים
כי הנשים צנינים וסיכים
אל הרועים אתן בשושנים

ומאד תכבד עלי המלאכה
לנקוב אותן בשם ומשפחה
ופן אשנה סדר המלוכה

ולא תתלו בוקי גברי סרקים
כי המחוכמים כיענים
בחמתן נשכו גם היו מוכים

עד כאן ליהודי היתה שמחה
ובידי כסיתיו בסמיכה
אך אל יכבד לבו בהרוחה

צאו וראו חכמת אדם ראשון
אשתו הסיתתהו מעץ אכל
ביקר לא לן בלילה או אישון

ומאי בעי הכא פארן ושעיר
פתרוסים כסלוחים או גרגשים
ספרים חיצונים רב או צעיר

לקראת שאול בערמה ונכל
בתולות דברו אורך לשון
להסתכל יופיו לא בשכל

בכל ראו

ראו אשה בהרי שותא פילכא
באמרה וזכרת אמתך
ובת שבע על גג רחצה סכה

וכללא דמילתא לא ינובון
בשיבה וזקנה החוגגים
עמה ולסיבתה יריבון

את שלמה ברב חכמתך
נשיך השליכוך במבוכה
במצודי חרם תפשו אותך

ומאמר מוסכם דעתה קלה
ההשתנות מורה על ההפסד
וזהמת נחש היה קלקולה

אם חכמים נלכדו בפחים
ובארזים שלהבת עלתה
מה יעשו פתאים השחים

נכתם עונה כן האל יסד
ארסיותה במראה נגלה
כל קדש לא תיגע כי הוא חסד

שטן ומלאך מות נקראתה
אשה ויצר רע בלשון צחים
כי אליהם בפעולות נדמתה

כוחלת פוקסת וסורקת
לקרא לעוברי דרך פתאים
רומזת מוללת ושורקת

הן עיפה נפשי להרוגים
כל באיה לא עוד ישובון
באו באש ומים ושלגים

עכסים שביסים לנדכאים
פורפת שוחקת שן חורקת
אמרה לבלע כל הבאים

וכללא ערביות

ערביות מדיות רעולות
צידוניות עמוניות גם הן
כן תלבשנה מעי"לים בתולות

אבוי לאיש ישא עול כלתו
נבחא בו כלבתא פוק מעבשיו
ולא תרצה לדור בשכונתו

אוי על בנות ציון עירה פתהן
נעוות מרדות ופרות עלות
מתחוטטות לא על בעליהן

אם בילדי נכרים יספיק זמן
אלף אלפי אלפין רבוא רבוואן
אין צריך אמורא ומתורגמן

מה לי הביא עדים וראיות
כי כל ספרי הקדש מלאו
נשות זמה יוני הגאיות

כל חכמיהם בכתב הנשתוון
כתבו ממעשיהן היו מכמן
נתמלאה סאה בכל גוון

וזיל קרי ביה רב שם יראו
במדרשים וחידות גלויות
ודברי בן סירא גאה גאו

לא תחד כבודי לפרטן
פן אבלע אשחית נחלתי
עדיהם הם מגדול עד קטן

בת לאביה למטמונת שוא
כי ימיה פנו בעברתו
כסה פניו עם קודרים ישב

מפי השמועה בבחרותי
לא נטמאתי במגע היסטן
זחלתי ואירא ונחבאתי

אבוי סוף

סוף כל דבר נשמע באר היטב
כי בהיות האיש ראשון טומאה
אשה אבי אבות ומריד קטב

מאורות גמרא ומדרשים
לכן נשען על גודל בינתו
ש"ר המשי"ם ושר מג"ן נשי"ם

אסוד להתניף בכל פאה
ולאוהבי לא אשרי בר"טב
וחם על כבודו כי לא ראה
מאורו

אדון לזכות ייטיב אחריתו
וישתעשע עם גבו"רים שש"ים
ימחול על עלבונו ענותו

תם

רגשת לב.

ביום חנכת בית לימוד החדש אשר הוסד במקום אשר היה שם „בית המדרש עץ חיים" מלפנים על ידי חברת „ראשית חכמה" יע"א, היא החברה אשר עומדת זה שבעים שנה ויותר לתהלה ולתפארת בעירנו, קמתי ועליתי הבמה נגד קהל רב ובתוכו הרב הגאב"ד נ"י ואתו הדיינים נ"י פה ואליהם נספחו פו"מ דקהלתנו יחיו, ואלה דברי :

מורי ומלמדי, זקני עירי מכובדי, אחי ורעי קהלת שומעי! נא אל תשיתו עלי חטאת אשר הרהבתי בנפשי עז לבא ולעמד נגדכם להטיף לכם אמרי ביום אשר תחגו חג גדול, ואני חבר לכם לא טוב אנכי מכם. ואם תשאלו איך אוכל להרים ראש ובפי מלה אם קדמני ראש חברתנו הנכבד והנחמד, אשר בנעם אמרותיו הביא בנו רוח חדוה וגילה והרבה שמחתנו כתמול שלשום במתק שפתיו, על כן הנני אומר לכם ונא תאמינו לי ידידי! כי רק אהבת חברתנו אשר זה לי כעשרים שנה בביתה ובחומותיה, היא

נתנה לי דברים בפי, היא קראה באזני לאמר הרם קולך ומחשבות לבך הגידה. ויהי כאשר הוסיפה לפצר בי וראיתי רעיון רוחי והנה מילדי העברים זה, שפת קדש אחותנו בהולידי את עשתנותי, היא השפה הקדושה אשר לדאבון נפשנו מעטים המה כהיום מבקשיה ואוהביה, ותקח כלי זמר בידה ותתנהו לי לאמר העירה הנבל והכנור העירה האהבה אהבת חברת „ראשית חכמה" כאשר דברת. ואני בשמעי ובאהבתי אותה מלאתי את בקשתה ואתפש בשתי ידיה ובנפש חפצה לקחתי הכנור מידה, וזה פריו!

א׳

שְׁלשָׁה רֵעִים יַחְדָּו יָשָׁבוּ,
יִרְאַת עֶלְיוֹן בְּלִבָּם הִטְמִינוּ;
לְהָפִיץ מַדָּע בְּתֻמָּם חָשָׁבוּ,
לְהֵיטִיב לָעַד שְׁלָשְׁתָּם הֵבִינוּ.

ב׳

אֲגוּדַת אֲהוּבִים אֲלֵיהֶם הִגִּישׁוּ,
יְשָׁרִים כְּמוֹהֶם בָּאוּ נִקְבָּצוּ;
לְהָפִיק זְמָמָם מִהֲרוּ וַיָּחִישׁוּ,
וַיְהִי קֶשֶׁר־קְרָבוֹת יֶחְפָּצוּ!

ג׳

אָז אִישׁ אֶל אָחִיו חֲזַק אָמָרוּ;
בִּשְׂדֵה חָכְמָה מִלִּילוֹת קָטָפוּ;
וַיִּטְעוּ גַּן לָשֶׁבֶת בָּחָרוּ,
וַיֹּאכְלוּ פִּרְיוֹ וְלֹא יָסָפוּ.

ד׳

בְּרָבוֹת עִתִּים אֲלֵיהֶם נָהָרוּ,
שְׁלֵמִים וְרַבִּים בְּגַנָּם לְשַׁעֲשֵׁעַ;
וַיִּקְחוּ הֵם מִכֹּל אֲשֶׁר בָּחָרוּ,
לְהַשְׁקוֹתָם מֵי מַעְיָן נוֹבֵעַ.

ה׳

אַךְ לָשֶׁבֶת אָהֳלָם הִרְחִיבוּ,
כִּי צַר מְקוֹמָם כֻּלָּם לְהָכִילָה;
הֵן אָז אַבְנֵי קֹדֶשׁ הִצִּיבוּ,
יָגְעוּ וּמָצְאוּ לְלַמֵּד לְהוֹעִילָה.

ו׳

הַיּוֹם לִמְלָאכָה וּבָעֶרֶב בָּאוּ,
לְלַקֵּט אוֹרוֹת הַדַּעַת;
לְהָרִים דַּת אֵל יַחְדָּו יָצָאוּ,
לְחַזֵּק בֶּדֶק לִבְנוֹת וְלָטַעַת.

ז׳

הָאֲנָשִׁים הָאֵל לֹא שָׁכַחְנוּ,
אֶת שְׁמוֹתָם חָקַקְנוּ עֲלֵי לוּחַ;
בִּנְתִיבָתָם נִדְרְכָה גַּם נַחְנוּ,
בַּהֲדַר גַּנָּם נֵלְכָה לָשׂוּחַ.

ח׳

תַּחְתָּם הַיּוֹם בָּאנוּ וָקַמְנוּ,
מַעֲשֵׂה צִדְקָם לְהוֹסִיף אָמַרְנוּ;
תּוֹרַת יִשְׂרָאֵל בְּפִינוּ שַׂמְנוּ,
לְהַעֲלוֹת נֵרָהּ יַחְדָּו גָּזָרְנוּ.

ט׳

תּוֹרַת מֹשֶׁה לְהָבִין נִדְרָשָׁה,
לַחְקֹר תּוֹכָהּ אֹהֶל נָטָעְנוּ;
גַּם הַיּוֹם מִפִּינוּ לֹא מָשָׁה,
נִקְצֹר קְצִירָהּ אַחֲרֵי זָרָעְנוּ.

י׳

דִּבְרֵי נְבִיאִים בְּנַחַת נַשְׁמִיעַ,
דִּבְרֵי חֲכָמִים חֻקִּים דָּרָשׁוּ;
תְּהִלַּת אֵל בְּשִׂיחֵנוּ נַבִּיעַ,
עֲבָדָיו לָבֹא אֵלֵינוּ חָשׁוּ.

י״א

נְעָרִים חֲרוּצִים נִקַּח בְּצִלֵּנוּ
מוֹרֶה יַעֲלֶה לְרֹאשָׁם יוֹרֵמוּ;
רוֹחָם יֹאכַל תְּבוּאַת כַּסְפֵּנוּ,
הֲלֹא עַל מֵי הַתּוֹרָה נְנַהֲלֵמוֹ.

י״ב

אִם לְבֶן בְּרִיתֵנוּ כְּאֵב וָנֶגַע,
אִם אָסוֹן יְהִי חָזָק חֳלָיֵהוּ,
שִׂיחַ נִשְׁפֹּךְ לְהָסִיר כָּל פֶּגַע,
רוֹפֵא חוֹלִים גַּם יְרַפָּאֵהוּ.

י״ג

בִּגְוֹעַ אָח נִקְשַׁר אִתָּנוּ,
וַנִּסְפֹּד לוֹ וַנֵּבְךְּ רַב בֶּכִי;
לָשֵׂאת רִנָּה בַּעֲדוֹ יָצָאנוּ,
פְּנֵי אֵל נְחַלֶּה לְשָׁמְרוֹ מִדֶּחִי.

י״ד

אַחֲרֵי אֲרוֹנוֹ נֵלֵךְ לְכַבְּדֵהוּ,
קִבְרוֹ לֹא נִכְלֶה אִישׁ מִמֶּנּוּ;
גַּם לְהַעֲלוֹת נֵר תָּמִיד לְמַעֲנֵהוּ,
זִכְרוֹ נַעֲמִיד בִּשְׁמוֹ נְקִימֶנּוּ.

ט״ו

אִם יוֹם זִכְרוֹן מִסְפֵּד הִגִּיעַ,
זִכְרוֹן חָבֵר גָּוַע וְאֵינֶנּוּ,
יַחְדָּו נֵשֵׁב תְּפִלּוֹת נַבִּיעַ,
שִׂיחֵנוּ בְּצֵל שַׁדַּי יְבִיאֶנּוּ.

ט״ז

אִם בְּבַת אֲהוּבִים בָּחַר אָחִינוּ,
וְלִהְיוֹת אִשָּׁה הוּא חֹבֵר חָבֶר,
בְּלֶב שִׂמְחָה תַּחְנוֹתָיו בְּפִינוּ,
עִמָּה יָשִׂישׂ עַד יִמְצְאוּ קָבֶר.

י״ז

חוֹקֵר מְבַקֵּשׁ לְנַפְשׁוֹ פְּרִי דַעַת,
בְּאוֹצַר סְפָרֵינוּ יִמְצָא נַחַת;
יִדְלֶה וְיִשְׁתֶּה מִבְּאֵר נוֹבַעַת,
יִשְׂמַח בִּפְרִי גֶּפֶן פּוֹרַחַת!

ח״י

רֵאשִׁית חָכְמָה! בְּזָכְרִי חֲסָדַיִךְ,
אֶת כָּל הַטּוֹב בְּחֵיקֵךְ צָפַנְתְּ,
הִנְנִי קוֹרֵא בִּרְכוֹת שְׁנוֹתַיִךְ,
הִנָּךְ יָפָה אַף כִּי זָקַנְתְּ!

י״ט

בִּרְאוֹתִי גִּיל יְדִידַיִךְ יָגִילוּ,
אִתָּם אָשִׂישׂ שִׁירָם אָשִׁירָה;
אַהֲבַת נַפְשָׁם שַׁי לָךְ יוֹבִילוּ,
כְּמוֹהֶם כָּמוֹנִי אַהֲבָה אָעִירָה.

כ׳

„שומעי" דבריך בשמותם רבו,
חרותים המה שם עלי לוח;
בחדרך בלכתם סב לא יסבו,
יחיו בהביאך בם הרוח.

כ״א

אך מעטים הם מגלי סודיך,
מספר „קוראיך" נער יכתבמו;
על מה הרחיקו מבוא שעריך?
הלא לנו הם ומה ימנעמו?

כ״ב

יראו יפיך וחכמו ויבינו,
בהדר לבושך ישמחו ויבחרו;
כמאז בין שדיך ילינו,
כבודך כבודם ובך יתאמרו.

כ״ג

פה מקום זרע זרע הדעת,
אל תיראי כי לא תחפירי;
הלא פה מאז חכמה נשמעת,
ולמה נחבית יקרך תסתירי?

כ״ד

אך פה תשבי תצמחי ותפרחי,
מעינותיך יפיצו החוצה;
ירבו מאהביך — ששי ושמחי; —
וכימי קדם אחריך נרוצה!

הק׳ משה דניאל קהת בן כ״ה צבי הירש הלוי וואוידהויזען יצ״ו.
מורה שפת עבר ופרי תבואתה בהגימנאזיום פה.
אמשטרדם יום א׳ ל״ג לעמר תרמ״ה לפ״ק.

ZUR FRAUENLITERATUR,

mitgetheilt von A. Neubauer [1]).

III. Gedalja ibn Jachja, Author des שלשלת הקבלה, aus der Hschr. Opp. Add. 8⁰. 59 (Catal. N⁰. 2589) der Bodlejana), fol. 6b, jüngst erworben aus der Sammlung des Herrn Chajim M. Horowitz in Frankfurt am Main (vergl. dessen Catalog, N⁰. 1, 32).

בהנו״א

חיבור קטן שחיבר כמהר״ר גדליה ן׳ יחייא ז״ל בשבח הנשים ע״ד פאראדוס:

ראיתי ונתון אל לבי רבים אומרים אין ישועתה לנשים במדרגת האנשים כי [י]דיעתן קלה ואינן יכולות לעלות לשבות שבי לחלק שלל המדות יקרות וטובות ולא מעלות שכליות. והתולדה היוצאת מזה כי לא תוכלנה לזכות אל מדרגות מעולות בעה״ב. והנה לא מראש בסתר זה דברו חז״ל כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא והרי הנשים בכלל כי בנות ישראל המה. ולכן נעלתי חלני אני הצעיר גדליה בן לגאון דון יוסף יחייא זלה״ה להליץ בעד הנשים. כי כן דרך כל חכם לב להיות מעורכי הדיינים כשהבעל דין אינו יודע לערוך דינו משום פתח פיך לאלם ולא אלך כדרך הצלת אפן כוחן כי דרך וסיג אחר לי. זולתי כמה שראיתי בספרי הקדש ובראית פסוקים והדין יקוב את ההר. ובראשונה אערוך לפניך הלכה למעשה מכמה נשים מכל המינים אשר הרבו במעלות המדות ומעלות מושכלות. ואח״כ אבא אליך וברכתיך בראיות ברורות כשמש ולהראותך כי מעלתן הרבה מאד ואם בגבורות שרה ושרות ועתה פקח עיניך וראה:

חסידות שרה שנ׳ עתה ידעתי כי אשה יפת מראה את מכלל שעד עתה לא ידע לפי שבשתה ממנו יופיה: *Diuota* [2]).

---

1) Zufolge eines Versehens ist S. 113 diese Ueberschrift, wie auch die Chiffre II weggeblieben.

2) Die italienischen Wörter sind vielleicht vom Abschreiber.

Somissione. צניעות הגר שנ׳ שובי אל גברתך והתעני וכן עשתה :

Credere. סברת רבקה שנ׳ ויביאה יצחק האהלה שרה אמו מלמד שסביר וקביל דעות שרה :

Iusta. צדיקות לאה לבנות בית ישראל שנ׳ וישמע אלקים אל לאה ותהר ותלד ליעקב וכו׳ :

Honestà. צניעות זלפה עם לאה שאפילו שגם היא היתה אשת יעקב עכ״ז היתה כפופה ללאה צרתה :

Umile. ענוות רחל בצפיתה בקשת הבנים עד כמעט סוף הבנין שנ׳ ויזכור אלקים את רחל וכו׳ :

Pacentia. סבלנות בלהה שפחתה עם רחל גבירתה וצרתה כמנהג זלפה ואפילו בקריאת שמות ביניהן :

Prudenta. השתדלות תמר עם יהודה חמיה על השתלשלות המלוכה שנ׳ ותכס בצעיף ותתעלף :

Gloriosa. תפארת סרח בת אשר שזולת נחת רוח שעשתה ליעקב בהגדת שעדין יוסף חי הגידה ג״כ למשה מצב ארונו של יוסף בצאתם ממצרים ולכן זכתה להיות נזכרת בכל מיטב [?] ישראל :

Speranza. תקות יוכבד להוליד מושיע לישראל שלכן נתרצה להנשא לנכדה שנ׳ ויקח עמרם יוכבד דודתו :

Auidita. חריצות צפורה אשת משה שנ׳ ותקח צפורה צור ותכרות את ערלת בנה :

Cansoni. שירות מרים הנביאה וכל נשי ישראל שנ׳ ותקח מרים הנביאה את התוף בידה ותצאנה כל הנשים אחריה בתופים ובמחולות :

Fede. אמונת רחב שנ׳ כי ה׳ אלוקיכם הוא אלקים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת :

Honorata. כבוד אלישבע אשת אהרן שהיתה אחות נחשון נשי יהודה ואמו של ד׳ סגני כהונה ואשת אחי המלך :

Gratia. חן עכסה עם כלב אביה שנ׳ ויתן כלב את גלות עליון :

Dininta. אלקיות דבורה במלחמת סיסרא שנ׳ ותאמר לברק קום כי זה היום אשר נתן ה׳ את סיסרא בידך :

Eremita. פרישות בת יפתח שנ׳ עשה לי כאשר יצא מפיך :

Hergogna. בושת אשת מנוח שנ׳ ותבא האשה ותאמר לאשה שני פעמים וזה כי היתה בושה לדבר למלאך :

Cortesia. נדיבות מבנות שילה שנתרצו להיות גזולות מבני בנימין להקים זרע לשבט ההוא ומהן יצא המנהג להשיא בנות ישראל העניות :

Creanza. מוסר נעמי שנ׳ לכי בתי וכו׳ ונתרצה להיות מהלקט יותר ממתנות אחרות :

Bonta. טוביות רות המואביה שנ׳ הטבת חסדך האחרון וכו׳ :

Oratione. תפלת חנה שנ׳ ותתפלל חנה ותאמר :

Santita. קדושת כלת עלי אשת פנחס שמתה על הלקח הארן יותר משמועת אישה וחמיה

Secretezza. סוד מיכל בת שאול עם דוד אישה שנ׳ הוא אמר אלי שלחני למה אמיתך :

Deligenza. זהירות אביגיל שנ׳ ותמהר אביגיל ותקח וכו׳ ותאמר לנערותיה עברו לפני וכו׳ ותמהר ותרד מעל החמור וכו׳ :

Politeza. טהרת בת שבע שנ׳ וירא אשה רוחצת מעל הגג :

Conseglio עצת התקועית לדוד שנ׳ יהי נא דבר אדוני המלך למנוחה וכו׳ :

Continenza. חרפת תמר בת דוד אחות אמנון שנ׳ ואני אנה אוליך את חרפתי :

Ingegno. חכמת האשה שנתנה ראש שבע בן בכרי ליואב שנ׳ ותבא האשה אל כל העם בחכמתה וכו׳ :

Beleza. יופי אבישג השונמית שנ׳ והנערה יפה מאד וכו׳ :

Amori. אהבת מלכת שבא שנ׳ יהיה אלוקיך ברוך וכו׳ ותדבר אליו את כל אשר היה עם לבבה וכו׳ :

Sotisfatione. הסתפקות הצרפתית ואליהו שנ׳ אם יש לי מעוג כי אם מלא כף קמח וכו׳ והנני מקוששת ועשיתיהו לי ולבני וכו׳ :

Merito. זכות אשת אחת מבני הנביאים ע״י אלישע מאסוך שמן :

Nobilta. תם אשה גדולה של שונם שנ׳ נעשה נא עליה קיר קטנה וכו׳ :

Pietta. רחמנות יהושבע בת המלך יורם ואשת יהוידע הכהן בהצלת יואש ובנה :

בורת העלמה נביאה של ישעיה : *Degnita.*

נבואת חולדה שנ׳ כה אמר ה׳ יען רך לבבך וכו׳ *Pseta.*

חסד אסתר המלכה להסתכן בעצמה כדי להציל ישראל שנ׳ אבא אל המלך אשר לא כדת וכאשר אבדתי אבדתי : *Carita.*

התחזקות יהודית מבתי חשמונאים שלא הסכימה לדברי שר צבא היוונים ותקם עליו ותהרגהו : *Forteza.*

תכונת ברוריה אשת ר׳ מאיר עד שהושמה במדרגת התנאים כנראה במסכת כלים פ״א : *Qualita.*

אלה ראיתי והחרשתי חרש ואטום לב ואזן טפל וגלוי עינים דמיתי היות הנקבה נקובה מלאתי רוח אשר אין בה טעם ריח ומשוש וכאשר הרחבתי הדבור עגדם **בחבורי** הנקרא **ספר גדליה** בפרשת בראשית ועתה מי רואה את אלה יוצאות לפנינו זולת כהנה וכהנה מפוזר ומפורד בתורה שבכתב ושבעל פה לא ידין בגזרה אומר עתיק ובמאמר עירין קדושים כי זאת האשה היושבת לעמתינו היא בריה מפוארה ומאושרת וכמעט שאומר אין כמוה בכל הארץ לשם ולתהלה וזה להרבה סיבות וכל אלה זולת מה שהרחיב לדבר ולחבר פלוטרקו הפלוסוף בספרו מיוחד למעלת הנשים

ראשונה במדרש אמר רב יהודה בר סימון כל מה שנברא אחר חבירו שליט בחברו והנה האשה נבראת אחר האדם א״כ היא יותר מיוחסת ושולטת על הכל :

שנית אדם נברא מעפר הארץ שהוא דבר בזוי מדרך כף רגל לכל יושבי תבל ובבריאת האשה לא נכנס בה אפי׳ גרגיר א׳ של עפר :

שלישית אדם נברא מן יסוד א׳ בלבד שהוא הארץ וגם הוא היותר עכור מכלם שנ׳ וייצר ה׳ אלקים את האדם עפר מן הארץ והאשה נבראת מא׳ מאברי האדם שכלולים בשכל ד׳ יסודות בד׳ ליחות זולת שאומר משל הדיוטי הבשר היותר קרוב לעצם הוא יותר מתוק לחך וכאולי לזה היתה כוונתו י״ה להוציאה מעצם הצלע ולא מעורקים וגידים ובשר א״כ היא יותר משובחת במזגה וליחותיה :

רביעית בכל מעשה בני אדם התכלית הוא יותר מפואר מראשית ואמצעית המעשה אפי׳ שכלם מורכים זה מזה הלא ראשית המחשבה מהנוטע האילן הוא למען יעשה פירות כי הפרי שהוא תכלית המעשה הוא העיקר מהנטיעה כן היה בבריאת האדם הדומה לנטע אילן למען

יצא ממנו הצלע שהוא כמו ענף לפרי שהיא האשה א״כ האשה היא העיקר ותכלית הבנין :

חמישית אם לא תהיה האשה כרוכה אחר האיש הנה האיש דומה לעבד הנושא משוי כבד מאד שאי אפשר לסובלו עליו. ואם יצא חבירו לשום כתפו תחתיו הרי ישאוהו במוט בשנים בנקל כן היה בבריאתה האדם מוכן לתלאות הזמן אשר לספרם אי אפשר לרוב עונם ומרודם מה עשה הב״ה אמר ולאדם לא מצא עזר כנגדו ואז ויבן את הצלע אם כן האשה היא עזר הנותנת צורה ותשלום למעשה האדם :

ששית אמשול לך משל למלך שיש לו מאה אנשים מוכנים לשרתו לרובם נתן מלאכות כמו שר המשקים שר האופים שר הטבחים וכיוצא ראה ביניהם סריסים מיוחסים אמר לאלה לא אצוה מלאכות אמנם רצוני שיוכלו וישתו ואתי יבואו לטייל וכשאצטרך איזה שרות קל אקח לי מהם כן הנמשל נתרצה הוא ית׳ לצוות אלו האנשים תרי״ג מצות קצתם על הכהנים וקצתם על הלויים ורובן על ישראל אבל לנשים לא צוה אלא ג׳ מהם שהם נדה חלה והדלקת הנר ומעט מצות שלא הזמן גרמא וזה כי ראה אותן מיוחסות ושלמות בבריאתן ועם מעט זכות יביאן אל חיי העה״ב ואין לבעל דין לחלוק באמרו כי זה הוא לחובתן וזה כי להיותן כפופות לבעליהן לא יוכלו לשרת שני שרים בפעם א׳ אין זה במה שיקשה לפי שלבי ולבך יודעים שזו היתה דחיה בעלמא שאמרו חז״ל על היותן פטורות זולת כי עת לכל חפץ ותוכלנה לקיים רוב המצוות שיבאו לידן כל היום ההוא או בחדש או בשנה ההיא אבל נפטרו מכל וכל לסיבה הנ״ל :

שביעית הרי הן דומות אללי למרגליות וכלי כסף וזהב אשר כל השרים מבקשים למלא חדריהם ומקומות מושביהם מהם ואוהב כסף לא ישבע כן ראה הסיבה הראשונה שימלא מהן בכל הבתים ובכל החדרים ובהדרת פניהם ורוב מספרם יולד יופי והדרת המשפחות כמו שנ׳ מצא אשה מצא טוב וכן אשת חיל מי ימצא ופסוקים אחרים כאלה מפוזרים במשלי על תועלת האדם וביתו לסיבת האשה ולזה גמרו אומר הפילוסופים טבעיהם כי להיות טבע האשה קרה ולחה ושרש החיוני שבאדם תלוי ועומד כל חית השחיי לכן תולדת האשה בעולם הוא ששה פעמים יותר ממין האדם במכין ששה קצוות שבעולם באופן שנמצא תמיד בעולם ששה נשים לכל אדם הן דומות לרבוי המרגליות הנראות בבית המלכים :

שמינית בראות הסיבה הראשונה טוב טעמה של האשה ויופי והדר ומתיקות דמה מדבש בחר והשי' בטבע שמדמה ילך ויתגדל ויתרומם הבן היולד ומכלל הין אתה שומע לאו שבראותו למפרע כל זה באדם ויבז בו כי מאם תכונתו הרעה דל גאה אכזר המתמרמר :

תשיעית ראה באשה כח גדול לישא עליה לער גידול בנים וסבלנות נפלא להושיע הבנים החוסים בה קין וחורף לא ימנעוה אפילה ושינה לא יעיקוה מלעשות כל המצטרך לגידול בניה לכן בחר בה וירוממה ויתן לה באהבה מועדים לשמחה וחגים וזמנים לששון לגדול בניה אין עיף ואין כושל בה ולמפרע לעבד כמכר האיש למלא טרף חולה כזאב יטרף בבקר יאכל עד ולערב יחלק שלל בים וביבשה וכל הדרכים בחזקת הסכנה :

י' אמרו חז"ל הודאה בעל דין כמאה עדים דמי וא"כ אדם הראשון כאשר ראה כלי נחמד כזה ובריאה יפה וחסורה הזאת נתמלא שמחה וששון ויקר וזולת כי הפליג לספר בשכרה כאמרו זאת הפעם עצם מעצמי ובשר מבשרי על כן יעזוב וכו' הודה ולא בוש ואמר לזאת יקרא אשה כי מאיש לקחה זאת ר"ל ראוי לכבדה יותר ממני ואפי' כי איש אין בו אלא נקודת חירק הוא ראויה להוסיף בה נקודת מלך שהיא קמץ הרומז לנקודות כפולות של פתח ושל חירק זולת כמה סודות שהייתי יכול להאריך בנקודה המפוארה הזאת ולכן חשבתי שרמזו חז"ל באמרם ומכבדה יותר מגופו.

יא ראוי להשקיף בעין השכל יחסות האשה מצד המקום וזה כי רואים אנו בריאת האדם חוץ מג"ע שנ' ויטע ה' אלקים גן בעדן וישם שם את האדם אשר יצר מכלל שהאדם היה ונברא חוץ מגן עדן והנה האשה נבראת אחר היות האדם בגן עדן אם כן מקום יצירתה יותר מיוחס ממקום יצירתו וכבר ידענו שמקום יצירת האדם נעשה רושם כמו שדרשו על פסוק ולציון יאמר איש ואיש יולד בה וכיוצא :

יב דע וראה שהאשה חכמה כמו האדם הלא תראה ראיתה פסוק האומר ותפקחנה עיני שניהם ויתפרו וכו' וכן ויעשו וכו' וכן וישמעו את קול ה' וכו' מכאן ששניהם חכמים ונביאים במדרגה א' להיותם נכללים יחד אדרבה אומר ויתחבא האדם שנראה כמופת חתוך כי פחד והאשה לא כ"כ ועי' אמר זכר ונקבה בראם ויקרא את שמם אדם הרי שמעלתם ושמם שוים :

יג ראוי להשכיל כי בכל אשר מצטרף לשאול חפציו הן במעשה התשמיש כמו מכל דבר אחר אין האשה תובעת חפלה ורצונה בפה מלא עכ"פ חליפות ועזות מלח כמו האיש ובזה נראים בה תכונות טובות ומדות הגונות ויתר נפלא וענוה רבה יותר מהאיש :

יד הנה בעינינו אנו רואים בכל יום לניעות האלמנה לכבוד אישה שמת שנים הרבה ורוב השתיקה וסגירתה בבית ואנינות הרבה מתראה אהבתה לאישה מה שאין כן האנשים כי בגבורות אחרי שיעברו שבעה ימי אבלות שהולכים בשוקים ורחובות בקול צהלה ורינה ומשקיפים בחלונות לנשים ומנחמים עם רעהם ופעמים הולכים למשתאות :

טו כבר הרחבנו הדבור שהנשים מובנות ויש גם להם שכל ובינה להבין כל חכמות כמו שכתבתי לעיל ושכתבו כל המחברים כל עם ועם כלשונו וא"כ למה יהיו במדרגת שפלה מהאדם :

יו אם היה נותן כח לאיש ואשתו להרבות מין האנושי ונמצא היות באשה יותר כח וחלק נפלא מהאדם לפי האיש ביצירתו הולד אין לו סכנה כמו האשה בלידה ובגדול א"כ האשה יותר מיוחסת :

יז אם היה כלו שלום והאיש יהוא מנגדו לפי שנושא רומח וחרב ובהם מכה והורג אנשים ושאר מדנים ושנאות בין אדם לחבירו ועושה מלחמות והאשה היא למפרע שכל מחשבותיה על הולד ברומה ומגדלת בני א"כ היא יותר מיוחסת :

יח אמרו חכמי האצטגנינות בין ב' מזלות שהם אריה ומאזנים השים ביניהם צורת בתולה הנקרא לדק ובלע"ז יוסטיציאה הרי שאפילו במזלות השמים צורת האשה היא לתפארת ומעלה :

יט ראוי להשכיל שרוב הדברים הטובים הם בלשון נקבה כמו תורה והיינו אומר תור תורת משה שבעה כוכבי לכת מזלות חכמות לדקה מעות ורבים כאלה :

כ אין להתעלם עיניך כראותך שבין רוב החטאות שבעה"ז אשר יצר הרע להוט אחריהם יש הרהורי עבירת העריות בכ"ב מדרגות והנה היא מגזרת גבורא לשים בטבע האשה שתהיה קרה ולחה למען לא תהיה כ"כ שלהבת חמימות זה החטא מקטר אותה כמו לאיש שעל הרוב הוא בוער כאש זה החטא ורודף אחריו וזה הוא יחס ותפארת לאשה :

כא בכל הרברים הטימפירמי[נ]טו שהוא המלוע יותר יאות מהקצוות והנה הקרירות הוא יותר קרוב אל המילוע ממה שהוא החמימות והאשה

היא קרה והאיש הוא חם א״כ היא יותר קרובה המיצוע מהאיש וכזה תהיה האשה יותר מיוחסת :

כב אמרו הפילוסופים שמי שהוא רך האיברים ובשר הוא יותר קל להשכל ולהבין הלמודיות והנה האשה יותר רכה מהאיש א״כ היא ג״כ יותר קלה להבין המושכלות :

כג לא נוכל להתעלם יחס האשה הואיל ושלמה המלך ברצונו לדרוש ענינים אלקים במשלים כנראה בספרו של שירי השירים לקח לו משל האשה הנאהבת מהאיש וזה להראותינו יחס זאת האשה מכל ברואי מטה :

כד ואל יקשה בעיניך נתינתה אליו הפרי לאכול שראוי להצילה כי הענייה נתפתתה לדברי הנחש שהעידה התורה שהוא ערום מכל חית השדה ואפי׳ הכי לא הניחה היא בחכמתה לפלפל ולוכח עמו כפי יכולתה אדרבה לפי פשטי הכתובים היא פטורה מכל עונש והאדם חייב בכלם ולפי שהאדם היה לו לחקור ולדרוש הדבר הואיל והוא נצטוה פה אל פה ולווכח עם האשה ואח״כ עם הנחש באופן שמתוך הדיבור יתברר האמת ולא יהיה כצאן אשר לטבח יובל והוא הוא דאפסיד אנפשיה ומה לי עוד להאריך כי חז״ל אשר היה בידם קבלה אמת העידו עליה בכמה מקומות וקצתם אערוך לפניך והם יהיו לאות על ידיך ולטוטפות בין עיניך. במסכת נדה פ׳ יוצא דופן דרש רב חסדא מאי דכתיב ויבן ה׳ את הצלע מלמד שנתן הב״ה בינה באשה יותר מבאיש וכן אמר ר׳ אלעזר בת י״ב שנים ויום אחד נדריה קיימי׳ אבל בן זכר אינן קיימי׳ אלא בן י״ג שנים : ילקוט פרשת בשלח אמרו קדמו שרים אחר נוגנים אלו ישראל אחר נוגנים אלו המלאכים בתוך עלמות תופפות אלו הנשים אלו שהיו נוגנים עם התוף בין ישראל והמלאכים נתרעמו המלאכים ואמרו לא די שקדמו לנו האנשים אלא אף הנשים אמר להם הקב״ה כן נתרצתי : ילקוט מזמור יקום אלקים לא נגאלו ישראל אלא בזכות שרה ורחל ולאה שנתנו שפחותיהן במטתן אצל בעליהן וכן רבקה הלכה עם אליעזר להנשא עם יצחק : סוטה פ״א אמר ר׳ עקיבא בשכר נשים צדקניות שהיו באותו הדור נגאלו שנ׳ שלחיך פרדס רמונים בלשון נקבה וכן זכר חסדו ואמונתו לבית ישראל ואינו אומר לבני ישראל : במכילתא כה תאמר לבית יעקב אלו הנשים ותגד לבני ישראל האנשים ולכן תשאל קודם לנשים אם רוצים לקבל התורה כי האנשים נגררים אחרי הנשים: סנהדרין פ חלק בנותינו כזויות מחוטבות תבנית היכל והיכל ק׳ אמה מכאן שגם הנשים יכנסו בכלל האנשים שנ׳ עליהם ואולך אתכם קוממיות:

מדרש רות יש גיירות חסידות והן הגר. אסנת. צפורה. שפרה. פועה. בת פרעה. רחב. רות. יעל. וכן תמצא ישראל בעצת המרגלים מאנו ארץ ישראל ולמפרע הנשים בקשו חלקם בארץ כנראה בבנות צלפחד לכן לא נגזרה עליהם גזרת המרגלים כי נכנסו בארץ שנ׳ ולא נותר מהם איש כי אם כלב אבל הנשים נותרו : ילקוט משלי עד שלא נבראת האשה כתיב לא טוב היות האדם לבדו אבל משנבראת כתיב וירא אלקים את כל אשר עשה והנה טוב מאד : וכאלה דכותיה במעשה חכמינו ז״ל אשר אין בנפשי להאריך : ועתה אל תרשע הרבה נגדיהן באמרך הלא העיד הכתוב שנ׳ מוצא אני מר ממות את האשה אשר היא מצודי׳ מלאה תחבולות ערמה והוללות כי תשובה בצדה ושטיה שפיל לסיפיה דקרא האומר טוב לפני האלקים ימלט ממנה וחוטא ילכד בה ואם עיני עטלף לא יהיו עיניך אשר חשך עיניך מראות בשמש. ותגזור אומר ויקום לך כי כל מזג הבעלי חיים אדם ובהמה יש מהם עם מדות מגונות לא ראי זה כראי זה וכן באדם על המושכלות יש מהם זה תחת זה במדרגות ולאו כל האצבעות שוות וכל העם אשר ראינו בתוכה אנשי מידות טובות ורעות אם ילידי ענק אם כי צלה מעליהם לקטנות מעלתם באופן כי לא קם ולא יקום נביא בישראל כמשה : אם כן כהא נחיתנא וכהא סליקתא אין אנמר ואין דברים נגד זה הדרוש וצריך לבעל דין שיענה אמן בעל כרחו שהאשה יש לה מעלה גדולה וחביבה ולכן ויראו בני אלקים את בנות האדם כי טובות הנה וה׳ יצילנו משגיאות ברוך ה׳ לעולם אמן ואמן.

תם ונשלם. תהלה לאל בורא עולם

Het verhaal van een reis door een groot gedeelte van Europa in het eerste vierde der 18e eeuw, door een Israëliet,

medegedeeld door M. ROEST Mz.

In 't bezit van den heer B. D. Tall alhier is een mij op mijn verzoek ter geheele of gedeeltelijke openbaarmaking welwillend ten gebruike afgestaan handschrift in folio van zijn grootvader van vaderszijde, bevattende volgens den titel een in het Joodsch-Duitsch geschrevene ריזבשרייבונג פאן אברהם לוי[1] דורך טייטש לאנד אונ' בעהמען מעהרין אונגרין שטיירמארק איסטרייך טיראהל אין איטליא אלש אין פריאול לומברדיא מארקה רומאניא טושקאניא בולוניענסים (*Reisbeschrijving van A b r a h a m L e v i door Duitschtand en Boheme, Moravië, Hongarije, Stiermarken, Oostenrijk, Tirol, in Italië, als in Friuli, de Marken, Lombardië, Romagna, Toscane, Bologna*).

Dit sierlijk geschreven handschrift beslaat 3 ongenommerde, 44 genommerde en dan weer 5 ongenommerde folio's, derhalve 104 bladzijden, en is voorzien met vele, aan andere, gedrukte werken ontnomen kaarten en platen, tusschengevoegd ter verduidelijking der beschrijving zelve. Het eerste ongenommerde blad bevat den in quadraatletters geschreven titel binnen een in kleuren geteekende poort. Op de beide voetstukken der met guirlandes omwonden zuilen leest men: ואברהם בן חמש שנים בצאתו מהרן לפ״ק (5479 = 1719)[2].

De recto-zijde van het ongenommerde folio 2 bevat, mede in quadraatletters en daarenboven gepunctueerd, een Hebreeuwsch

---

1) Geboren in 1701 of 1702 te Horn in het graafschap Lippe, overleden te Amsterdam 21 Sjebat 5545 (1 Februari 1785); het laatste blijkt uit een in het handschrift los liggend afschrift van zijn grafschrift.

2) Zooals later uit des schrijvers voorbericht blijkt, verliet hij, 5 jaar oud, Horn, om tot zijn 12de jaar elders zijn opvoeding te ontvangen. Horn verliet hij definitief tot aanvaarding zijner vijfjarige reis in het jaar 1719, toen hij 17 jaar oud was. Het חמש שנים staat derhalve in geen verband met het chronogram.

gedicht van 10 vierregelige coupletten, met het opschrift: ויסע אברם הלוך ונסוע ונתנסה בעשר נסיונות ועמד בכולן. Achter ieder couplet wordt de bladzijde van het HS. zelven aangewezen, waar het in het couplet aangeduide uitvoerig wordt medegedeeld. Het gedicht luidt als volgt; de punctuatie hebben wij tot gemak van den zetter weggelaten.

א לקי אב׳ בעורי ויצילני מחרב. בהיותי במלון עם חברי בערב:
פיה״ם פערו למלקו״ת הולך בקרב. ובעל הבית גם הוא מסרב.

ב חמשה ועשרים יום להדש מנחם. נשרפו איזו נפשות באש פחם:
האל ברחמיו עלי ריחם. הוציאני משם בערום וחוסר לחם.

ר גלי עני פעמי דל רצו. בשמעי קול פעמון ופיהם פצו:
כהני אפיפיור נעו גם נצו. לבקר חולה הלכו ולרדפני נחצו.

ה מיה וקול רעש גוהא גנח. ואני על מטתי הייתי מו״נח:
מהפ״ך פשט״א לכן הייתי מתאנח. ובהיותי נרדם לארץ נפלתי ואצנח.

ם דבר שממה בעברי שם תעיתי ואתאוה למעט מים כי צמאתי:
רעב וצמא ועיף הייתי ונלאתי. מן המצר אל ה קראתי.

ה ייתי ברומא נבנה על קנה. חשבתי ליסע לאלגיר על הספינה:
הספן עם רכושי לדרכו פנה. אודך ה׳ כי אנפת בסכנה.

ל ב ים להשבר חשבה האניה. רוח גדולה וחזק יוכת שאיה:
סלעים מחסה לשפנים בארץ ציה. אז מררתי בבכי תאניה ואניה.

ו יהי אחרי הדברים האלה יצאתי. מתוך הספינה ולעיר לאנגאנה באתי:
לולא ברחתי בשריפה היתה מיתתי. עזרני האל העונה ביום צרתי.

י וס מחר תענה בי צדקתי. כראוי לעשות לבני לויה עשיתי:
בעבור זה למצרים היתה ירדתי. בעת המגפה ובה׳ שמתי תקותי.

חזק ואמיץ גואלינו ה צבאות. כטובו וחסדו הגדול בטצדקי והרפתקאות:
באשר תעיק העגלה הראנו נפלאות. כי נפלתי קמתי ישועה לראות.

Hieronder :

הא לך עשר נסיונות : בעשר בתים מכוונות.
כשמי עם הכינויות : בראשית בתים בנויות.
כשתפוך אל השמאלות : אז תבין פי׳ החזיונות.

De laatste regel heeft betrekking op de verklaring, die men op de verso-zijde vindt en ingeleid wordt met het versje :

הא לך פירוש החזון : אשר חיבר בעל ההגיון.

Tot beter verstand van bovenstaand gedicht laten wij ook deze verklaring volgen :

א. אלקי אבי בעזרי וגו׳ שמות י״ח וקאי הכא על מעשה שהיה אשר האלקים אנה לידי במדינת פיה״ס **פיהם פערו למלקות** איוב כ״ט כתיב פיהם פערו למלקוש בשי״ן לכן נקדתי על מלקות כדרך הפייטנים בעלי המליצה מנקדים נקודה מרובה על הכתב. וזה כלל גדול ובנין אב שדורשין לשבח המגיע לכתבי״ס ונקדתי על תיבת פיהם על כי אירע מאורע זה במדינת פיהם מן בי״ר 1) כעשה רי״ב ומלה עד כי לקינו במלקות ומכות מרדות : **הולך בקרב בעל מלחמה.** כמו ופניך הולכים בקרב. שמואל ב׳ י״ז ליום קרב ומלחמה איוב ל״ח ודומיהם. **ובעל הבית.** האושפיזכנא. **מסרב.** תרגום של ממאן. ופעם אחד נמצא במקרא „סרבים וסלונים” יחזקאל ל״ב.

ב. נשרפו וכו׳ בק״ק ניקלספורג עיר ואם במדינת מערה״רין : **בערום וחוסר לחם.** אעפ״כ הוא מלך הרחמים. כי יותר טוב היה העונש שילאתי נקי מנכסי מאשר תשרף גופי. ע״ד שפך חמתו על עצים ואבנים. ועמ״ש במעשה שהיה באות ה׳ כי שם הבאתי ראיה מפסוק אודך ה׳ כי אנפתי בי ע״פ הש״ס דנידה דף ל״א.

ר. רגלי עני פעמי דלים. פסוק הוא ישעי׳ כ״ו וכתבתיהו פה מפני שסיימתי במעשה אשר לפני זה שילאתי בערום וחוסר לחם. לאחר זה באה סבה זו בעיר וויננא. מטריפולין של קיסר רומא : **בשמעי קול פעמון :** לשון נופל על לשון פעמי דל שכתבתי קודם זה. ורצוני שמנהג נמרי אפיפיור והעם אשר אתו כשהולכים אצל חולה הנוטה למות מקשקש הכומר בפעמון לעורר את העם בכוונה לעבודה נכריה : **נעו גם נצו : איכה ד׳ נחצו :** לשון מהירות ולא נמצא כי אם פעם אחד במקרא שמואל א׳ כ״א.

1) Bier. Vgl. verder het verhaal zelven.

ה. הומיה וקול רעש לשון רש״י ז״ל בפ׳ בשלח. על ויהם את מחנה מצרים. שנינו בפרק ר׳ אליעזר כל מקום שנאמר בו מהומה הרעשת קול הוא. וכו׳ ע״ש. ומפרש אני והולך מה הקול הזה **גוהא** גנח ברכות דף נ״ט פרש״י בלשונם קורין רעידת ארעא גוהא, מונ״ח נקוד על תיבה זו מפני שכתבתי אחר זה עוד שני תיבות שהן תיבות מנגינות הטעם והיינו **מהפך פשטא** שפירושו כלי בית שהיו פשוטים על כותלי הבית לגוי נתהפכו מקול רעש : **ובהיותי נרדם** וכו׳ עד **ואצנה** עיין שופטים ד׳.

מ. תעיתי בתי״ו עיין סוף מזמור קי״ט. ובלשון חז״ל טועה בטי״ת. **ואתאוה למעט מים כי צמאתי** עיין שופטים ד׳ **רעב** וגו׳ פסוק הוא שמואל ב׳ י״ז.

ה. ברומא נבנה על קנה : על שם בא גבריאל ונעץ קנה בים ועליו נבנה כרך גדול שברומי פסחים דף ל״ב : **אלגאר** [sic] היא מצרים ככתוב במסעות אלה באות יוד **אודך ה׳ כי אנפת בי** ישעי׳ י״ב ודרש רב יוסף בנידה דף ל״א במה הכתוב מדבר בשני בני אדם שילאו לסחורה ישב לו קוץ ברגלו של אחד מהם התחיל מחרף ומתגדף. לימים שמע שספינתו של חבירו טבעו בים התחיל מודה כו׳ ע״ש.

ל. חשבה להשבר האניה. עיין יונה א׳ וטעם שחשבה להשבר כי רוח **גדולה וחזק** מלכים א׳ י״ט גדולה לשון נקיבה וחזק לשון זכר עמ״ש רש״י ז״ל ריש פ׳ וישלח על המחנה האחת והכהו. ובריש פ״ק דקדושין אשכחן דרך דאקרי לשון זכר ואשכחן דרך דאקרי לשון נקיבה. ונכון הוא אליבא דדיקדוק יובת **שאיה** ישעי׳ כ״ד ורצוני הכא ששם מעון אריות וחיות רעות לכן כתבתי **סלעים מחסה לשפנים** תהלים ק״ד כי בדף כתב שיש שם מערות ומחילות ואין ספק שיש שם מעון תנין **בארץ ציה** תהילים ס״ג לשון שממה. ומשמע נמי שמות חיות. כמו ורבצו שם ציים. ישעי׳ י״ג.

ו. לאונגנה במדינת אישפניא. שאין יהודי רשאי לבוא לשם. ויהודי אשר נמצא שם אחת דתו להמית בשריפה והמפורסי׳ אין צריך ראיה ועיין בפנים הספר.

י. יום מחר וגו׳ בראשית ל׳ ולבני לוי׳ המתלוים עם אדם בדרך : **בעבור** זה שהבטחתי לחברי אלישע חיים לירד עמו למצרים.

חזק ואמיץ כנוי להקב״ה. וזהו שכתבתי **גואלינו ה׳ צבאות.** ישעי׳ מ״ז עיין ירמי׳ נ׳ משלי כ״ג ונקדתי בשביל זה חָזָק וְאַמִּיץ כדי שלא תטעה לקרות חַזֵּק וְאַמֵּץ או חֱזַק וֶאֱמַץ שהוא לשון בקשה. **בטצדקי.**

בצ׳ יוני קורין החבולה טלדקי ונמצא כמה פעמים בלשון חז"ל הרפתקאות בר"ה דף ט"ז פירש"י מקרים. כאשר העיק העגלה. עמוס ב׳ ועיין המעשה בפנים החיבור: כי נפלתי קמתי עיין מיכה ז׳.

In het nu volgende voorbericht van den schrijver אן דען גונסטיגין לעזיר deelt hij mede, dat reeds op vroegen leeftijd een drang tot reizen bij hem bestond. איך... בין פון מיינר יוגינט אַן גלייך איך היר צו גיבארן ווערי. דען איך פינף יאהר אַלט וואר אלס איך אַל מיין פאטירס הויז אין דער שטאט הר״ן, אין דער גראף שאפט ליפפא מוזטי פרלאזין. אוס אין שטודירן דען אן פאנג מיינר יאהרן צו פיהרן. וועלכס וואר אין דס הערליכה אורט אוני גראפליכה שלאס בראַג בייא דער שטאט לעמגא. היר וואר איך אומטרענט ביז צו צוועלף יאהר מיינס עלטרדוס. נאך דיזוס בין איך צו מיין פאטרליכס הויז... נאניר טַל אייני מייל פון לעמגא גיקומין... אבר ניט לאנג היר נאך מיר דיא וועלט אירה אויז שטרעקינהייט דורך איין טייל היסטאריע ביכר בֵיקענט וואהר גיווארדן. זוא הבי מיר פאסט אין מייני גידאנקין גיבונדן. זונדר אויז צו שטעלין בייא ערלאנגונג נאך עטליכה יאהרן. מייני רייז אייני אן פאנג צו מאכין. דיזוס פר לאנגין וואהר אין מיר זוא שטארק ענצינדיט. דס איך צו ענדא זיבן צעהן יאהר מיינס עלטרס אין יאהר... פינף טויזנט פיר הונדרט ניין אוני זיבציג. מיין אנפאנג גינוהמין דורך טייטשלאנד נאך פיסס אונגרין אייסטרייך שטייארמארק טיראהל ביז אן איטליע. אוני גיענדיגט ... אין יאהר פיר הונדרט אנציג פיר.

De 9 bladzijden van de 5 laatste ongenommerde folio's aan het einde van het werk zijn verdeeld in 9 kolommen, die wij A—I zullen noemen. Kolom A bevat in alfabetische orde 235 namen der in het werk vermelde plaatsen, kolom B vermeldt den afstand der plaatsen van Lemgo in mijlen, C de namen, verdeeling en waardevergelijking van verschillende muntsoorten, D idem van gewichten, E idem van maten, F de namen van scheeprijke rivieren, G aanwijzing van jaarmarkten, H vermeldt onder welke regeering de genoemde landen staan en I het bedrag van den tol, dien de Joden in verscheidene plaatsen moesten betalen.

Wij gaan thans over tot mededeeling der beschrijving zelve.

אין יאהר פינף טויזנט פיר הונדרט ניין אונ זיבציג גיצאהל דען יהודים, איילף טאג אין מאנאט טבת. דס איך נון מיין לאנג גיהאבטי גידאנקין איין בשלוס וואלטי מאכין. וועלכס וואהר איין אין מיר ערוועקטי לוסט. איין רייז דורך איראפא צו טאהן. זוא זוכטי איך אוס זעלביגי צו בשלייניגן. איין אנפאנג צו מאכין ביגאב מיך דעסינט האלבר אויף דיא רייזי. מיט פארנעהמין נאניר דיא קייזירליכה שטאט ווין מיך צו ביגעבין. אוס אלדאַר אייניגה גונסט אוני פארטייל בייא מיינס הערן פעטיר דען וייטבריהמטין אוברשטין האפיוד מיט נאהמין ר׳ שמשון ווערטהיים צו ערלאנגין. אונד אויך פאהר-האבינס דיא פארנעהמסטי אורטין דורך צו רייזין אונד זעלביגה וואוהל צו בימערקן אלס וואס רעמערקאביל איז. אונד צו בשרייבין. זוא מאכט איך מיך נון אויף רייז. פון לעמגא אין דיא גראף שאפט ליפפא אין וועסטפאהלין. נאך גינוהמיני איך אוני מיין פאטר אבשייד פון מיין מוטר זאמפט אללי מיינה פריינדי אוני זעמפטליכה פאמיליע. אין דס זיבצעהנטי יאהר מיינס עלטרס. זא קוס איך ערסט נאך אונזר גראבין זייני רעזידענצשטאט דעטמולט. זעלבגי איזט איין קלייני אבר צירליכה אוני וואוהל גיבויטי שטאט. האט איין טרעפליכס שלאס אלוואר דען גראף זיין האפהאלטונג איז. זאמפט שיני לושטגערטין. מיט קונסטליכה וואסיר פונטינין. דער צו דיזר צייט רעגירינדר גראף זיין נאמין פרידריך אדאלוף הייסיטי וואר איין גרושר ליבהאביר פון ווילדה פפערד. ער האט היר נאהנט בייא גלעגינין וואלד איין גרושה סומה פפערד לויפין אוס ווילד צו ווערדן. וועלכי מן היר אין ברענגט וואן זיא נאך קליין זיין צו טויזענט שטוק בייא אנדר. און אין זעלביגין וואלד זיין הירצו גבאויטה שטאלין. אום ביי ווינטרצייטין אלס דער שניא ליגט גנץ טיף דז זיך דיזה פפערד פון דס גראז ניכט ער-נעהרין קענין. אלהיר אין שטאל קומין אוני פינדין. אין הירצו גימאכטי לייטרווערק פאל גישטאפט מיט הייא: זוא דיא קנעכט דיא היר אויף פאסין מוזין ליגין, אוני דיא טירין אופין לאזין. זוא קומין דיזה ווילדה פפערד אלליין עסין. גיהן ווידר אין וואלד. עז מוזין זיך אבר דיא קנעכטי פר דיא פפערדי ניכט ווייזין. זיא לויפין גלייך אנדרס ווילדי טירי זונסט גלייך אוועק. ווען מאן אבר דיזה פפערד פאנגין וויל. מוז מאן יאנט היר צו אנשטעלין. אוני מיט שטריק גיפאנגין ווירדן. היר נאך

דורך פילין שלאגין פון פארנעהמי ברייטרס גיעקלעראירט. אונד זיינין דער נאך גר פיל עסטימירט.

פון היר זיין מיר נאך איין שטאט קומין. הייסט פ א ט י ר ב א ר ן. 1) איין גר אלט פרענקשה אויך האלב פרפאליכה שטאט. איזט ניקס אן מערקליכס זונדרין איין טרעפליכן דומקירכין. וועלכי גר אַלט אונ׳ שטארק איז. היר אין זיין אכט אונ׳ פירציג הערין וועלכי בייא אננדר ווירט גיהייסין דס דומקאפיטיל. דיזי רעגירין בינעבשט אויז זיא איין ערקארינין בישוף. וועלכר גינענט ווירט בישוף פון מינסטער. עס איז אויך אין דער שטאט גוט ביר. דס וויט בריהמט איז. פון היר בין איך גיקומין אויף איין שטאט ליגט גר הוך אויף דען שפיץ פון בערג. מיט דען נאהמין ש ט א ט ב ע ר ג. איזט אנמערקליך ווייללין אין דיזר שטאט פיל אייזין גיגראבין ווירט אונ׳ גישמאללין אויך אובינס גיגאסין ווערדן. פון דאנין ווייטר אויף זאקסין בערג אונ׳ פ ר א נ ק י ן ב ע ר ג. מ א ר י ב ו ר ג 2) ג י ס ה. 3) דיזה וואר איין דיא שטארקי פעסטונג דיא ערסטי דיא איך מיין לעב טאג גיזעהן הב. מיט הוכי שאנלין אונד וואַלין פר זעהן. איזט אויך נאר איין קליין שטעטכי. פון ג י ס ה אויף פ ר י ד ב ו ר ג. 4) איין אלטי קייזירליכה פרייאשטאט. היר איז צו פר וואונדרין. דס דיזה שטאט גר הוך אויף איין בערג ליגט. אונ׳ האט איין טיפין ברונין וואו מאן דס וואסר מיט קעטין ארויף ווינדיט מיט גרוסי מיהי. זיינין אויך גר טיפי קעלירין. אונ׳ מאן שפרעכט קלטי קעלירין קולי ויין. איך הבי היר דיא ערשטי יהודים גאסין גיזעהן. וואונין בייא גלייכין הונדרט אונ׳ צוואנציג אין דיזי גאסין. זיא האבין איין שיני שוהל וועלכי גר אלט איז. זיא הבין אויך איין טיפין ברונין אין איהר גאס.

פון היר זיינין מיר נאך דריי מייל נאך דער קייזרליכה שטאט פ ר א נ ק-פ ו ר ט א ן מ יי ן. מאן גיפינדיט נאך אויף דען וועג צוויי דערפער וועלכי מיט נאהמין קָ א ר ב ה 5) אונ׳ פ י ל ב ל [?] וואו מן פונדיט קוועלינדיגי זוואר ברונין. זיין זעהר בריהמטי וואסרין אונ׳ ווערדן אוועקגפירט. אין פ ר א נ ק פ ו ר ט בין איך קומין אין דיא יהודים גאס אונ׳ מיך פרוואונדרט איבר דיא הוכי הייזר. זאמפט צוויי גר שיני שוהלין. וועלכי זוא שטארק מיט שטיין גיוועלבט אונד מיט הוכי פענ-סטר. אונ׳ קעסטליכה צירארטין פון קופיר בקליידיט. מן זעהט אין דער

1) Paderborn. — 2) Marburg. — 3) Giessen. — 4) Friedberg. — 5) Curve.

אלט שול איין שינין קופרנין לייכטר וועלכר וועגט זעכצעהן הונדרט פונט. אונ׳ קאסט יעדווידרס פפונט פון וועגין זיין קינסטליכקייט איין טייטשין גולדין. דיא יהודי׳ זיינין גר וואוהל איבראל ביקאנט מיט איהרין גרוסין אופער פון שטודירין. אונטרווערפין. דס זיך אלהיר גר פיל פרעמדי יהודים שטודענטין. פאן גאנץ ט י י ט ש ל א נ ד אויך אויז פ ו י ל י ן זיך בפינדיט. אונד אלהיר צו גרוסין אונטרוויין קומין פון דיא האנגילעהרטי. זונסטין וואס ביטרעפט דיא שטאט פראנקפורט איז גרוס אונ׳ שין גיבויט. אויך איז צו בימערקין איין הוכין שטערקין טא-רין. וועלכין מאן הייסט דען פאהרטורין אונ׳ דיא גיוואלטיקי שטארקי בריק איבר דען פלוס דען מ יי ן. אונ׳ ציהט זיך דיזי בריק. פון דיא פארט אן פון פ ר א נ ק פ ו ר ט. ביז אין פארט דיא קיגין איבר ליגינדי שטאט מיט נאהמין ז א ק ס י ה ו י ז ע ן. איז אויך נאך צו זעהן אין פ ר א נ ק פ ר ט בייא דיזר בריק אויף דען טארין איין אייזיר מיט פיר שפילן דאראויף פיר טוטין קעפף. וועלכי זיינין פון איין הויבטיעני-ראהל פ י נ ץ ה ַ נ ס. זאמבט דרייא זייני ראהטגעבירס. וועלכי הבין וואהלין דיא יהודים צו אומרעכטין פרטרייבין. יא זעלבשט ערשלאגין. עס האט זיך אבר אן איהם זעלבשט גיוועכט. מיט בייאשטאנד דערא גטרייאין בורגרס אלדאהר. עז איזט אומגיפעהר הונדרט אונ׳ צוואנציג יאהר גליטין. אונד נאך זיין דיזה פיר הויבטר אויף פיר שפיליגי אייזיר צו זעהן. וועלכי וואהרין גיקעפט גיוואהרדן. דיא יודן זיינין היר אין גיצאל איבר זעקס הונדרט הויזהאלטונג. הבין אויך איהרא ביגראבינים נאהנט בייא דער גאסין אין דער שטאט מיט אייני שטייני מואר אום-גילאגין. היר נעבין דראן הבין זיא נאך איין גרוסין האף וואר זיא האבין איין האספטאל. פר דיא ארמי אונד קראנקי פרעמדלינגין. וועלכה איהרה אויפווערטיר עסין אונ׳ טרינקין דריי טאג צו גניסין הבין

פון פ ר א נ ק פ ו ר ט הבין מיר זיך פרפאהרט. אויף א ו פ י נ ה י י ס 1). וואור מאן מיט איין פליגינדי בריק איבר דען ר יי ן גיהולט ווירט. דיזה שטאט גלייכט מעהר צו איינין שטייננהויפין אלס צו אייני פאסטי שטאט. ווייללין זעלביגי אין קריגלייט גנץ אונד גר פררונגיעוניהרט 2) איזט וואַרדן. מן זיכט היר אומליגינדס כאנד מיט פיל פלעזיר אין וויינ-וואקס. אונד ווייטר אויף ווירמש אודר וו א ר מ ש. אוך איין אלטי

1) Oppenheim. — 2) Geruïneerd.

אונד איבר אנדרי גיפאליגי שטאט. היר אין דיא יהודי' גאסין גיקומין
מוז מן איין געלב קליין לעפכי טוך אן דען ראק שפעלדין. איזט איין
זאלכי גיברויך פר דיא יהודים. היר וואוסין אומטרענט צווייא הונ-
דרט יהודי'. הבין אויך איין טרעפליכה שינה אלטי שוהל. אלוואר דז
אלטאר מיטין אין דער שוהל פון שטיין גר הוך ביז אונטר דש גיוועלב
גילאגין איז. אונסט הב איך היר פיל פון דיא אלטי היסטאריע בשריבינה
וואונדרשלייכין גיזעהן. גלייך איך אייניגה היר פון וויל שרייבין. דש
איין יעדר ווער נאר דארטין גיוועזין איזט ניכט לייקנן קאן. וויא דש
אין איין מויאר שטיט איין אין גיבוקטה בוכט וועלכש גיפאסירט אלש
איין טראגינה פרויא היר פרבייא גיהט. זו קומט איין פוהרמאן מיט
איין וואגין מיט הייא. דיא גאס וואר ענג. אונ' זיך דיזה פרויא אן דיא
זייט פון דיזה מויאר זיך ביגעבט. אוס דען וואגין צו ענטוויינכין. דער
פוהרמאן אבר וועלכר איין שאלקהאפטיגי' מאן וואר. דרינגט אוס דיזה
פרויא צו איבערפאהרין. דיא פרויא זיך שטארק אן דיזה מויאר דרינגט.
זא האט זיך דיא מויאר אין גיבאגין. וויא נאך צו זעהן איז. איך בין אויך
גיוועזין אין איין קליין פירעקידיג גבייא. וועלכש מן הייסט רש"י שוהל
ווארינן דער האכגילעהרטי מאן רש"י זיין גאטסדינסט גיטאהן. אויך
הירא[ין] איין אויש שטיין גיהויאין שטול. הב אויף דען שטוהל מיך
נידרגיזעצט. אוס צו זאגין. דש איך בין אויף דען שטוהל פון רש"י
גיזעסין. מן זיכט היר טיפי הילין ווארינן זיך דיא מענשן ניט בי-
טרויאין אריין צו גין. וועגין דיא אומזיכרהייט. ניט ווישן וואש אויז-
גאנג דיא זעלביגה הבין. אויך הב איך אין דיא זעלביגה שטאט ווירמש
גיזעהן. אויף איין קירכשטיין. איין אויז שטיין גיהאקטה גאנץ וויא היר-
פון דיא היסטאריע. וויא דורך איין זולכי פון גאט צוגשיקטה גאנס.
זיין פילי יהודים בייא דען לעבין ערהאלטין גיווארדין. וועלכי העטין
זאללין אוס דז לעבין קומין. איך בין פון היר אויף איין וואונדר
שיני נייא גיבויאטי שטאט גיקומין. מיט נאהמין מנהיים. דיזי איזט
איין שטאט וועלכה גיבויאט איז צווישן צווייא שיפרייכי וואסיר דער
ריין אונד נעקיר 1). וועלכה צווייא שטראהמין זיך נאהנט בייא דער
שטאט פראייניגין. דש דיא שטאט דורך זעגין. איין שטארקי פעסטונג
זייא. זיא איז אויך מיט וואהלין אונד שאנצין ביפעסטיגיט. דיא הייזיר

1) Neckar.

אין דיא שטאט זיין גבויאט אייגש ניט העכיר אלש דש אנדרי. אונד
אללי גאסין שנור גלייך. דש מאן אין איין טאהר אריין קומט צו דען
אנדרין ווידר ארויז זיכט. אונד זוא פיל גאסין. זוא פיל טאהרין. אונד
דען האכגיערטין הערין עמאנועל אופינהיימיר זיין פאלאש
שטיט אין דער מיטין פון דער שטאט אויף דען מארקפלאץ. איין הער-
ליך גבייא איז. וויא אויך אין אויפהלטונג דש קוהרפירשטין פון נייא-
בורג בזונדר פון דיזר שטאט. זיך אלהיר אין דעס יודן זיין פאלאש רע-
זידירט. ווען מן אויף איין קרייגגאס שטיט קאן מן זעהן אויז פיר
טאהרין. זיא זייגין נאך אללי טאג שטארק ווערקונג אוס ווייטר צו
בויאין. אונ' דיזה שטאט צו אייננה רעזידענץ צו הבין. וועלכה יעצונד
נאך אין היידלבורג 1) איז. וואורין איך אן קומט אויך איין שינה
שטאט. ליגט אונטר איין בערג וואו אבר איין שטארק שלאס אובין איבר
דיא שטאט היידלבורג ליגט. אויף איין שטיינפעלזין. אלהיר אויף
דיזין שלאס איז צו זעהן אונד צו פרוואונדרין איין פאס. ווארין דרייא
הונדרט פודר ווין גיהט. דש פאס איז אבר אין דיא ערד פאסט. אונ'
וואוהל זעהנשווערט. פון היר בין איך גיקומין אין איין ווילדיס לאנד-
וואלט. אונ' ווילדניס מן הייסט עס דען אודענוואלד 2). אונ' איבר
בערג אונ' טאהל ביז איך בין קומין נאך ווילמערשדארף 3). היר
איז איין יודישי בוכדרוקרייא. ווען מאן רייזט אין דארף ווייטר קומט
מאן הייף דש בריהמטי שיני דארף פיורדא 4). היר וואונין ווידר
איבר דרייא הונדרט יהודים. אונ' זייגין אין אירה זיטין אונ' שטודיע
דעגין אין פראנקפורט גלייך. זיא הבין אבר קיין יודין גאסין. אליין היר-
פון איין שטונד איז דיא הויבט שטאט נורינבורג 5). איין שיני
שטארקי אונד וואוהל בימאנטי האנדילשטאט. אין דיזה שטאט מוזין דיא
יהודים אללי טאג איין גולדן צאל געבין. אונ' מוזין אויך איין קריסטין
פרויא בייא זיך הבין. ווען זיא אין דיא שטאט גיהן. זונדר דיא זעלבה
איז זיא ניט ערלויבט דיא שטאט צו ביטרעטין. פון נורינבורג בין
איך גרייזט אויף אוטינזוהס 6) אונ' שנאטיך 7) דיזוש איזט דיא
גיבורטשטאט פון מיינין פאטיר. היר וואורין אומטרענט פופציג הויז-
גזינד יהודים. זייגין אויך זונדר יהודים גאסין. פון היר אויף בור-
קונשטאט 8). דיזוש איזט איין אנמערקליך אורט. וויללין היר דיא

1) Heidelberg. — 2) Odenwald. — 3) Wilmersdorf. — 4) Furth. — 5) Nürnberg. — 6) Ottensoos. — 7) Schnaittach. — 8) Burgkundstadt.

הייזיר אללי גאר אויז דען שטיין גיהאקט זיינין. דען דש לאנד איז אללי גר קליפין. כוהן האט יעדר הויז נאר איין שטיין אוני הירא̇ין זיין פיל קאמירין. זיא הבין אויך צו ביהלטניס דען ווין טיפה אויז שטיין גיהאקטי קעלירין. וועלכה ניט מינדיר פיל מאהל איבר צווייא שטונד אונטר דער ערדן לנג זיין. אוני מן דען ווין הירויזקומינדי אל אין דען העכשטין זומרטאגין ניט טרינקין קען פון קעלט. אוני מוז מן אלהיר וואוהל קלימין אוני קלעטרין קאנין זונשטין זעלט מן אין די שטייני גיבערג ניט קענין פארטקומין. פון היר קומט מן נאך איין שינה שטאט אויף איין בערג מיט איין שטארק שלוס. הייסט גרוניך. אוני ווייטר אין דען מרקגראף פון ברייט זיין לנד. עז וואונין אין דען מארקגראפין זיין לנד קייני יהודים. גלייך דיא פארנאהמסטי שטעט נענין וויל. זיין ברייאט. קולמבאך. אוני ווייססטאט. פון בימעלטי פלאצין נאך שערינדינג. היר איז דיא גרענץ פון טייטשלאנד לוסענד אוני מן טרעט אויף פיהמישן באדין.

דיא ערשטה שטאט וואהר אֶיגר (1 איין טרעפליכה שטאט. איין גוטי פעסטונג מיט מויארין. אוני שאנצין וואוהל ביוואהרט. היר אין וואוהנין נאר צווייא יהודים. פערנער אויף איין לנגיש דארף. אומטרענט צווייא שטונד גרוס. הייסט ליכטין שטאט. היר וואוהנין יהודים אומטרענט דרייסיג. ווייטר בלאנקינוויא זאהר. מאשה. דראשין. אללי קליינה שטעט אוני ווייטיר ניט פון צו בישרייבין. ביהלבין דיא זוואירברונין. וועלכה מאן היר אין איבר פלוס איבראל פינדיט. קוס איך ווייטר אויף דארף הייסט בישעסדין. אלהיר קיינר פון אל דיא פואהרין טייטש קענין שפרעכין. זוא גפיל עש דש דער אבינד קומט. אוני דיזוס דארף צו איין הערבריג דיהנין מוזטי. אלש מיר נון אין איין הערבערג קומין מיט נאך איין יהודי דער אויך נאך פראג וואלטי רייזין. זא פאדריטין מיר איין גלאז ביר. בפינדיט זיך אלדאהר איין סאלדאט. וועלכר גוט טייטש רידיט. דיזר סאלדאט קומט. אונד נעהמיט דש גלאז ביר פון אונש אוני טרינקט עז אויז. מיר זיך אן דיזוס ניט קעהרטין. אוני גידענקין איין פאקיטעל (2 פון בילאנג צו זיין. זוא הבין מיר ווידר לאזין איין אנדרש איינשענקין. דער סאלדאט אבר ווידר קומט. אוני גלייך דש ערשטי טראקטיהרט. מיר וואוהל

1) Eger. — 2) Bagatel.

בימערקטין ער איין רויש גיטרונקין. אונ' ניט ניכטרין זיין מוז. דאך ניקס געגין איהס רידיטין. זונדרין צו דעס ווערט גינגין. אונד איהס פראגיטין. אוב ער אונש וואלט טראקטירין ווי ביהערליך. אונד אוב מיר זאלטין ווייטיר גיהן. ער אבר אנטוואהרטיט. איר קענט פר דען טייביל ווייטיר גיהן. דיזוס גיזאגט אוני גיטאהן. גלייך ביצאהלט דש ביר וועלכש דער סאלדאט גיטרונקין האט. אוני וואלטין ווייטיר גיהן. דען מן גיפונדיט קיין מעהר הערבערגין אין דען דורף. מיר אומטרענט דיא טיר הינטר אונז. זא קומט דער סאלדאט מיט איין שטאק. אוני וויל הבין מיר זאלין אין דער הערבעריג בלייבין מיר אבר ניט בוויליגטין. שלאגט דער סאלדאט אן מיין פאטיר. דיזר אויך זיך ווערט ביקומט דען שטאק פון דען סאלדאט. ברעכט זעלביגין אין שטיקר. זא נעהמט דער סאלדאט דען דעגין אונ' האקט נאך איהם. מיין פאטיר אבר קריגט דען דעגין אונ' ביגיט איהם גנץ קרום. בייא אנכדר. אוני איך מיך ניט שטארק גינוג ביפינדיט. אום ביישטאנד צו טאהן. בגיהניט מיט איין שטיין וועלכין איך פון דיא ערד נעהמיט. אויף דען סאלדאט צו ווערפין. דש זיך זעלביגר דורך איין גווישין וואַרף אין זיין אנגיזיכט פלאזירט בפינדי וועלכש איהם זו פרביטערטה. דש ער מיר גידאכטין דעגין נאך ווערפטה. איך אבר ניט זוימיט אונד מיך רעטירירהט בייא איינין פואהרין אין הויז. וויל דיזר אבר מיין אהנליגנס דורך מיטליידין בימערקטה. זא מיך נעהמיט. אוני אונטר איין בעט פרבארגיט דער פואהר פאהרגעביט. אוב מיך דער סאלדאט זוכין מעכט. זא מיינר ניט קענבאהר צו מאכין. איך אלהיר גלייך איין גיפאנגינה מויז ציטרדה. אוני מיט קייניס צו שפרעכין האט. פרבראכט דיא צייט פון איין שטונד אין זאלכין פרבארגינהייט. אונטרדעסין דער סאלדאט מיך אויז דש גיזיכט ביקומין האטי. זא פארהאבינס מיין פאטיר צו פרפאלגין. אבר אויך פרגעבינס. וויילין זעלביגר גלייך איך אין איין אנדר הויז זיין פליכט גינוהמין. דער סאלדאט קעהרט ווידר אין זיין ווירטסהויז. מיר אבר דורך לנגי אויסגשיקטי באטין. אוך אוס מיין פאטיר אוני זעלביגר ווידרוס נאך מיר. קומין ווידר ענטליך בייא אזאמין. מיין פאטיר האטיט אלליין זיין האנדין גיוואונט. מיט האלטין אוני' קרוס ביגין דען דעגין. אוני זיין הוט וואהר פול קערבין. אבר צו גליק פון זיין קאפף. ניט דורך אך האטי קייני וואונדין. מיר בידאנקיטין זיך בייא דיא פואהרין ווענין איהרה גלייסטי דעפענסיאהן. אבר אונש ניט פר-

שטאנדין. דען קיינר דער טייטש קאן. דרום מיר אויך ניט קאניטין אונטרריכט ווירדן. נאך דערא זעלביגן ארטגיביטינדין אוברקייט צו פראגין אוס זאלכין שעלמין הערבערגר אונד שטראסין רויברשן סאל-דאטין צו ביקלאגין. וועלכש מיר דאך ניט נאכליסין אוני אויף נעגסט גלעגינין דארף דען אמפטמאן גיפינדיטין אוני דען ווערט. זאמפט דען סאלדאט אן קלאגיטין. אויף וועלכיס דער ווירט. פון דען אמפטמאן גשטראפט ווירט. אויף גווישה סומא געלט. וועגין זייני געשט זא טראקטיהרין לאזיט. דען סאלדאט אבר קאנטי ער ניקס טוהן. דן דיזא מוז בייא קריגשאפיציהרין ביגלאגט ווירדן. מיר אבר אויף זאלכי עקסיקוציע ניכט וואלטין ווארטין. זיין מיר נאהר ווייטיר אונזר רייז צו בשלייניגן גיגאנגין. אוני ווייטר גיקומין. צו דיא אלטי קייזרליכה מוטר-שטאט פ ר א ג. הויבטשטאט פון גנץ פ י ה ם 1) דיזה שטאט איזט גיטיילט צו זיבן שטעט. ווארפון מיר פינף ביקענטי. נאהמינטליך ראטשיהן 2) קליין זייט. אלטשטאט. נייאי שטאט. אוני דיא יהודים שטאט. עס פליסט מיטין דארך דיזי שטאט. דיא מ ו ל ד א 3) איבר וועלכה אין פ ר א ג. איין וואונדרבארי שטייני בריק אריבר גיט. מיט פיר אוני צוואנציג בוגין. אוני מיט גרושי שטייני בילדר ביזעצט. אונטר וועלכה איין בילד מיט פאר זיך האבינדי גאלדינה בוך שטאבין איין פערס אויז ישעי' קאפיטל ו' פערס ג'. קדוש קדוש קדוש ד' צבאות. דיזוס אין העברעאישה גרושי קוואדראטי 4) בוך שטאבין. פראורזאכט דיזוס איין גרושי מעניכטה בייא אזאמין צולויפינג פון פאלק. איך מיין דיזה פארבי-נאהמטי. אן ביטינדה פאלין אלהיר אויף דיא קניא. מיט אן בעטין אלליר דעוואציע. מן פינדט אלהיר איין מעניכטי פון איבר דרייסיג טויזנט שטודענטין. וועגין דער הוכי שאהל. אדר אוניפערזיטעהט 5). וועלכי היר פון קייזר קארל דער צווייטי אין יאהר דרייאצעהן הונדרט זעכציג גשטיפט ווארדן. דיזה שטודענטין גיברויכין איין איבראויז גרוס גיוואל-טיגי טערמוניא אונד הערשאפט איבר דיא יהודים. ווייללין דיזה אונטר-ווארפין. בייא גיפאל איין יהודי אן איין שטודענט אויף דער בריק ביגעגינט. איזס איין מינץ. וועלכי הייסט איין גרעשין געבין מוז. בייא וויגירין פון דיזוס. דער שטודענט איזס ניט פאסירין לאזיט. זונדרין

1) Boheme. — 2) Hradschin. — 3) Moldau. — 4) Quadraat. — 5) Universiteit.

צו שאנסירין. אויך מאגין דיא יהודים ניט גיהן אויזר איהר אייגין שטאט מיט איין האלזטוך אוס. מוזין איין זיכרין קראגין. וועלכש בייא זיא גי-ברויכליך טראגין. וואס בעלאנגין דער יודן וואונונג זיינין בישלאסין אין דיא צוואנציג גאסין מיט איין מויאר בריגנגט. וועלכש דיא יודן שטאט הייסט. אין וועלכר שטאט זיא האבין אכט גרושי שוהלין. מיט נאהמין אלטנייא שוהל. נייא שוהל. קלויז. ר' פנחס שוהל. מייזיל שוהל. ציגיינר שוהל. גרושיהאף שוהל. הוך שוהל. ביננעבין דיזה נאך איינה פר דיא מויאר אין דער אלט שטאט. הייסט דיא אלטשוהל. וואן זיא צור גיזעלטי בעטשטונד וואללין איהר פארגאדרונג טוהן מאכן זוא רופט אייגר דורך אללי גאסין צו מארגינס. אין ד ע ר ש ו ה ל י. אבר צו אבינד רופט ער. פ א ט י ס ש ג א ל ע. מן זינט אין דיזה שוהלין. גר שיני ציהרונג. פון מרמירשטיין אויך גשניטן האלץ ווערק. אויך דיא שענסטה גיבורדירטה ווערקין. וואס מן זיין טאג גיזעהן מאג האבין. בשטיט איין פרוכת. אויך איבר דש איין אפארט גיבורדיהרט שטיק וועלכש מן הייס כפורת. היר האט מן דיא קליידר פון דיא ספרי תורת [sic] מיט פערליק 1) גשטיקט אוני אנדרה קאסטליכה שטיין גיבורדיהרט. וועלכש איין היפשי ציהרונג מאכט. זיא האבין אויך אין דיזה שוהלין גר בריהמטי פארזינגרש. אונטר וועלכי איך איינים פינד דערא בריהמטין מייסטיר. אונד דורך גאנץ א י ר ו פ א ביקענטר פארזינגר. מיט נאהמין ר' י א ק ל י ח ז ן. זיין שטים אוני גילויט איזט גלייך דש פון איינים ליב. דיזה פארזינגרש גיברויכין נעבין זיך אנדרה מוזיקזינגרס. אונד אורגילפייפין. אויך קלאפלימבלס אונד פיאלין. אללי פרייאטאג בייא עמפפאנגין דען שבת מיט וועלכי מוזיק זיא ניט אללין בשטימין דיא גיזאנגי פון דש זאגינאמפטי לובגיזאנג. אין העברעש לכה דודי זונדרין אויך נאך ענדיגונג דיזוס שפילין. זיא נאך גר ליבליכה שטיקנס וועלכש אומגיפעהר נאך איין שטונד צייט גיוועהרט. נאך דעהס דיא צייט פריא איזט. עס הבין אלהיר דיא יהודים גרוס' פרייאהייטין. אין איין טייהל זאכין. אויך ווידרוס אומביפרייאיט. אין אנדרה זאכין. בשטיט דש ערסטה. אין איין אוהרווערק. זיא הבין איין טורין מיט איין גלאק דרויף. וועלכש זיא וועגין איין גווישה רעכטיקייט האבין. שטיט מיטין אין דער גאס אויף דען יודין פרגאדרונגסהויז גלייך איין ראטהויז. הבין אויך אללירהאנד נערונג. אונד האנטווערק פרייא.

1) Paarlen.

שוסטר שניידר ברבירר[1] זיין דיא מעהררישטה. זונשטין אלירהאנט האנדוועררק. אין גאלטבורדירין קיין גלייכין אין דער וועלט. אויך הבין זיא קייזרליכה סאלדאטין. צום שוץ אוני' סאליקווארדי[2] אין דיא יהודי' גאס. דיא יודן ביגראפיכיס איז מיטין אין אירה שטאט. מיט איין בי-זונדרה מויאר אומלאגין. זיא הבין איהר גראבשטעט. אויף העברעש הייסט עש קברים. אויף מאניכר איינס קאשטין. פון מרמירשטיין. וועלכי פון אינין וויניג. גימויארט זיין אלז איין קלייני קאמיר. וואש ביטרעפט דיא אומפרייהייט. אלהיר פר דיא יודן איז. דש זיא אויף אונטרשידליכה פלאצין בייא אירין מארק זא גינאנט ווירט טענדילמארק. קיין טריט מאגין גיהן. וועגין פרבאט. אויך ניט מאגין גיהן מיט איין הלזטוך זונדרין מוזין מיט דען בלוסין האלז אודר מיט קראגין גיהן. מן פר-זיכרט דש דער גיצאל דער יהודי' היר אובר דרייסיגטויזינט זאללין זיין. מיר וואללין יעצונד ווייטר שרייבין. זא בין איך פון פראג אויף איין שטאט מיט נאהמין קאלין. אויך אומטרענט הונדרט הויזיליכי יהודי' וואונין. פון היר אויף האָברין. יאנקויא. פאל אונ טריביטש. מן פינדיט אויף יעדווידרין אורט יהודי' אבר דער גיצאהל זייני' אין דענין ערשטה דרייא ניט מעהר אלש הונדרט אוני' פופציג מיט אנדר. אבר אין דש לעצטגימעלטי אורט. איזט דיזי גיצאהל דרייא הונדרט ווייללין דיזוש טריביטש איין גרענץ שיידונג איזט צווישין פיהס אוני' מעהררין. זא פראורזאכט דיזי שטאט גרוסי נעגאציע אויף איהרא יאהרמארקין וועלכה אלהיר פיר מאהל אלי יאהר זיינין. איז צו פרגינין דש דיזה מארקין קיינה אנדרה קויפלייטין זיך פינדין לאזין. איך מיין פרקויפרס. אלש אללײן יודין. אוני' זא אויך גאנץ פיהס אוני' מעהררין קיינה אנדרה קויפלייט אויף מארקין פינדין זיך איין אלש יודן. וועלכש איין גרוסי פרייאהייט איזט. פון דען קייזיר! פון היר מוז מן איין גרוסין וואלד דורך פאסירין. וועלכה איך צוואהר פון פראג ביז היר גר פיל דורך גרייזט. זא צו זאגין מעהר וואלדונג אלש פעלד גיפונדי' האט. זא קאם איך צעלליך אין איין היפשה האנדלשטאט. הייסט מיט נאהמין ברין. דיא הויפטשטאט פון מעהררין האט איין הוכין בערג. איבר דיא שטאט. מיט איין שטארקי פעסטונג דרויף דער נאהמין פון דיזוש קאסטעל הייסט שפילבערג. אין דיזר שטאט ברין. וואונין קייני

1) Chirurgijns. — 2) Sauvegarde,

יודן. אבר בפינדין זיך דאך אללי צייט דרינין. אויף דענין יאהרמארק. גלייך פון אומליגינדי דערפר. אלש פארליץ קוניץ אייבישיץ מיזליב ניקלשפורג העלישויא. אויסטרליץ. אין דיזה אומליגינדה גרוסי וואהל פון טויזנט הייזיר גיבויאטה דערפיר. וואהנין מעהר יהודים אלש אנדרה נאציאָהנין. איז אבר צו פרוואונדרין. דיא גר שלעכטי וואהנונג. דערא הויזונג זיינין זעלביג נאר מיט ליים אוני' דרעק אוני' שטרויא. מיט גר ווייניג אוני' דין האלץ צו אננדר גילאַפט יא גר קיין שטיין הירצו גיברויכט ווערדן. אנדרה נאך שלעכטר. אללי גר פון ראָרין אויז דען וואסיר בייא זאמין גיפלאכטין. אוני' מיט ליים ביקלעפט. מן אונטרפינדיט אין דיזה פלאצין גר אופט דש בראנט ענטשטיהט. אוני' וואן זולכש גביהרט. אין צייט פון איין האלבי שטונד. זא איין גאנץ דארף אין עש ליגט. דש מן ניט זעהן קאן אלש היר מענשין וואהנונג גיוועזין זיין. איז דיא אינ-וואהנרש אבר קיין גרוסין שאדין. דען אין צייט פון פיר וואכין. איין יעדווידר זעלבשטין. זיין הייזכה זעלבשטין ווידר אויף בויאיט. זא גוט ער דיא מאטעריא ביקומין קען. אוני' צו בערגין איהרי גוטרין. בייא זאלכין גשווינדין ברנד האט איין יעדר אין זיין הויז איין קליין גיוועלבטה קאמיר. פון שטיין. אוני' איין אייזרנה טיר וועלכש זיא הייסין דש גיוועלב. אין דיזין ווערפין זיא אין צייט פון בראנדנויט. אירה זאכין אין אוני' שליסן צו. וואן נוהן אליש אוועק ברענט. זא בלייבט דיזוש גיוועלב אליין שטין. גלייך איין באקאובין. — איך בין פון היר קומין אויף ניקלשפורג וועלכש נור פינף מייל פון דיא פארביכוהמטי שטאט ברין איז. אוני' נאך ניין מייל פון דיא קייזרליכה רעזידענצשטאט ווין. היר אין ניקלשפורג גיקומין. אונד מיינה פריינד אלהיר אנ-גיטראפין. מיך איין צייט פון איין האלב יאהר דארט אויף גיהאלטין. אין הויז פון דען ראש הקהל זלמן ר' קאפלש. זא גינאמטיר אוברשטר פריזידענט פון דיא יודן. אין דען גאנצין לאנד מעהררין. זיין טאכ-טרש מאן. וואהר מיין פעטירשון מיט נאמין ר' אהרן מרקבריט. בייא דיזוש איך אין זיין נעגאציע. בדיהנט האטי. זא הבי איך אין צייט פון זעקס מאנדה. דיזוש ערלעבט. אלש איך היר בשרייבין וויל. אלהיר דיא שטאט גיאופסערווירט. בשטיט דיא גנצי שטאט אין אירה מויאר. וועלכה נאר ענקילט איז מיט צוויא טאהרין. אוני' פיר אוני' צוואנציג הייזיר. אוני' היראבר אויף איין הוכין בערג איין שלאס. דעס פירשט דידריך שטיין צו גיהעריגדה. וועלכש שלוס זיין אינגאנג איניוויניג

אין דיא קלייני שטאט האט, וואס אן בלאנגט דיא פאהרשטאט. זיינן גר גרויס. מאכין אירן אומקרייז אומגיפעהר איין הלבי שטונד. זוא איז אויך דיא יודנגאס איינה פון דיא פאהרשטעטע איזט אונגיפעהר זעקס הונדרט הייזר. זיא האבין צוויא גרושי שוהלין. וועלכי מיט נאהמין דיא אלטשוהל אונ' דיא נייאי שוהל זיא זיין אויך גלייך אין פ ר א ג. גר פלייסיג אין שטודירין. זוא דש מאן היר אויך פיל פרעמדי פון דענין יודין שטודענטין פינדעט. דיא קליידונג דער יודן. איז היר גלייך אין פ ו ל י ן מיט לאנגי רעק. אונ' זיא הייסין דיא לאנגי רעק שובץ אונ' נאך אייניס דריבר. דען הייסין זיא הילראק. וועלכר הילראק גר אופט פון הינטין אויף דען ריקין. איין פירעקידיג אומטרענט איין איל לנג. אונ' ברייטין פעלץ וועלכס זיא הייסין אויסויב. דיא ווייבר אבר אירה קליידר, הייסין איין מידר אונ' איין פונטי טראגין אויך מענטיל מיט איין פירעקידיג שטוק שווארצין סאמוט אויף דען ריקין. דש איז אן מאנטיל אנגינעהט. אויף דען קאפף איין שלייאר גלייכיט אייניס טרענטיר. אודר אייניס ווייטהארין. דיא מעדכיר גיהן אללי גר אין גיפלאכטינה האר. אריס רייך. אללי גלייך. דיא גיהייראטי מענשין 1) טראגין אללי בערט גרושי בערט. אונ' לאזין אויך מיט קיין מעסיר שערין זיא זיינין פרומי לייט\ ביקלאגין גר שטארק אירה טוטין. וואן איינר שטערבט. זא גיהן דיא ווייבר זוא וואוהל אלס מאנין נאך. אונ' הבין איין יעמרליך גיהייל. דש מאן זיא נון דורך אללי גאסין הערין שרייאן. אונ' דיא ביגראאפיניס איז אויך נאהנטבייא דיא יודן גאסין. זיא מאכין קיין ארון ניט. ווען איינר שטארבט. זונדרין אין דיא גרוב ליגין זיא איהס בלוז אויף דיא ערד. מאכין אבר אן יעדר זייט איין ברעט. דש איין דעקיל קאן דרויף ליגין. וואן עס אבר איין כהן איז. זוא מאכין זיא איין ארון. וואס אנבלאנגט דער יהודים איהר צערמוניא איז אין אליז גר וואוהל צו פרייזין. זיא הבין אכט. אן פרייאטאג זוא באלד נאך מיטאג קומט. זוא שליסין זיא אירה קרעס צו אונ' הנדלין ניט מעהר זונדרין קליידין זיך אויז אונ' גיהן זיך באדין אונ' וועשין זיך איר לייב זויבר. טונין אירה שבתקליידר אן. אונ' טונין איר גיוואונליכה פרייאטאגס-אופפרונג. וועלכס אין דש העבריעש הייס שמו"ת 2) פולין זעלבסט דש הויז מיט צירד. אלל זיין דיא רייכסטי דינסטבאדין אין הויז. זיא בי-

1) Gehuwde mannen. — 2) שנים מקרא ואחד תרגום.

גערין זעלביגס ניט פון אירה דינסטע. מאכין אלס זעלבסט דען שבת צו עהרין. איין יעדר האט איין באקאובין אין דיא קיך אונ' באקין אללי פרייאטאג פריש ברוט. מוזין אויך אללי גר הבין דרייארלייא זאכין. זיין וויין פיש פלייש. אלל זיינין עס דיא ארמסטע. זוא מוזין זיא דיזה דרייא זאכין הבין אונ' אן פרייאטאג קופין. דען שבת צו עהרין. אלס עס נון זוא שפאט ווירט. זוא קומט איין קירכנדינר מיט זיין בעסטי קליידר אן. אונ' רופט מיט איין הלב פירטיל שטונד וועה-רינדס גלויטקבלת שבת. דש איז צו זאגין צו אנטפאנגין דען שבת. אונד זוא יעדר זיך צו דער שוהל ביגעבט. ווירט היר גיהאנדלט. גלייך וויא אויך גיהאנדלט אונד גשריבין בייא פ ר א ג. מיט זינגין אונד מוזיק שפילין. מיט סיני נאכשפיהל. וועלכס גר אופט לנג גיווערט. איהרי פאהרזינ-גירש זיין אויך בריהמט. דש מן דערגלייכין ניט פיל פינדעט. דער פאהרנעהמסטר הייסט ר' מ ר ד כ י ח ז ן. וואס אנביטרעפט דש וואסיר אלהיר זיין נאר אין אליס צוויא ברונין. פון וועלכה צוויא ברונין זיך מוז דיא גאנצי שטאט מיט איהרי פאהרשטעטע שפייזין. וואס זיא זונסטין קענין רעגין אויפפאנגין איז זיא צו גרושין צולין. וויללין גר אומ-גליקליך פאלט. דש וואסיר פון דיזה צוויא ברונין. דורך זאלכי גרושי שטאט צו טראגין. איז דעסינטוועגין. אויך היר גר גיפעהרליך וועגין בראנד. אונד דש וואסיר אין לייט פון נוהט ניט הבין קענין. וויא עס אן לייטין. מיינס דארצוזיין. זיך גיטראפין איין שרעקליכש גרושים פייאיר-ברונסט. וועלכס בייא אייניס יודן. מיט נאהמין ר' מ א י ר ט י י ט ס. זיך הערפאהר טעהט. דיזוס הויז וואהר אין מיטין דער גאסין. נון זא באלד האט זיך קיין פינף מינוטין פרלאפין. אודר דש פייאיר וואר הויף פיר זייטין גלייך אין פוליר פלאם. וויללין מאנקירונג אין וואסר וואר. זא זעלבסטין אין לייט פון צוויא שטונד ניט מעהר אלס איין איינציג הויז. פון אומטרענט זיבין הונדרט הייזר איז שטין גבליבין. איז אויך ניט צו גלויבין. וויא דיא לייט זיינין גיפליכט. אוב מאן זיא פרפאלגיט. אוס דש לעבין צו נעהמין. עס וואהר אן כ"ה מנחם. דש מן זעלט צו אבינד דיא גיוועהנליכה בעטשטונד פרריכטן. זוא וואהר אויף איין מאהל דש גשרייא עס ברענט. עהנדר איין יעדר זיך אומזעהס. נאך דיא זייניגה. זוא וואהר דש פייאר שואן איבראל. אונד יעדווידר זוכט נאר זיין אייגין פרשוהן. צו רעטירירין. אונד זיין זוא אללי גר. זונדר איינין הב אודר גוט. אויז דען פייאר גלאפין. איך זעלבטין לאזיט מיין קליידונג אונד

אליס אין פייאר ליגין. זיינין אויך זעקס מענשין פרברענט. איין אלטי
פראוי וועלכה אין דיא גשווינדיקייט ניט וויסט. וואס זיא זאלט בערגין
זוא האט זיא איין זאקכה געלט. ווענכס זיא נעהמט אונד ווירפט עס
אין באקאוזין. מיינט דס דז פייאר ניט זוא וויט קומין זאלט. וויא זיא
אבר בימערקיט. דס דז פייאיר איבעראנד נעהמט. זוא קומט דיא אלטה
פרוא אונ' קריכיט אין דען אוזין. אוס איהר געלט ווידר ארויז צו
הולין. דס הויז אבר איבר איהר קאפף וואהר איינפאללין. ווייללין אין
פוליס פלאס וואהר. זוא דס דיזה ארמי פרויא זמבט איהר זאקכה געלט
אין דען באקאוזין פרברענטין. מן האט זיא דען אנדרין טאג אין דען
אוזין גיפונדין. אין גשטלט איינס גיבראטיני. דען אנדרן טאג הבין
לייט וואלין נאכזעהן. אוב נאך עטוואס אונטר אללין פייאיר מיגליך
וועהר עטוואס צו רעטין. אונ' צו דיזוס וואסיר ניטיג העטין. הבין
מוזין קופין פר זיבן קרייציר איין עמיר וואסיר. זוא דס איך זעלבסטין
אין מייניס זיין קראהס שטעהט. אונ' זוכט עטוואס דיא גליהנדי קולין
אויז צו לעשין. זוא הב איך אין איין שטונד. פר פיר אונ' דרייסיג גיל-
דין וואסיר גיקויפט. אונ' הבין ניקס גיפונדין. אלס וואס דרינן וועהר
גיוועזין אין הארטי שפעליע אלס געלט זעלביג וואהר אין איין קוכין
בייא אזאמין גלאפין. זוא דס מן גר וויניג פראפיטירט. איך מוז אויך ניט
פרגעסין. וויא מיר הבין נאך דען שרעקליכין בראנט. דיא נאכט קיין
הויז צו אונזר אויפענטהאלט גיהאט. זוא זיינין מיר יא דיא גאנצי גימיינט
פאלק. ארויז גיגאנגין אויף דען טוטין גראפטין. זיך גליגט. אונד דס
גראפיניס פר קיסין דיהנט. זוא דס ניט אלליין וועגין דער מאנקירונג
דער וואוניגין דיזוס גילעגיר פראורזאכט. זונדרין אויך וויל יעדווידר
זיין לעבין גידאכט פרמינדרט צו זיין. וועגין דס גרושי פאלקס וואס צו
לויפין גיקומין. אונד זוא פרביטרט וואהרין. ווייללין דס פייאיר פון
יהודים דס שלאס אונ' פעסטונג. דס פערסטין דידריכשטיין. זוא
גר שאנדילאג פרברענט וואהר. זוא דס מיר גר אללי אויגינבליק. אונזר
לעבין גשאנקין ביקומין. יא איך פרגעס ניט דס עלינד גשרייא. אונ'
צושטאנד. וועלכס איך ביפינדיט. וויא מיר אויף דעס ביגראפיניס. דיא
נאכט הערבעריג האלטיטין. אונ' מיר זוא קאלט וואהרדיט. דס איך גי-
נעהטיגט וואהר זעלביגי נאכט אין איין אלדארטין שטעהנדיס הויז מיך צו
ביגעבין וועלכס הויז דיהנט פר קראנקי לייט. אודר מעהר גיהייסין ווירט
אויף העברעש איין שפיטאל אדר הקדש אלהיר גיקומין. קאנטי ניט איין

פוס פרזעלין. וועגין דער פילה קראנקה. אונ' קינדבעטרין. וועלכי אללי
גר אויז דיא פרברענטי הייזיר גיפליכט וואהרין אונד איהרא רעטיראדי
אלהיר גינומין. היר זאלט מן הבין גיהערט עלינד אונד יאמיר וויא זיא
זיין זוא קראנק איבר אזאמין גלעגין. דס מן האט זיך ניט קענין פררירין.
אין סומא איזט גרוס יאמיר אונ' נוהט גיוועזין. דס אין זוא איין קארצי לייט.
זיין איבר זעקס הונדרט הייזיר פון יהודים אבגיברענט. אונ' פון אללי
ניט מעהר אליס איין איינציגס שטיהן גבליבין. דעמנאך איין יעדר דיזין
צושטאנד קען איינבילדן. דס עז זוא גר פיל מעהר אלס וואהרהייט קען
בשריבין ווירדן. זוא הב איך מיך פון היר אוועק ביגעבין נאך דס לאנד
אונגרין. איך ציהט פון ניקלשפורג אויף גידינג. אונ' וויטר
אויף שטאמפה. ענטליך נאך פרעשבורג גיקומין בין. דיזוס איין
קלייני אבר מיט גרושי פאהרשטעט ברינגלט איזט איין גר לוסטיגה
שטאט דיא יודן וואהנין היר אויף צווייא פארטייאין. איינה הייסט אויף
דען שלאסבערג. דער אנדרה פלאץ דער יודן הייסט דער צוקירמאנדיל.
זוא דס היר צווייא גמיינטי פון יודן זיין. איין יעדווידרה פון דיזה. הבין
איין בזונדרה שוהל. דאך דיא אויף דעס שלאסבערג דיא פאהרנעהמסטי.
זיא זיינין מיט אנדר אומטרענט צווייא הונדרט הויזהאלטונג. איר האנ-
דיל איז גלייך אין פיהס אונ' מעהררין. דס זיא דיא יאהרמערקין
איבראל אלליין האבין ווס ביטרעפט דיזוס לאנד אונגרין. איז איין
פראכטבאהר לאנד. אין אליז איבערפליסיג גר פיל וויין. אונטר וועלכין
מן פינדיט. דען ווייטבריהמטין וויין אויז דען לאנד טוקייא. מן זאגיט
דס היר בייא פרעשבורג איין ווייןבערג זייא. דס מן אין דרייא
טרויבין פינדיט גאלדיני קערנר. מן קאפט אלהיר בייא דיא מאס וויין
וועלכי נימליך גרוש איז. אוס אנדרהלבין קייזרגראשין. אונ' דס ביר
גילט צווייא גראשין. זונשט קארין אונ' אופס גר וואלפייל. אויך איז בי-
קענט דיא אונגרישה אוקסין. אונ' גר גרושה שאף. זיינין דיא אקסין
אונ' שאף נאך איין מאהל זוא גרוש אונ' שוואהר אלס היר צו לאנט. איז
אליז וואלפייל. דיא אקסין זיין אללי גר וויס. אונ' מוזין וואגין ציהן.
אונ' אקרין גלייך דיא פפערד. וועגין איהרי גרושי שטארקי. זיא הבין
הערנר איין איל לנג. אונ' זוא אויך דיא שאף הבין זאלכי לאנגי הערנר.
איז צו פרוואונדרן דיא גרושי הילין דיא היר דעס זומר זיין ווירדט איין
זולכי גרויזומה קעלט דען ווינטר. דז איך גיזעהן הבי. דס דיא

טונא 1). איין גר גרוס שיפרייך וואסער. וועלכס פון ווין היר פרבייא דיזר שטאט פליסט. דש זאלכס וואסער איזט בייא ווינטרטאג אפין גי־וועסט אונ' אין מיין בייאזיין ביגונין זא גשווינט צו גפרירן. דש אין לייט פון צווייא שטונד זיינן מענשין צו פוס איבר דעהס איז גי־גאנגין. האט אויך זא שטארק גשנייאיט. דש מן האט אין צווייא טאג ניט קענין פר דיא טיר גיהן. וועגין דעס שניא. וועלכר גר דיא הייזר צוגשניהסט האט. מן איז היר אבר פר דען קאלטין ווינטר וואוהל פרזעהן. מיט גוטי פעלצין. זא וואהל דיא שטיבל אלש זונשט איהרי קליידונג. אליש מיט פעלץ. זיא הבין אויך וויניג אנדרי קליידר אלש מיט פעלץ. אונ' גיבט פיל דיא זא וואהל זומר. אלש ווינטר. מיט פעלץ גיהן. דיא אונגרין זיין אללי גר גיוואפינט. גלייך סאלדאטין. דער פויאר גלייך עדילמאן. טראגין אללי לייט איהרה לאנגי קרומי זאבילש. אונ' הבין אללי גר קנעבלש אונטר דיא נאס. זא דש זיא דיא טירקין ניט אונגלייך זעהן. נוהן איז דען זומר איין זאלכי גרושי היץ דארטין. דש בלד ניט מיגליך אוס ניין אוסר. איבר דיא גאסין צו גיהן. וועגין דיא גרושי היצה. דען קומין דיא פויארין צו מארק מיט איהרה אוקסין. אונ' זיא גיהן נאגידיג. דען איהרי טראכט איז ניקס אנדרשט אלש איין העמד וועלכס ניט לענגיר אלש איבר דען בוקסינבאנד. אונד גיהט איבר דיא בוקס אריבר. אונ' דען איין בוקס פון זעלביגין לינין. גלייך דז העמיד אונד הבין ניקס אויף דען קאפף. אויך קיין שטרומפף אודר שוא אן. אן דיא פיס. וואש אבר עדיללייט זיין טראגין איהרי פעלץ גלייך בייא ווינטר, אלהיר איז איין שלאס גר קליין. אויך ניט גר פעסט. אויף דיזן שלאס ליגט דיא קיניגליכה קרון. דען דער קייזיר האט דרייא קרונין. איינה איז דיזה דיא אונגרשה קרון. וועלכה דורך זעקס גרושי הירצו בינאמטי הערין. אונד עדיללייט פרשלאסין זיין. אונד איין יעדווידר פון דיזה זעקס. האט איין שליסיל. זא דש ניט דערבייא קן. אודר דיזה זעקס עדיללייט מוזין בייא אזאמין זיין. מיט זעקס שליסיל דיזוש איזט דיא אונגרשה קרון. דיא פיהמישי קרון. ליגט צו פראג. דיא רייכסקרון ליגט צו אויגשפורג. וואש אנבילאנגט אונגירין איז זונשט אין אליז גיוויקסין. אין אבינדאנג 2) ביהלבין דיא מענשין וועלכי ווייטר דעהס גיבערג נאהנט וואונין. זיינן גר בעשטיאליש ווילד.

1) Donau. — 2) *Abondance*, overvloed.

דש זיא דען־זומר גר וויניג בידעקט זיין. זונדרין זיך מיט דענין העמידרן ביהעלפין. הב זיא אויך. דש זיא נאר לינין בוקסין. אונ' איין האלב קורץ העמיד דריבר טראגין. אין סומא זיא זיין צוס שטרייט. אללי לייט. וואוהל־ברייט. זיא הבין פיל מאנירין. פון דיא טירקין אן זיך מיט לעבינשמיטל. אויך אין דענין קליידונג.

פון היר בין איך גרייזט. נאך דיא קייזרליכה שטאט ווינא. פון פרעסבורג אויף טעווין אונ' האנבורג בישי גימינט שוועכט. נייאגיבייא. דיזוש איזט איין טירגארטין. מיט גר פיל טערנ״ אומלאגין. איז זעהר ראהר. אונ' ווין איז פון דאנין אומטרענט נאך איין שטונד. זא פר דיא שטאט ווין גיקומין גלייך בייא דיא ערשטה וואנט. וועלכס מן הייסט דיא ליניעוואנט. וואהרדיט איך גיפוזיטיהרט. נאך בייא מיר האבינדה גוטרין. אוס זאלכיש ניט קונטרבאנד זאלטי זיין. דיזוש גישעהן פאסירט איך זונדר מעהרש אייניגה אויפענטהאלט אונ־וואוהל נאך זעקס וואכין פרבייא מוזט. זא ווירט מן ווייטר ניט גיפראגט. מיין איינקומשט וואהר אין דיא ליניע. אונ זא גלייך אין דיא פאהרשטאט. דיא זא הייסט דיא לאנדשטראס. היר זיהט מן פארערשט. פרינץ אגעניוס זיין הויז. זאמפט דען גארטין. איז וואונדר אוס צו זעהן. וויא דיא פיר טערנד אויף דיזיס הויז גלינצין. מיט דעס אוברגילטיש ווערק דרוס. מוז מאן וויסין דש דיזוש הויז. איז איינס פון דיא פאהר־נעהמבטי ווערקין. דער שטאט ווין. ווייטר זא קומט מן אין דיזה פאהרשטאט. אויף איין קאנאהן שוס רוימטי. איך מיין איין פלאץ. וואור קיינה גבויא אודר אייניגה זאך שטיהי. זונדרין איין לידגר פלאץ. דיהנט צו דעפענטיהרן 1) דיא שטאט. אין לייט פון קיגינוועהר. וועלכי רוימטי זיך. רונטאוס דיא שטאט צערקילט. זא דש דיזה שטאט אויזר איהרה שטאטמויאר רונטאוס ביפרייאט איז מיט זאלכה לידיגה פלאץ. איבראל ווייט איין קאנאהנשוס נאך דיזוס קומט מן אין דיא פארט. פון דיא אויזירשטי וואל אונ' שאנץ. דיזה דורכגיפאסירט. מוז מן איבר דרייא טיפי גראבין. איהרה אויפצוג בריקין. אונ' מיט גיוואפניטי קאפראלשאפ־טין פרזעהן אונ' אלזוא מן דש צעלטה טאהר פון דיא שטאטמויאר. היר שטיט נאך איין סאלדאט זיין וואנט האלטין אויף דעס טאהר. דיזוש אליש גיפאסירט. זיינן מיר אין ווין. דער קייזרליכה רעזידענץ. אונ

1) *Defensiren*, verdedigen.

גפינדיט זואגלייך פון אלליס זא פיל ראריטעטין. דז זעלביגי איינה לייפציגר מעס ניט אונגלייך זעהט. זא פיל זיינין דיא גאסין. מיט אללער-האנד קויפמאנשאפטין. אונטר אליס איז היר אין ווין זעהר בריהמט דער טענטילמארק. וואור מן זיהט זילן פרויאין דיא זייא זיך הבין צו קויף גר פיל פערליך. אונד עדילגשטיינטי וועלכי אפטערס ביטראגין איין קיניגש גוט מיליאהנין אן געלט. דיא גודרין זיין ניט פון דיזה במעלטי פרואין אייגין גודרין. זונדרין ווירדן אן זיא ביטרויאט. פון פירשטין אוני גראבין. דיא זאלכס דורך זיא לאזין פרקויפין. זונשטין איזט דיזור טענ-טילמארקט. זא גרוס דס מן זעלביגין. אין איין שטונד. ניט קאן אומ-גיהן. ביסטיהט אין אלטי קליידר גנץ פיל. אויך פיל לאפין רומלירייאין. נוהן וויל איך צום ערשטין שרייבין פון דער גלעגנהייט דער שטאט ווין. זעלביגה איז אומרינגט מיט זיבן גרוסי פארשטאט. דיא נאהמין זיין מיר דורך ערפארינהייט אויך וואול ביקאנט. אוני הייסין דיא לעסאלדוסשטאט. דיא יאזעפסשטאט. דיא קארילשטאט. דיא לנדשטראס. דיא לארכינפעלט. דיא לאמינקיל. דיא ווזין. זיין זיבין מיטין אין דיזין ליגט דיא שטאט ווין. רונטאוס גנץ פרייא אוני פראנק. מיט אין זיך האבינדי גר הויכין טארין. הייסט דער שטעפלסטארין 1) דיזור איזט זא הוך דס אונטר וויללין ברייט בייא טריבה וואלקין דיא שפיץ פון דענין טארין. פון דיא וואלקין בדעקט ווירד. מן מוז אויך וויסין דס איין פרעמדר רייזינדר פרשוהן. גר אופט גיפראגט ווירט. נאך דס ווארטצייכין פון ווין. וועלכס ביסטיהט. אין דיזן ניט ווייט פון דיזין הויכין טורין. בייא איינים קויפמן פר דער טיהר שטיט איין שטיק האלץ. אן דער מויאר מיט אייזין פאסט גימאכט. אין דיזין האלץ פינדיט מן מעהר אלס טויזינדי פון אייזירני נעגיל. אוני הייסט אם שטאך אם אייזין. איך הב אופטערס גיפראגט נאך דיא אורזאך פון דיזוס האלץ. הב איך פרשטאנדין. דס אויף גימעלטין פלאץ. וואו יעצונד דיא שטאט ווין שטיט. פר צייטין איין וואלט גיוועזין. אוני זולכין אבגיהאקט. אוס איין זאלכי שטאט צו בויאין. זא איז זעלביג שטוק האלץ גשטעלט גיווארדן. צו איין ווארצייכין. אוני איין יעדר פרעמדר שלאגט איין אייזירין נאגיל דריין. זאפיל אלס ער דערנאך זאגט איך בין צו ווין גיוועזט. אוני הב אויך אם שטאך אם אייזין איין נאגיל. אוני דיהנט דיזוס פר ווארצייכין

1) Stephanustoren.

דס ער זייא צו ווין גיוועזין. דיא קייזערליכה בורג וואו דיא גנצי קייזער-ליכה פאמיליע רעזידירן. דיזה בורג איז זא גרוס דז וואוהל איין קליינה שטאט מאג הייסין. היראין קומין. זיכט מאן איין גרוס גשווערים פון סאלדאטין אוני אללי צייט אין פולין גיוועהר שטין. דיא גרוסי הערין אוני דאהמיס דיא מן היר זיכט ארומקרייזין זיין אהני ציהלבאהר. אויך גרוס רימוהר. וועגין דיא פילי רייטוואגינס אוני קוטשין. אוני זענפטן. איך בין אין דיזי בורג אריין גיגאנגין. אוני גר ביז אין דיא צווייטה בורג. וואו דער קייזער זעלבסט וואונט. דארט בין איך אויף דיא טראפין ארויף גאנגין. וואורפון ביידר זייטן צווייא גר גרוסה אלטי אדליר לעבענדיג שטונדיט. אוב זעלכה איהר פאסט פון שילטוואכט מוזין וואהר נעהמין. נאך מיין גידאנקין. זיינין זעלביגי הירצו אבגריכט. אוני אויך איזט דעס קייזער זיין וואפין פון דיזה אדליר. זא דס דיזוס מאג זיין. וויא עס וויל. איך לאז היר בייא בלייבין. אוני וויל ווייטר שרייבין. וויא איך אויף דען פאהרזאל קאם. זא פינדיט איך פיל מאנשאפט גיהארניסט מיט העלי-פארטין אויף דיא אקסיל פרזעהן. וועלכה פר איין טיר. וואכט האל-טין. וואוראיהנין דער קייזער וואהר. מיר אבר פון דיא טיר אבווייזיטין. אונד מיר היסין דורך אנדרה קאמירין צו גיהן. זא קאם איך אין דיא אודיענצזאהל. דיזה וואהר מיט פיל גרוסין קרישטאלינה לייכטרש אוני גרוסי שפיגילש אוני הוכי שטיהל פרצירט. דורך דיזוס קאם איך אין איין לנגי גילירייאנג מיט זיילין אוני גיוועלבטה בוגינס פרזעהן. ביז איין אנדרה טראפף ארונטר. ניט דיא זעלביגי דיא איך וואהר ארויף גיגאנגין. אוני בראכיט מיך צעלט דיזה טראפף. אין דיא קייזערליכה קיך. היר וואר איך זעהר פרוואונדערט. איבר דיא גרעסטה פון זעלביגר קיך. אויך צילט איך איבר דיא הונדרט גלוטאובינס. אודר זא גינאהמטי פארנווייזין. וועלכי וואהרין אין דז רונט פון דיא קיך איבראל פאל. זונדרין דס גרוסה פייאר. וועלכס בייא זיך האט גרוסה אויערווערקין פון שפיסין. דיא זיך מיט דענין קונסטליכין ווערק זעלבשטין ארוס דרעהן. אויך אויף ביהארליכה צייט. זעלבשטין דיא גיבראטינס מיט פעט ביפייכטין. איך האט נאר איין קליני וויל ערלויב אהיר צו שטיהן. וועלכס מיר דורך איין האטשירר [?] וואהר צוגשטאנדין. איך מוז מיך פון היר נאך דיא וואשירפארט. אויז דיא קיך ביגעבין. אוני זא דורך איין אנדר טהאר אויף דיא רייטשאהל ארוס קומט. היר זאך איך גרוס צושטעהלונג מאכין צו דיא עקסערציציע. וועלכס זאלטי פאלגינדין נאכמיטאג גישעהן.

מיט בייאוואונונג דס קייזירס זעלבסט. דיזוס וואר איך גר נייאשיריק
כו זעהן. זוכט מיר דעסטאוועגין איין קואמדי פלאץ אויז אוס זעלביג
כו לו זעהן. אומטרעכט האלב פיר אויער קאס איין גרוס גישאאל פון
טרומפיטין וועלכה מיט זיך האטין דיא גכלי האפהאלטונג. איין יעדר
ביקאהס פון דעכין שטאלמייכסטר איין וואוהל גריסט פעהרט. מיט זיין
גילייג דס הירלו דיהגט. אוכטר אכדרה זאך איך דעס קייזיר לווישין
אייכיגה פירסטין שטיהן. איך העטי זעלביגין דורך זייני קליידונג כיט
אונטרשיידן קעכי. וועט כיט וועהר גיוועזין בייא אבסערוויהרין. דס
אללי גר דען הוט אפהאטין. אוכד דיזור דעהס איך זעהט מיט דען
הוט אויף דען קאפף. דער קייזר וואהר. ער זעלבסטין רייטיט כיט.
אבר לאזיט אללי דיא פריכלין גראווין לו פפערד זילין. אוכ׳ ער פר-
גכיגיטה זיך מיט דס אכשויאין. וויא דיזה פפערד גר אויף איין ווילדה
מאכיהר שפריכגין מאכיטין. דס מן זאלטי דעכקין. קיין מאן מיגליך
דראויף זילין קאכטין בלייבין. כאך דיזה הב איך דען קייזר גיזעהן. גר
אופטרס. מיט זייני בייא זיך האבינדי גיזעלשאפט גיקומפאכיהרט. זוא
איז זיין אורדיכארי אויפלוג. אויף פאלגיכדה מאכיהר. קומין ערסט איין
קומפאכיא סאלדאטין. רוטי מונטירונג. כאך דיזוס סאלדאטין פאלגיכדה
דיא הערפויקרס אוכ׳ טרומפיטין. הירכאך איין גרושי מעניכטה פריכלין
אוכ׳ עדיללייטין. לו פפערד מיט בלוסי דעגין אין הענדין. פאלגיט היר-
כאך דיא קוטש מיט זעקס פפערד אללי זעקס איין קולעהר. היר איכין
דער קייזר בייא זיך האבינדי דיא קייזירין. זיין קוטש. אומרינגט. מיט
פופליג העלבעדירס. וועלכי אללי גר לכגי שפיסין. אודר העלבארדין
אויף איר אקסיל טראגין. אויך זעקס לויפרס לויפין פאראויז. פאלגין
הירכאך איין פארטייא אומטרעכט דרייסיג קוטשין. אוכ׳ ווייטר אויף
לעלט ווידר איין קומפאכיא סאלדאטין. היכטין כאך. וועט כוהן דער
קייזר וויל אויז דיא שטאט רייטין. זואווירט ער פון דיזוס פָאלק אללי
גר גיקומפאכיהרט ביז אויז דער פאהרט. אוכ׳ דען גיהט אליש וואש לו
פוס איז. ווידרוס לורוק. איך הב אויך גיזעהן דיא קייזרין. גיקלייד אין
מאכין קליידר (1. לו פפעהרט רייטין. אוכ׳ לור יאכט. גיקומין. אוכ׳
גלייך דער בעשטי יאגיר כאך דס ווילד שיסט זונדר פעהליר. דיא קיי-
זרליכה קוטש איז גר הוך גיעשטימיהרט וועגין דער פילהייט דס גאלד.

1) Manskleederen, amazonenkleeding.

וועלכס היראויף איזט. מן פרזיכרט דס דיא רעהדער. מיט גאלד בי-
שלאגין זיין. אין דיזה קוטש איז גיהולט אוכ׳ גיבראכט גיווארדן. דער
טירקשה אבגיזאכטר. לור אודיעכן בייא דעס קייזר. דיזור אבגיזאכטר
פון קוכסטאכטיכאפיל זייכדה. האט זיין לאשימעכט זאמפט בייא זיך
הבינדי זעקס הוכדרט יאכיטשארין. אין דער לעפאלדוסשטאט. אוכ׳ איין
יעדר הויז וואור דיזה גיאיכקוויטיהרט (1 איזט. ווירדן אללי לייט. איין
אודר לווייא קייזרליכה סאלדאטין פר דיא טיר לור גיווארדי (2 גיזעלט.
איין איבראויש וואוכדרליכה. אבר דאך שיכה אוכ׳ אהכביקאכטי מוזיק.
זוירט בייא דיזוס גרושפיליהר אודר אבגיזאכטיר. אללי וואך לווייא
מאהל גשפילט. דז דיא ליבהאברס אוס זאללכס לו הערין. גלייך אין דיא
קאמעדיע איר פרגיגונג הירפון האבין. אויך איין יעדר לוזעהר.
מוזטי מן דען קייזרליכין גיווארדיאן (3 איין קייזירגראשין געבין. אוכ׳
גיוועהרט דיזוס שפיהל בייא דיא לווייא שטוכד. עס וואהרין איהרי
וואוהל בייא דיא פירליג מוזיקאכטין. איין טייל גלייך טרומילס. אכדרה
גלייכיכטי קופרה בעקינס וועלכי זיא מיט לווייא אן אכנדר שלאגין.
אכדרה גלייך פלוטין. אוכ׳ אויך טרומפיטין. כאך דז עכדיגונג פון דיזין
מוזיק. ווירד ן לווייא אודר דרייא ווערטיר. פון איין טירקשין פריסטר
לויט אויזגירופין. דאך הירפון פרשטאכדין. הללו י׳. דיזוס איז דעכין
טירקין איהר גיבעט גיוועזין. אוכ׳ זיא זייכין אללי גר שטארק גיוואפיכטה
לייט. וועט זיא לו פפערד זיליטין. זוא האטין זיא איין יעדר איין לכגין
זאביל אכהעכגין. אוכ׳ דעכאך איין קורלין אוכטר דען זאטיל פון דען
פפעהרט. בייא גיברעך פון אייכיס בדיהגט זיך דען אכדרין. אירה
פפעהרט וואהרין. אבר גר שכעל לויפין. דז דס גלייכין כיט זייכין.
איך הבי אויך גיזעהן. דען אפכוג פון דיזה טירקין. דער קייזר לאזט
מאכין פר דען גרושפיליהר איין קאסטבאהרים רודשיף מיט גרושי
פעכסטר. אוכ׳ שטארק פרגולט. אוכ׳ כאך אומטרעכט הוכדרט שיפין.
וועלכה אללי דיזס טירקין זאמפט אירה באגאשי. אויף דער טונא
ארונטר ביז כאך קונסטאכטיכאפיל ברעכגין. זיא זיין אין ווין גילעגין
דרייאלעהן מאכהייט. אוכ׳ אויף דער קייזר זיין אומקאסטין. אללי טאג
לווייאטויזיכט גולדין גיהאט לו פרלעהרין. וועלכס גרושי סומא געלט

1) Ingekwartierd. — 2) *Guarde*, garde. — 3) *Guardian*, bewaker.

מאכט. וואס אנבעלאנגט דיא יודן אין דיזער שטאט ווין. זיין דיא רייכסטי פון גאנץ אייראפא. דיא פארנעהמסטי זיינן. ערסט דער גרוסי אנטבאהרי ווייטבריהמטי העער ר' שמשון ווערטהיימער. וועלכן מאן בייא גימיינן שפריכווארט. וועגין זיין גרוסי רייכטום דען יודען קייזר הייסין. דיזער ווערטהיימער האט פון דעניגן קייזערליכן סאלדאטין נעהן אללי לייט פר זיין טאהר וואכט האלטין. וואורמיט ער זאמפט פיל מעהר אנדרה פרייאהייטין פון דען קייזר בעגנאדיגט איזט. דיזער ווירטהיימער האט גר פיל פאלאסטין אונד גארטינס אין ווין. אויך האט ער פיל גיטר אונ' הייזר אין טייטשלאנד גלייך צו פראנקפורט אן מיין. אונ' צו ווירמס. אונ' אין פיל מעהר פלאצין. אויך האט ער לאזין פיל שולין בויאין. אונ' פיל געלט אונטר דיא ארמי יודן. אין גאנץ אייראפא אויזגיטיילט. יא זעלבסט ביז אין פולין. האט מן פון זיין געלט אויזגיטיילט. אויך אין דאס הייליגי לאנד נאך ירושלים. אלוואו ער העער פון דאס לאנד גינאנט ווירט. אונ' רבינר פון אונגרין איז. דיזער איז זא רייך. דש ער איין יעדר פון זיין קינדר אן קונטאנט געלט. צוס הייראט. האט גיגעבין צווייא מאהל הונדרט טויזנט גולדן האל(1 אונ' זיינן דער קינדר. זעקס קינדר. ער איז אל יעלונד איין אלטיר מאן. אין דיא זיבנציג יאהר אלט. ער פיהרט זיך איין קליידונג. גלייך איין פאלאק. אונ' האט איין לאנגין ווייס־שין באהרט. ער קומט גר אופט בייא דער קייזר. דער אנדרר רייכה יוד איז דער העער ר' מענדיל אופינהיימר. וועלכר גלייך ר' שמשון. מיט נעהן סאלדאטין בדיהנט ווירט. האט אויך איין לוס־טיג פאלאס אין ווין. אונ' נאך מעהר הייזר אונ' גארטין הויסין פר דיא שטאט. האט אויך איין שינין פאלאס גיבויאט אין דיא שטאט מאנ־הייס. בייא דען ריין. דיזער אופנהיימר איז איין מאן קורץ פון שטאטור. פיהרט קיינן באהרט. האט אויך גר פיל בדיהנטי. אונ' איז זעהר רייך. ער שפייזט אללי טאג איין טאביל מיט זילבר גשיר פר דיא ארמין גלייך אויך פרעמדי יודן. ווער נאר וויל קאן היר צור מאהלצייט קומין. זא בלד אלס צוועלף אוהר שלאגט. ווירט דיא טאביל גלאק גלייט. זא מאג קומין ווער נאר וויל. אין גרוסין זאל. היר זיין

1) Hollandsch.

בדיהנטי דיא דיזה טאביל בדיהנין גלייך איהר הערין טיש. נאך גי־טאהנר מאהלצייט גיט איין יעדר זונדר זיך צו בידאנקין. ווידר אוועק. אנדרה יודין אין ווין. זיין אללי גר רייך. זיינן אומטרענט פיר פינף אונ' צוואנציג הויזזיצרס. פרעמדי יודן דערפין קיינה נאכט אין ווין בלייבין. זונדר ערלויב אונ' שריפטליך בוויז. פון דען ערסט בימעלטין הערין ווערטהיימר. איהר בגראפנים איז איין לוסטיגר גארטין. אין איין פאהרשטאט. שולין האט יעדוועדר אין זיין הויז. אונ אויך זיין זא אללי גר בדיהנט. אונד פרוואלטירס פון אייניגה זאכין דש קייזרס. גלייך דער ווערטהיימיר אונ' אפינהיימיר. זיינן פראוויאנד מייסטרס. דער אברם אולמא ליווראנט פון הייא. אנדרה ווידר פון מוניציע אונ' גשוץ. זא הבין אלהיר איין גירוהטיש לעבין. ביהאלבין אייגרלייא זאך. וואס זא היר פר איין בישוועהריניס הבין. איז וועגין זא גינאהמטין גלעקילי דש איז ויען דיא פאפין וואלין גיהן אייניס קראנקין בזוכין. זא קומין זא מיט איין קליין פון זילבר מענשינבילד טראגין. אונ' איין גלעקיל פאראן. פר דיזס פאלין אללי גר נידר אויף דיא קניא. וואן נוהן זאלכש בגעגנים. איין יודן זאלטי אנטקעגין קומין. זא הבין דיא פאפין. אודר ביי זיך הבינדי שטודענטין. איין פאלמאכט אוס דען יודן צו נויטיגין. נידר צו קניאין. אודר מאג איסס אויף דען פלאטץ דערשלאגין. אלז זולכש נוהן אייניס יודן בי־געגניט. מוז ער זעהן. איבר זייטין אודר הינטר זיך צו רעטירירין. איך הב מיך אין דיזין גיפאהר צווייא דרייא מאהל זעלבסטין ביפונדין. אלס איך איין מאהל נאך דעס פרינץ אגעניאוס זיין גארטין וואלטי גיהן. אונד אין דיא פאהרשטאט קומטי. זא זיכטי איך פון ווייטין אנקומין. גנץ שטארק נאך מיר צו. איך מיך זעהט צו רעטירירין. זא גינג איך אין איין הויז. וואו מיך דיא מייד פון הויז ערקענט. אונ' זאלכש זאגיט. דש איין יוד אין הויז וואהר. דיא לייט נוהן בימערקיטין. ווארוס איך היר קאם. זא וואלט איינר הבין. דש מן מיך מיט גיוואלט זאלט ארויז פיהרין. וואן זיא פרביי קומכין. איך דער מייד איין זיבנצענר גיביט. זא ליז זיא מיר דיא הינטרטיר ארויס. אונ' איך לויפט דערפון. נאך איין אנדר מאהל. זא שטיהט איך אויף דען מארק. אוס צו קויפין איי־ניגה זאכין. זא זאהי איך וויא איין שטודענט. מיר אנזיכט אונ' מיך מיט אייכש פרגיט. אוב איך איין יוד וועהר. איך איהס מיט יא באנט־

ווארטיט. זאגיט ער זיך דיך אמאהל אום. דא זיכט איך וויא איין פאר-טייא ליכטיר. מיט פיל גיפאלק אנקומין. איך גלייך בימערקיט. דש זיא מיט דעם גלעקיל וואהרין. זוא לויפט איך. דער שטודענט וועלכר מיך גיקעננט האט. לויפט מיר נאך. אונ' רופט אללי צייט. יוד נעהם דיין הוט אפ: איך לויפט אללפארט. ער מיר אלש נאך. ביז ער מיר דען הוט פון דען קאפף אפגענהמט פון הינטין. איך זוא ניט וואלט שטין בלייבין. וואר באנג פר ביזר גיפאלג. לויפיט וויט אוועק. אין איין אנדרה גאסין. אונ' קויפט מיר איין אנדרה הוט אויף דען קאפף. איך הב איין מאהל דיא אורזאך גיפראגט. ווארום דיזוש זוא אפשייא פר יודן איז. זוא האט מאן מיר גיזאגט. דש דיא ווערקין פון דען בילד בייא דען קראנקין קיין קרעפטין זאלט טוהן. וועלכש צו פאהרין דער קראנקין נאך וויניגר האט. יא זיך פון איין אנדרין מוז טראגין לאזין. אונ' ניט זעלבשטין גיהן קאן אונ' דענאך אן קראנקי גיזונד מאכין וויל. דיזה אנטווארט הב איין מאהל גיגעבין אן מיין בוכבינדר אין ווין. מיין גליק וואהר אבר דש קייני צייגין דערבייא וואהרין. מן האט מיך זונשט לעבענדיג גיבראטין. דעסינטוועגין מוז מן אין דיזה אונ' דערא גלייכין אורטין פרזיכטיג זיין. מיט פאהרווין זיך היטין. אום אין איהרן גלויבין זיך ניט צו זוכין צו מאלעסטירין. זיא הבין אויך אן דענין יודן דיא פלאמאכט איבר פיש צו קויפין. פר ניין אוהר. בינוהמין. אום דערא גרוסי קוואנטיטעטין פיש. וועלכי זיא אללי צייט גיברויכין. דיא פאהרנעהמשטי פון ראנג. פיל מאהל זונדר פיש מוזטין בלייבין. וועגין דעני יודין וועלכי אליש אויפקיקויפט האבין. וואש בילאנגט מעהרא פרייאהייטין. הבין זיא זונשטין. אין אנדרה זאכין ניכט צו קלאגין. אין דיזה שטאט ווין גר פאהרטרעפליכה פלאשטין. גלייך זעלביג איך גר וואוהל אוזסערפירט הבי. דש דיזה גבייא דענין אין איטאליע. וואוהל צו פרגלייכין זיין. דיזה שטאט ווין איז אויך זעהר פלאזיריג. אין אללער הנד שפיהל אין אפרא אונ' קומעדיען. איז היר צו איין גר שין הויז. עקסטרא פון קומעדיען. טאג פר טאג. אויזגינוהמין פרייטאג אונ' שבת צו שפילין. אורזאך דש דיא דיזה צווייא טאג ניט שפילין איזט וועגין איהרה פאשטין פון גימעלטי צווייא טאג. זיא שפילין אויך איטאליאנשה קומעדיע. וועגין דערא פילהייט דערא איטאליאנין. אויך פרגניגונג צו געבין. דש קומעדיע הויז איזט אין צייט פון שפילין. מיט סאלדאטין בזעצט. אום דערא גידרענק אונ' פילהייט פון מענשין

טעגליך קיין אומגימאך צו פראורזאכין. אונ' בייא צו קומין. מן האט היר אויך איין גרוס פרמאג. מיט דערא באדהייזיר. ליגינד אין דעם פלוס דיא טונא. מן בדינט דיזה אויף פאלגינדה מאניר. זוא באלד מן קומט אין דען הויז. ווירט מן אין איין קאמיר גיבראכט. אונ' אין איין לנגין צוביר אודר קויפ [1] גיזעצט. אין איין ליילטוך [2] גנץ נאקידיג. זוא באלד קומט איין פרויא. וועלכה דיא בדינונג טוהט. אונ' גיסט ווארים וואסיר אריין. אונ' זוא פיל ביז גינוג. אונ' קומט דען אונ' וועשט דעם באדיר זיין לייב. פון קאפף ביז פיסין. אויך אלש ער וויל פון מאנין בדיננט זיין איז צו ביקומין. אונ' זיצט אומטרעננט צווייא שטונד. אונ' רויכט איין פייף טבאק. גיהט אראוס מיט זיבינצעהן קרייצר בצאהליט. דיזה שטאט ווין האט איהר אומקרייז ניכט מעהר אלש צווייא טויזנט שריט. אבר מיט דיא זיבין פאהרשטעט. אין דער אומקרייז איבר דיא זעקס שטונד. אונ' האט איין גרוסי מעניגטה פאלק אין זיך.

יעצונד קום איך פון ווין אבצורייזין. וויילין איך בייא דיא אולמיר אין דינשטין וואהר. זוא עס גביהרט דש דער הער אברם אולמר. זונדר אייניגה קראנק. זוא גביהרט זיך דש איך איין מאהל. מיט איין בייא מיר האבינדי קומפניאהן אין דיסקורס פון רייזין קומיט. אונ' בשליסין מיט אנדר. איינה רייז צו טאהן נאך איטאליע. אום זעלביגה לאנדין צו ביזעהן. מיר בשטימיהטין אונזר רייז אויף איין גווישי צייט פאסט. נור זעלביגין מיר בייא אזאמין. זונדר פיל צו איברליגן. וואש פר וועג מיר זאלטין נעהמין. אונד זונדר פיל צו פראגין. וואהרדן מיר אונטרריכטיט. דש מיר זאלטין איבר לינץ. אונ' זאלצבורג אלזוא מיר זיך אויף וועג ביגאבין. אונ פרלאזיטין דיזה קייזערליכה שטאט. דש ערשטי דארף וואר ענצערשדארף. אונ' קרויניבורג. שטאקינויא. אפסדארף. קרעמזשטיין. ווייסקירך. שפילאקשטיין. איפסבאכלארין. מאטהויזין. שפילבערג. לינץ. דיזי שטעט אונ' דערפיר זיינין אללי גר אן דיא איינע זייט מיט הוכי בערג. אונ' אויף דער אנדרי זייט מיט דען רעוויהר דיא טונא בקריגט. דיזוש וואסיר וועלכש מיר קיין מאהל ביז לינץ אבווייכטין. האט צווייא גיפערליכה פלאצין צווישין ווין אונ' לינץ. איינר דער גיפעהרליכה אורטין. הייסט דער ווירביל. וועלכש לייכט. אלש וואן

1) Kuip. — 2) Linnen laken.

דס וואסיר דורך איין טרעכטיר. אלהיר אין דען אפגרונט שיסס. אונ׳ פראורזאכט גיפאהר. אלס איין שיף אין זאלכין דרעהן קומט. דס זעלביג ארונטר גיצאגין ווירט צו דיא גרונט צו. דס אנדרי איז דער ש ט ר ו ד י ל. וועלכס איז איין פארטייא גרושי קליפין. וועלכי אין דיזי רעוויהר זיינין גיפאלין. פון דיא בייאליגינדי בערג. אונד זיין דיא שטיינקליפין מיט וואסיר בידעקט. אונ׳ מאכט דס וואסיר וועגין דיא קליפין. איין גרויזאם גרויש. אונד אויפווארפינס. גלייך איין מעהר אודר זע דיא שיפין מיט פרזיכטיקייט פרבייא גיפיהרט ווירדן. זונשט זאלטין דיא שיפין אן דיא קליפין צו שטיבן שטוסין. מן זיכט בייא דיזה בימעלטי צווייא פלאצין. אללי צייט קלייני שיפכים קרויזין. בייא גיפאל פון אומגימאק. מענשין צו רעדירין. אונ׳ סאלווירין. אלס מיר צו ל י נ ץ אנקומינדין. אונ׳ אלהיר איין דוקאטין צאל פר דיא יודן מוז ביצאהלט ווערדין. זיינין מיר זונדר אויפענטהאלט. דורכגיפאסירט אוס ניט ביקענט צו זיין. דיזוס איזט איין קלייני שטאט. אן דער ט ו נ א איז אבר שין גיבויאיט. האט אויך איין קלייני פעסטונג איבר זיך. איז אויך בריהמט איבר דיא יאהרמארקין. וועלכי אלדא גיהאלטין. דס לאנד אלהיר הרום איז נאך אלז אין א י ס- ט ר י י ך. פון ל י נ ץ זיין מיר גרייזט אויף איין גרושי הייד נאך ו ו ע ל ס איין קלייני שטאט אונ׳ ב ר ו ק מ א ר ק פ א ג י ל ב ו ר ג ל א מ ב א ך ש ט ר א ט ו ו א ל ד י ן. נ י י מ א ר ק ז א ל צ ב ו ר ג. עהנדר איך פון דיזי שטאט שרייבי. זא מוז איך מעלדין פון דיא מענשין אין דיזין לאנד זיין זיא מיט איין אבשייליכס גיוויקס ביגעבין. וועלכס זיין דיא קרעפף. וועלכס בייא יונגי גלייך בייא אלטי גיפונדין ווערדין. אונ׳ זיין דיזי קרעפף פון בגין דער גיבוהרט דערא קינדר. ניט אן צו זעהן. בלד אבר דיא קינדר אנפאנגין צו דרייא פיר יאהרין צו קומין. זוא זיין זיא גיבולט מיט איין גרישטי פון איין איי אונטר דען האלז אונ׳ וואקסט ביז צו צוואנציג יאהר. אויף צעלט איין גרוס אויפגבלאזיני אוקסין בלאז גרייסטי הבין. דיא קרעפף זיין אונטרשידליך גרוס. דיא ווייבשלייטי הבין זיא ניט אזו גרוס אלס דיא מאנין. אונ׳ אלז איך דיזה קרעפפלייט צו ערשטין מאהל זעהיטי. זוא וואר עס איין אלטיר מאן. וועלכר אויף דעם וועג בייא אונס קאם. זעלביגר טראג זיין קראפף אויף זיין אקסיל. איך דיזוס זיהט. מייניט ער טראג איין לעדרין זאק. אויף זיין אקסיל. אבר וויא ער אייניגה ווארטין רידן וואלטי זוא ליז ער זיין קראפף פאלין. זוא זעהט איך וויא וואונדרליך דיזוס שטוק פלייש אונטר זיינין האלז

הענגין בלייבט. אונד בומבילדה. אונד איסס אויך אין דען רידן פאק- סירדה. דס מן זייני ווארטין ניט אל צו וואהל פרשטין קענט ער מיט אונז זיין דיסקורש גיענדיגט האט זוא נעהמט ער זיין קראפף גלייך איין פאק אונ׳ שלאגט איהס ווידר איבר דיא שולטיר. גלייך איין זאק. אונ׳ גיט פאהרט. זיא רעכינין זיך פר איין בזונדר עהר. ווער דען גרעשטין קראפף האט. אונ׳ זעלטין אויך איהרה קינדר ניט גערין געבין. אן איהרה מיטבירדר וואו דיזוש גוויקס אן פרגעסין וועהר. זיא הייסין אונז גאנזהקראגין. וויללין מיר קיין קרעפף הבין. איך הב גיהערט דס דיא נאטור פון דיא קרעפף. בשטיט אויז דס וואסיר. וועלכס אין דיזין לנד קוועהלט אויז הוכי שניאבערג. פון דיזוש וואסיר טרינקין. וואקסין דיזה קרעפף. דיא מאהנין אלהיר טראגין אללי גר גרושי בעהרט. גלייך אין אונזר לאנד דיא יודן. אונ׳ הבין איין גראבי שפראך. דיזוש לאנד איז איבערפליסיג אין קארין אונ׳ ווייכוואקס. אבר זונשטין אין זאכין גי- ברעכליך. נעהמליך געלטרייכי קויפלייט גיפינדט מן היר גר ניכט. ערנעהרין זיך נאר פון אקירבויא.

יעצונד קומין מיר ווידר צו דיא אלטי ערצבישופליכי שטאט ז א ל צ ב ו ר ג. אלס מיר פון דיא סאלדאטין אן דער פארט אנגיהאלטין ווערדן. אונ׳ גיפראגט נאך פאס זוא וואהרין מיר מיט קיינס פרזעהן. וויללין מיר אין ו ו י ן היראן האטין פרגעסין. אונ׳ דאך ביז היהער אונגיהינ- דרט פארט גיקומין. אבר היר גינג עס ויאס שוואהר צו. דען מאן פראגט נאך אונזר אפעהריכס. 1) זא נעהמטין מיר זיך האנדווערקסלייד. איך איין דימנטשלייפר. אונ׳ מיין קאמיראט איין פרוקינמאכיר וואהר. אונ׳ זאגיטין אונזר פארהבינס צו. ווער צו רייזין. וויל נוהן דיזה שטאט איין גלעגינהייט. אויף איינר זייט דיא רעוויהר דיא ז א ל ץ. אויף דיא אנדרה זייט איין גר הוך אבגשניטינר בערג זוא דס ניט מיגליך פרבייא צו פאסירין. אויז דיזה אורזאך. מוזט אונס איין סאלדאט. דורך דיא שטאט ביגלייטין. אונד מיט איינס ברענגט אונס דער סאלדאט. אויף דז שטאטהויז בייא דיא בורגרמייסטירס. דס מיר וואלטין פרזוכין. פר אונזר געלט. איין פאס צו קריגין. וויללין מיר בריכטיט וואהרן דז מן זונשט זעלט ניט קענין פארט פאסירין. דורך דיא גיבערג ט י ר א ל. אלס מיר נוהן פר דיא בורגרמייסטער פרשיינין אונ׳ איין פאס ביקו-

1) Affaires,

מיטין. זוא וואר נאך דיא נאמין גיפראגט. היר וואר צו בידענקין.
דש מן אונש ניט פר יודן דערפיט קענין. וועגין דעס הוכין צאל.
וועלכי בשטיהט אין צוואנציג גולדין. איין יעדר פרשוהן. ווער אין דיא
שטאט קומט פון יודן. דרום זונדר לאנג בידאכט רופט איך מיין נאמין
יאהנים לימאן. היראויף זאגיט דער סעקריטאריוס. דש לויטיט
זוא לוגינהאפטיג וויל איך זאגיט לומאן. מיין קאמיראט הייסט קאש-
פיר הינריקוס. אויף דיזה מאניהר מיר אונזר פאס האטין. שעפטין
איין הערצליך גימוהט. אום בלד נאך פינעדיג צו זיין. דיזה שטאט
זאלצבורג איז גר איין אלטי שטאט. וויילין מיר אבר ניט זוימיטין.
קאנטין ניקס אנמערקליכס זעהן. זונדרין וואש אונז דער סאלדאט
פרצילט. דש דיזה שטאט פר זיבנצעהן הונדרט יאהר פון יוליוס
קייזר אויף גיבויאט איז. אונ' פון קיניג אַטילס פרשלאפט גיוואהרדן.
מיט שלאכטליוורונג אלהיר קיגין דיא פיסמר פון פיר אונ' דרייסיג
טויזנט. אונ' נאך פופצעהן טויזנט גיפאנגין גינוהמין. איז ווידראום
אין יאהר פינף הונדרט אונ' אכציג פון טעאודונה הערציג פון
בייארין מיט דיזור ערצילונג פאן דען סאלדאט קאמין מיר נאך דיא
פאהרט. אונ' זאגיטין אדיע זאלצבורג. מיר הבין צו דאטא גר קיין
יהודים אנגיטראפין. וויילין אין דיזה לאנדין קייני וואונין.
פון זאלצבורג פאהרין מיר אונזר רייז נאך אינשברוק. פאסירינ-
דין אינצווישין איין דארף רייכנהאלל לאסיר. סאנטיאהן.
קונדל. שוואץ. אלהיר זיין גר בריהמטי בערג. פון גאלט זילבר אונ'
קופיר. דער קייזר האט אלהיר גר פיל בערק אונ' פיל ווערק אין דיא
בערק. ברענגיט גרושי רייכטום. ווייטר איין קלייני שטאט הייסט
האל אין טַאל. היר מאכט מן גר פיל זאלץ. אונ' פיהרט דש זאלץ. ביז
נאך ווין. אלהיר איזט ניט מעהר אייסטירייך. זונדרין דש לאנד
טיראהל. דיא שטאט אינשברוק איזט בריהמט. וועגין דש פרונק
אלליר ווייבר. וועלכס בשטיט. דש גאלדינין דאך. וועלכס איין גרוס
שאץ דש קייזרס איז. בשטיט אין מעהר אלס דרייא טויזנד גאלדינה
שינדלין. זיינין זונדר אייניגה פאליסיטעט. אללי גר גיגאסין גאלט זיין
דיזוש גאלדינין דאך שטיט גלייך איין פאהרגבייא פר דש שטאטהויז.
קיין וועטיר אדר רעגין. פרטונקרט אויך ניט דען גלאנץ פון דען גאלט.
דען מן זיכט דרויף גלייך אויף דוקאטין. אונ' הט דש גולדין דאך. נאך
אויף יעדר זייט. זעקס גרושי שוואהרי קנעפף. וועלכי צוועלף קנעפף

אליינט איבר פינף הונדרט פונט וועגין. איך הב גיפראגט נאך דיא
אורזאך פון דען דאך פון גאלד. וויילין דש גאלד גר פיל אלהיר גי-
גראבין ווירט. זוא האט דער קייזר אלהיר וועלכס דש הויפט פון
טיראהל איז. מיט זאלכיס רייכין דאך פרציהרט. איין סומא עז איזט
איין רעכטר וואהרהייט. דש דיזוש מעהר אלס איין מיליאהן טאליר
ווערט איז. דיזה שטאט אינשבורק איזט זונשטין ניקס אלס דיא
שיני פאסאשע. אלס וואש נור אין איטאליע וויל מוז היראויף צו.
אונ' איז נור איין וועק פון היר ביז פָאנין. אודר אויף איטאליאניש.
בולזאן.
אויף דיזן וועק קומט מן ערשט אויף איין הוכין בערג. הייסט דער
שינבערג. אונ' דען איין דארף הייסט מאטרד. אונ' ווייטר
אויף איין הוכין בערג דער הייסט דער ברענר. וויילין היר אובן
אללי צייט גר קאלט איז. אונ' מן מאג היראויף קומין ווען מן נאר וויל.
פאלט אללי צייט שניא. דיא אינוואונר אויף דיזן בערג. הבין אללי צייט
וואהרמי שטובין. אויף דיא בערג זיינין וואונדר צו זעהן. דש מיט איין
וואסיר. וועלכס אובין איז. איין רונט שטיהלשטיינד וואסיר. אונ' קיין
גרונט האט. אויך קיין אינלויפינדיס וואסיר. אונ' דאך אויף צוויא
זייטין פליסט וואסיר אראב פון דען בערג איין פלוס נאך אָסטין אין
איטאליע. הייסט דער לאדיטל וועלכר בייא פירארה אין דש מעהר
פאלט. דער אנדרר פלוס פון דיזן בערג לויפט וועסטין. אונ' מאכט
איין פלוס נאך לינץ אין דער טונא. אונ' זוא ווייטר נאך ווין דורך
אונגרין. בייא קונסטאנטינאפל אין דש מעהר פאלט. פון דען
ברענר נאך שטערצינגין. זיכט מן איין קופרני פלאט. מיט שיני
גיגאסני פיגורין. אונ' בשרייבונג פון דעס קייזר קארלו דער פירדה.
וועלכר אויף דיזן פלאץ זיין זון ביגעגניט. איז ווייטר אויף בריקטין
אונ' קלויזין אונ' פאנין. היר וואהר דער ערשטר פלאץ. וואו מיר
יודן אנטרעפיטין. וועלכס וואהר איין מאן הייסט ליב. בייא דיזוש
וואהר איין קליינה שוהל אין זיין הויז אבר דיזוש גיבעט הירויגין קאס
אונז וואונדרליך פאהר. וויילין דיזוש אויף אנדרה מאניהר געשעהט.
דען זיא וואהרין אללי גר איטאליאנישה יודן. דאך מיט אונזר פלעזיהר
הבין מיר נאך דער צייט אויך דיזוש גילערניט. דיזוש אורט איז קיין
שטאט זונדרין איין אפין דארף. אבר זיין גר פיל קויפלייט דארטין דש

דיזוס איין יאהרמארק איז גלייך דיא לייפציגר מעס. אונד מיינסט טייל יודן אויז איטאליע. וועלכע נאהנסטי פלאטצין זיין. ווי ראנא. מאנטובה פראַרה. מן גיהט אין דיזוס דארף גלייך אין איטאליע. איבעראל אויף דיא גאסין. בינעבין דיא הייזר לנגס אונטר גיוועלבטע באגינס. אונ' גאנץ פרדעקט. איבעראל. וויא איך ווער בעסיר בשרייבין. בייא דיא שטעט פון איטאליע. פון היר ווייטר צו קומין נאך איטאליע מוזין מיר ניט זוימין. זונדרין טראכטין וויא לענגיר היר וויא שפעטיר דארטין. זוא קומט נאך סאלודין ס' מיכעל. היר קומן מיר צווישן הוכי קליפין. וואו! מיר אויף איין מאהל גאנץ טיף אין טאהל ארונטר קומיטין. אונ' זוא בינעבין דעס וואסיר איין שטארקין פאס פינדין. איין איבראויז אומאיברווינדליכה פעסטונג. הייסט דער קובולט. היר זינט מן קיין וואלין נאך שאנצין נאך מויארין. נאך טערנער. ניקס אנדרסט אלס איין גלייך אבגיהאקטין בערג. אללי גר איין שטיינקליפף. דיזר בערג איז פון זיין שפיץ ביז ארונטר. אוף דיא ערד גלאד. אונ' גלייך אבגיהאקט וויא מיט איין זעג אבגשניטין. אונד מיטין אן דען בערג. גיהט איין לאך אריין. אלוואר פיל קאמרין אונ' קעלירס זיין. אויך סאלדאטין צו שילדוואכט. זיא קומין ארויף מיט זאליר. וויילין זונסט קיין אויז אונ' איינגאנג איז. וואן זיא דש זאל אוועק נעהמין קען קיין מענש צו זיא ארויף. אונ' זיא שיסין מיט גרושי גשטיק פון אובן ארונטר. דז זיא דיא פאסטי בוואהרין קענין. וויילין וועגין דיא הוכי קליפין קייני אנדרי וועגין זיין. אלס אונטר דיזוס פרבייא צו פאסירין. מן פרזיכרט דש זיא אויך זוא פיל וואסיר אין דיזה הולין האבין. דש זיא אויף פיש הלטין. אין סומא איין וואונ־דרשיהן פראקטילירטיש ווערק. פון היר איז נאר צוויא מייל נאך טריענט. איין בריהמטי שטאט אין טיראל. היר הין דיא שפראך גמישט. הלב טייטש. אונ' האלב איטליענש. גיהערט נאך דעס קייזר. צו טיראהל. ליגט אן איין קליין שיפרייכש וואסיר. הייסט לאדיס. וועלכש הערנאך אין איטליע בריהמט ווירט. אונד דיזה שטאט איז איינה פון דיא עלטיסטה פון איירופה. זיין אויך נאך גר אלטי גבייא היר צו זעהן. אונ' אנטיקוויטעטין. פון הייסין נאך צוויא פלאצין. פרימילאן אונ' פערסינא. אונ' ווייטר דיא גרענץ דז קייזרש. מיט איין איבראויז הוכי גיבערג. הינטר אונש גילאזין. אונד אין דש ווינעציאנישע אריינגיטרעטין.

קאמין מיר אין דיא ערסטה שטאט. פון דעס גיזונטין לנד איטאליע. מיט נאהמין באַסאַן. נוהן איז צו פרוואונדרין. וויא מיר פון ווין ביז היר. נאך קיין טאג דענין בערגין זיין ביפרייאט גיוועזין. זונדרין אלי טאג דרין פרשלאסין גיוועזין. אונ' מיט שיידין דעהר גרענץ אלהיר. שיידין זיך אויך דיא בערק. אונ' ביקומין מיר איין זאלכש ליבליכש פלאק לאנד אונד מיט אללירהנד בוימין גיפלאנצט. אונ' מיט איין גר אנדרר לופט. אונ' מאנירין. אוב עס גר הונדרט מייל פון דיא טיראליר גיבערק אל וועהר גיוועזין. זעהן מיר הינטר אונש זאהן מיר הוכי בערק. הייסט אַלפס. מיט שניא בידעקט. אונד פר אונש וואהר דיא בליהנדר זומר. וואס מיר אין פיר וואכין פון ווין ביז אלהיר. גליטין האטין פון שלעכט. וועג ערקוויגיטין מיר אין דיזה קומאדי געגינט ווידר אין איין טאג. יא מיר מיינטין דיא גליקליכסטה מענשין צו זיין. דש מיר איין זאלכש לאנד. וועלכש גלייכט דען ערדישין פאראדיס אין צו נעהמין. מיר ערקוויגיטין זיך דערא וועגין אין דיזר שטאט באסאן. צווייא גנצי טג מיט דיא פרוכט דש לאנדס. אונד דיא זיסה ווין. יא וואס אונש שוואהר פאלט. וואהר דיא שפראך. וועלכש אונש נאך גר פרעמד וואהר. דאך מיר ביפונדין נאך אלהיר טייטשי ברידר. אונד נאהמין אונזר וועק נאך קאסעל פראנק. דיא וועק וואהרין אללי גר אלעאין אודר פלאנטאשין. שנורגלייך. וואר ביידרזייטן אקיר מיט ווין אונ' טירקיש קארין גיזעהט וואהר. אנדרי קארין וואקס אין איטליע ניט אונ' צווי־שין יעדר אקיר זייניך גיפלאנצט גלייכי ציילן ווייס דיא שענסטי אופס־בוימין. גלייך פייגין ניס לימונין. אונ' זונסט אופס. אונ' אן יעדר בוים איז גיפלאנצט איין ווינשטאק. וועלכר ווינשטאק. זיך קרימט אונ' ציהט. אויף דיזוס בוים אונד איזט דש שענסטה גזיכט אויף ערדין. דש קארין אונ' ווין אונ' אופס. אונטראנאנדר וואקסין. אויף דיזה מאניהר. איז דיא גנצי מאניהר פון ווינעציאנש לאנד גיבויאט. דיא איטאליאנין זאגין אויך דש זיא ניט ניטיג האבין אוס אירה נערונג ווייט צו גיהן. דען איין יעדר האט זיין אקיר מיט קארין צו דש ברוט. אונ' ווין צו טרינקין. אויך דז האלץ צו ברענין. וויילין זיא פון דיא גימייני בעס אללי יאהר אפהאקין. אונ' מאכין קלייני בונטליך דערפון. וועלכה זיא פאשינע הייסין. אונ' זייכין אוס צו ברענין. מן גיפינדיט אלהיר אויך אונטר אנדרה בלימין. וועלכה מאן מוילבער הייסט. דיזה פרוכט איז גוט. ווירט אבר ניט גיעסטימיהרט. דען זיא גיברויכין נאר אלליין דיא בלע־

טיר דערפון. וועלכי זיינין שפייז צו דיא זיידוועריס. דיזה בלעטיר
זיינין אופטרס זעהר טייאר. אוני' ווערין פרקויפט. בייא דער בויס
פאלל. פער עקסעמפיל מן קויפט איין בויס זיין בלעטיר נאך ווינטר-
לייט. אי ער אויסשפראנט. וועלכי אורדינארי קאסט פינף גילדין דער-
נאך האט ער דען בויס דש גנצי יאהר אוני' קאן וואוהל דרייא מאהל
דערפון בלעטרין. ווייללין אלנייט ווען ער דיא בלעטרין דערפון אב-
שטייכט. נאך קלייני בלעטיר זילין בלייבין. אוני' דערנאך אויך גרוש
ווירדן. אוני' אלזוא צום צווייטין דריטן מאהל אפברעכין. מיט דיזה
זיידוועריס גיט עס פאלגינדה מאניהר צו. זיא קויפין זאד אודר זאמין
זיכט גלייך דען ריבין זאמין. וואו מן דען ריבאל דערפון מאכט. איין
מאס גלייך איין מאס ווין פאל. פון דיזה קאסטין. דרייא ביז פיר גולדין
דיזס זאד. ווירד אין דינה פאפירן אודר זעקכס גיטאהן. אוני' ווארס
צוגידעקט. מיט ווארמה טיכר. אויך וואול דענין ווייברן אונטר דיא
בריסט גליגט. אין צייט פון צווייא דרייא טאג. ווירט דיזס זאמין
אללי גר לעבענדיג אוני' זוא גלייך אויף דיזה בלעטיר פון מוילבער-
בוימין. אוני' זוא עסין זיא זוא לנג ביז זא אין צייט פון פיר וואכין זוא
גרוש אוני' דיק ווערין. גלייך איין פינגר גרוש. אוני' מן מוז דיזה ווארים
היטין. דש זיא בייא קיין פייאר נאך ראך קומין. אויך קענין זיא קיין
פון טבאק פערטראגין. וואן זיא נוהן אירה מאס פון גריסטה אוני' דיקטה
האבין. זוא ליגט מן צווישן דיזה ווערים אוני' בלעטיר לנגי שטרויזין
פון האלץ. אלס צווייגין אודר בעזימהאלץ היר גינין דיזה ווערים רונט-
אום. אוני' שפינין זאללי זאכין גלייך דיא שפינין. אוני' אויף צעלט מאכט
איין יעדר ווארוס איין איי פון זייד אוני' ליגט זיך זעלבסט דריין. זוא
ביקומין דיזה זיידימאכיר. פון איין יעדר זאטכה איין אייע. דיזע אייער
ווירדען אין הייס וואסיר גיקאכט גיהט אלז לוס. אוני' דערא ווארוס
איז טוט. זוא האספלין זיא פון דיזה אייער דיא פיינה זייט גלייך פון
איין קייאלין גארין. ווען זיא אבר ווידר זאט וועלין פון דיא ווערים
האבין קומט דער ווארוס אויף גוויסי צייט אויז זיין אייע. אוני' גווינט
דיזוס זאד לאנגש וואו ער קרייכט מיליאהנין ווייס. דיזוס איזט דיא
גרוסי בישרייבונג פון דיא זיידוועריס. איך מוז מיין רייז ווייטר ביפור-
דרין. זוא קומין מיר פון ב א ס א ן. נאך ק א ס ט ע ל פ ר א נ ק. האטין
מיר נאכריכט. דש דער וועג איבר פ א ד י ו ו ע ניט זוא גוט וואר. נאך
פ י נ ע ד י ג דערוועגין הבין מיר מוזין נאך מ ע ס ט ר י. איין קליין

שטאטני היר איז א י ר ו פ א אבגשניטין. אוני' הבי צו דען ערשטין מאהל
דש מער אין גיזיכט ביקומין. מיר וואורין נאר נאך דרייא שטונד פון
פ י נ ע ד י ג. מיר מוזיטין איבר דש מעהר פאהרין. מיט איין קלייניס
שיפכין וועלכס איין גונדיל הייסט. אלס מיר נוהן פון נאכט אבגיפאהרין
וואהרין זוא ביקומין מיר זוא גלייך דיא עדלי אונד שיני ווייטבריהמטי
שטאט אין דש גזיכט. עס גלייכט איין זאלכין גלאנץ אוב מן זיכט איין
פארטייא פון מיליאהנין שיפין. דיא מיט רוט שארלאקין בילאגין וואורין.
אוני' איין זאלכין שיין אויך פון אונטין דש וואסיר פארירט. דיזוס גזיכט
בשטרעקט וואוהל דרייא אדר פיר מייל אין דען מעהר. וועלכס זעהר
שיהן לייכט. זונדר דיזוס זיכט מן אויף דיזור געגינד זאלכי קלייני גונדלס.
מעהר אלס טויזנדין גונדלס ארוס פאהרין. דיזה זיין דענין האלענ-
דישין באדכים (1 גלייך. אבר זיא הבין איין לנגין הלז גלייך איין שוואהן
פון שפיגלאט אייזין. וועלכס ביטייט בייא אירה פילהייט זיא אין ענגה
גאסין אין פ י נ ע ד י ג בייא אזאמין קומין. זוא קענין זיא מיט דיזי העלז
גר בלד דורך שניידן. אוני' פר דיא אנדרה פרבייא קומין. מיר מיט דיזוס
שיפכה דיא שטאט נאהנטר קומין. זוא גלייך זונדר מויארין נאך טאהרין
אדר וואהלין ארייין פאהריטין אין דיא גאסין. וועלכי גאסין וואורין גלייך
היר אין א מ ש ט ר ד ם דיא גאסין זיין פון שטיין. אבר דיזה וואורין פון
טיפה וואסיר דש דיא שיפין איבראל פאהרין. אונד פר יעדר זיין טיר
מיט שיפן קומין קאן. איין יעדר הויז שטיט מיט זייני מויארין אין וואַ-
סיר. אוני' קאן מן וואוהל צו פוס גין אויף יעדר זייט פון דיא הייזיר
גלייך אין א מ ש ט ר ד ם אויף דיא בורגוואהלין. זיין אבר דיא וועג ניט
זוא ברייט. דיזוס הבין זיין אויך קיין רייטגילייג אין דיזר שטאט. אוני'
הב אויך מענשין גישפראכין. דיא וואוהל פירציג יאהר אלט וואהרין.
אוני' איהר לעבטאג קיין קוטש אדר פפערד גיזעהן האט. ווען זיא זאלכי
זעהן וואללין. מוזין זיא אויף טערה פערמה אודר פאסט לאנד גיהן.
אלס נוהן איין נאכבאר צום אנדרין קיגין איבר גין וויל. זוא לאזט ער
זיך מיט איין גונדיל אריבר זעצין. עס זיין אויך וואהל בריקין אין
פ י נ ע ד י ג. זיין אבר ווייט צופידיג. דש מן ליבר זיך מיט דיזה שיפכיס
בדיהנט. וואס גרוסי הערין זיין אן פלאטץ פון קוטשין. הבין זיא דיזה
שינה גונדיל מיט איין בידעק גלייך איין קוטש. אוני' מיט זעקס בדיהנטי.

1) Bootjes

אלי גר מיט ווייס דימאשטי בוקסין. אונ׳ קורצי קאמיזעליר. אונ׳ מיט רוטין זיידינין שערפ אודר גערטיל. אום איר לייב. אויך איין רוטי מיטס. אונ׳ גיט זוא שנעהל. מיט איהר רודרין. דס קיין פייל זוא גשווינד לויפין קאן. אויך קאן מאן מיט דיזה גונדיל קומין איבראל אין אלי דיא גאסין. דען היר זיינין קיין גאסין זונדר וואסיר. וואן אבר דס וואסר אין אפ-לויפין איז. וועלכש אלי טאג צווייא מאהל גשיכט. קאן מאן גר ניט פאהרין. זונדרן מוזין וואכטין ביז דס וואסיר צולויפט. מן זאגיט. דס דיזה שטאט אומבזווינדליך 1) איזט וועגין דערא בערגין. וועלכי זיינין רונטאום. דיא שטאט אונטר וואסיר גלייך וואהלין. בשאנצין. אונ׳ זיין זוא בשלאסין. דס נור איין וועג איז וואו דיא שיפין אריין קומין. איך מיין גרושי גלאדיני שיפין. דיא דא מוזין טיף וואסיר האבין. זונסטין איז דיזה שטאט גר וואוהל ביוואהרט. מיט פיל פאלק. דס מן דס גיצאהל אהני אויזספרעכליך בישרייבט. אויך פון אלי נאציאהן בי-פרייאיט 2) ווירט. גלייך אמשטרדם. וואור אונטר דיא יודין אל-היר איין גרושי פרגאדירונג צו אירה וואונונג הבין. הייסין געטה 3). דיזה געטה בשטיהן אין זעקס גרושי גאסין. וואורינין אלי גר יודן וואונין. וועלכי אין גיצאהל אומגיפעהר צווייא טויזנט זיין. זיא הבין ניין גרושי שוהלין. אונטר וועלכר דער טיטל טייטשי נאציאהן זעקס זיין. איינה אבר איז דערא טיטול שפאניאלע. אונ׳ אייני איטאליאני. ווידר אייני דער לעוואנטינר. זוא דס דיזה אלי ביזונדר אנדר גימיינשאפט אונ׳ ניט אלי גלייך זיין. אובוואוהל דיא זעקס טייטשי הייסין. זוא איז דאך דיא שפראך גלייך אנדרה איטאליאניש. נור אליין. דיא גיזעצי דער גיבעטיר 4) זיינין מיט טייטשלאנד גלייך. זוא אויך דיא אנדרה זיין ווידר דיפרענט מיט דיא ערשטי. אונטר אלי איזט דיא לעוואנטינר דיא פאהרנעהמסטי. וועלכי מיר גר וואוהל גיפאלט. איהר גיזאנג. דיא יודן אלהיר זיינין אין איהרן גאטסדינסט. דענין אין ירושלים פיל זאכין גלייך. אלס ערשטינס. ווען דער שבת זאל איינ-גיהן. זוא ווירט זולכש דורך דיא גאסין. מיט טרומפיטין דרייא מאהל נאך אנדר ביקענט גימאכט. גלייך אין לייטין דס טעמפלס. אויך גי-וועזין איזט. אונ׳ גשיכט דיזוש צום ערשטין. איין שטונד פר שבת. דז צווייטה מאהל איז עס נאך איין הלבי שטונד. דס דריטי מאהל אבר

1) Onoverwinnelijk. — 2) Bewoond. — 3) Ghetto. — 4) Gebeden.

איין 1/4 פירטיל שטונד פר שבת. זונסט זיין היר דיא יודן אונטרוואורפין. מיט דען גיברויך פון איין רוטין שארלאקין איברצוק איבר דען הוט צו טראגין. זיא זיין זונסט ניט ביקענט. ווייללין דיא יודן קיין באהרט הבין גלייך היר צו לאנד. אויך הבין דיא יודן אירן טוטין ביגראבפלאץ אויף איין אינזיל. אומטרענט פינף מייל פון דיא שטאט. איך הב איין מאהל מיט בייא איין ביגראפיניס גיוועזין. זוא גיברויכין זיא פאלגינדה מאנירן. מן טראגט איהם ערשט אוס דיא שוהל אראוס. מיט איין לויטינדיס טרויריג גיזאנג. פון אירה פארזינגרס. אונ׳ זוא ביגלייטיט פון פיל פאלק. ביז אן דיא שיף. וואורינין דער טוטר מיט אומטרענט צעהן מאן. צו דער בימעלטי אינזלט פאהרט. דארטין אנגיקומין. זוא איזט דיזר אורט פון אלים ביומפראנט גנץ פאל ביוואקסין. אונטר אלין גר פיל גרושי וויינסטאק. אונד פייגין. מן ליגט דיזוס אונטר איין וויישטאק. וואו דיא טרויבין זעלביג מאהל צייטיג וואהרין. זוא דס דיזה וויינסטאק זאמפט דענין טרויבין איבר דען גראב הענגיטין גלייך איין היט. איך דענקיט בייא מיר זעלבשטין. דז דיזר אורט פלאזיריג איז אום צו שטערבין. ווייללין דיא טרויבין זוא אין מויל קענין פאלין. זיינין אויך אלי גראב מיט זאלכי פרוכטין בילאגין. דיא שטיין זיין ניט מיט העברעאישין בוכ-שטאבין גיצייכנט. זונדרין מיט לאטייני. דיא יודן ברויכין אין דס גמיינה שרייבין אויך ניט אנדרשט אלס איטאליאניש. אונד ניכט העברעאיש. וואס זונסטין ביטרעפט אירה קליידונג. זיין גר זויבר. דיא ווייבספער-שונין קומין גר ניט אין גזיכט. פיל מינדר צו גיהן אויף דיא גאסין. זונדרין איין פרויא מיט איהר מאן. וויא מעהר פון שטאהט וויא מינדר זעלביגה גיזעהן ווירדן. קומין גר ניט אן דיא פענסטר. זיין אויך אלהיר אין פ י נ ע ד י ג נאך ווייניג הויכטייטשי יודן צו גיפונדין. גלייך איך מיט איינים גשפראכין. וועלכר הייסט ה י ר ש ל ק ל ב. דיזר פר זיבינציג יאהר פון ו ו י ן אלהיר גיקומין. אונד זוא נאך עטליכה אנדרה.

זונסט קומין מיר ווידר צו אונזר בשרייבונג פון דיא שטאט. בשטיהט דיזה אין גר פיל גאסין אונ׳ גיבוייאן. אונטר וועלכים בריהמט דער גרושר מארקפלאץ גיהייסין פ י א צ ה ס י נ ט מ א ר ק א 1). אויף דיזוס שטיט דס קעסטליכה הויז פון דעס דוגה 2) מיט זעקס אונ׳ דרייסיק מערמירשטאנה זיילין פרליסרט גר גרוס. וואו מן זיכט אלייט

1) Piazza St. Marco. — 2) Doge.

גרוסה מעניכטה פון סענטיל האמס (1 זוח הייסין דיח וועכעליחכישי עדיללייט. דיזה גיכין חללי גר חין שווחרלי רעק. גלייך היר לו לחכד. דיח פחלחקין. חוכי טרחגין פון שווחרלין לחקין. חיין זחק חוכטר דעס חרים. החט גווישי בידייטונג. וויללין זחלכי חויזליגונג כחך ווחש שפחרין וויל. דען מוז בייח מעהר זולכש גיפוגט ווערדין. גלייך פחלגין וווירט. חיזט זונשט לו זעהן ביכעבין דיזין פחלחשט חיין גרושי קירכין פון זעלביגין כחהמין. גר גרוש. חוכי מיט הערליכה מערמירשטיין בי-לימרט. דש עז חיין זוכדרליכה גבוייח חיז. מן זיכט חויף דיזור קירכין. חיבר דיח טיר. פיר קופרני פפערד. שטיהן לו חיין גידחכטיכיס דש חיין מחהל בייח קריגסלייטין. דיח טירקין דיזה שטחט זיין גכן כחהכט גיקומין. חוכי גישפרחכין חלש זיח דיזה שטחט ווערין מייכסטר ווערין. דש זיח וועלין חויז דיזי שיני קירך חיין פפערדשטחל מחכין. זוח חבר כיט חין טירקין החכדין גיקומין. זוח הבין דחך דיח וויכעליחכיר דיזה פפערד חויף דיח טיר. חוכי חויך חיין גולדיכה קריפף חין דיח קירך לחזין זעלין. לור גידחכטיכיס. מן זיכט היר דש הערליכה גרושי גבייח. מיט כחהמין חַרשיכחל (2. ווחול חומטרעכט חיין שטוכד גריסה. חין זיין חומקרייז. מיט שטחרקי מויחרין ביווחהרט. וועלכש גיבוייח דיהכט לו דיח שיפין בויחין. חוכי חללי חכגיהעריגי ווערקין. חויך חללי מוני-ליחהן חוכי קריגשפרחווזיע. היר חיכין בייח חזחמין ביווחהרט. חוכד גיפונדן ווירט. חין סומח חיין שטחט גר גרוש. חוכד מחכטיג פחלקרייך. זייכין חין דיח שטחט פיר הונדרט חוכי חכליג בריקין. פון שטיין. דיזה בריקין זיין חללי גר זוכדר לעהכוכגש. זייכין כחר גלייך חויז. זוכדר חכ-החלט. חוכטר חכדרה חיזט דיח גרושי מעכטיגה בריק. גיכחהמט פונטה ריחַ חַלטה (3. וועלכה בריק כור חיין חייכליגין בוגין החט. חוכד זוח גרוש חיז דש חויף יעדר זייט. זעכלעהן קרחס וויכקיל דרויף גיבויחט זיין. גלייך הייזר. חין סומח מן החלט דיזה בריק פר ווחוכדר-ליך. היר חיז חויך מחכיהר. דש חיין מחהל חין יחהר. חויף זיכרין טחג. לווייח פחרטייח מחכין. חומטרעכט לווייח הוכדרט. חויף יעדר זייט חויף חיין בריק. חיין גרושי בחטחליע הלטין. גשיכט חויף פחלגיכדה מחכיהר. זיח ליהן חירה קליידר כחקיכדיג חויז. חויך זעלבשט דש העמיד. חוכי קומט חייכה פחרטייח פון חיין זייט חכדרי פחרטייח

1) Gentilhommes; gentilhuomo. — 2) Arsenaal. — 3) Ponto Rio alta.

פון חיבר דיח בריק. חויף דיח חכדרי זייט. מיטין חויף בריק בייח חככדר. חוכי פעכטין חוכי שלחגין מיט דיח פויסט גידיכט קיגין חככדר. זוכדר חייכיגה גיוועהר חין החכדין. כוהן חיז חויף דיח בריק קייני לעהכוכג. חודר חכהלטוכג. גלייך חיך שוהן פחהר גשריבין. זוח רחלט מעככיר מיט חיין שלחק. חויך ווחוהל לווייח לוגלייך חין ווחשיר. זיח הבין חבר קיין כוהט לו פרזויפין. וויללין חללי גר ווחוהל שוועהמין קעכין. חיז גר פלעזיריג לו לוזעהן. וויח דיזה כחקיכדיגה מעכשין זיך בייח דיח חהרין פחשט החלטין. חוכי מיט פויסטין שלחגין. דען זיח הבין קייני החר חויף חיהר קחפף. חוס כיט קעכין חן דיח החר פחשט לו הלטין. קומט דחך חופט. טוט גישלחגיני הירפון. זייכין חויך יודין חוכטר דיזה בחטחליעס. ווער זיך כחך קחפחבל פיכדיט. דער גיהט הירלו. כוהן חיזט רוכטחוס דיזה שטחט זולכי שיכה קלייכה פלעזיריגי חיכזילס. מיט לושטהייזר חוכי שלעסיר חוכטר חללין חיין בוקסין שוס. פון דער שטחט. חיז כחך חיין קלייני שטחט. מיט כחהמין מורַחן. חלווחר ווערדין קוכסטליכה גלעזיר גימחכט. חוכי פיל קריסטחל. חוכי בריהמט חיז. חוכי ווען מן מעלדיט וויכעליחכיש גלחז. מייכט מחן דיזוש. חלש מחן פחהרט חין דש מעהר. עטווחש ווייט פון וויכעליע. זוח מייכט מחן חלש דיזה שטחט חוכי מויחרין. חליש חייכש וועהר. דרוס גיבט דיזה שטחט חויך חיין ווחוכדרליכין גלחכץ פון זיך. חיך מוז חויך מעלדין. פון דש מעהרשפוזין (1. וועלכש גשיכט חויף זיכרין טחג חללי יחהר דש דער דוגח גיהט. מיט דיח פריכליפחל. חין חיין שיף מיטן חין מֶעהר. חוכי מיט זיכרי לערמוניח. חיין גולדיכין ריכג חריין ווערפין. חוכד זחגין דש זיח דש מעהר חכטשפוזין לו החבין. דיזוש זחל גוט זיין פר וויכט חוכי שטורם. מן ליכט חלהיר חכט חוכי ניינליג קירכין. חוכי זעקס חוכי לווחכליג קליסטר (2. חוכי דיח חומקרייז דער שטחט חיז חייליף מייל חיטחליחכיש.

(*Wordt vervolgd*).

1) Huwelijk met de zee. — 2) Kloosters.

Samuel Esobi's Antwort

auf seines Vaters קערת כסף, aus der Beth ham-Midrasch Hschr. in London. C. 147 (fol. 62), unedirt (? Assemani, 391,4), mitgetheilt von A. NEUBAUER.

אמרי זמיריך לעיני גברו   מפז ומפנינים אמת יקרו
אם עת היות מקדש חיות נעשו   לשיר על דוכן אזי נבחרו
כנור ושיר מזמור בקול ציון והפר   עומת נעימותם מאד נהדרו
מלאכי אלהים מאד נתפלאו   איכה ילוד אשה דמותם שרו
לראות כבוד הודם והקביל יפיים   ויגד זבול מעל עליהם שרו
הטו בסולם של עליה ירדו   מצאו זמיריך לרום נמסרו
יען אדון עולם בנבנינות עריבות   שם מנוחתם ושם נעתרו
לכן תשואות חן חן אל הגביר   אמרי זמיריך לעיני גברו

עוד אמרי הבן

קערת כסף   קטרת כפך   ומזרק סיפיך   כמו תורי זהב
שקולים במשקל   במאזני שיר ושקל   ואם פנים קלקל   תחפש מי זהב
כמספר הלוחות   באוריהם פורחות   ומפני בורחות   שתי בנות הזהב

Aus einem Schreiben des Herrn Prof. Dr. D. Kaufmann in Budapest, d. 24 Juni 1885.

Ich habe den Text des שלטי גבורים im dem vortrefflich erhaltenen Exemplar der Talmud-Thora von Ferrara verglichen und kann in dem Abdruck Ihres „Letterbode" daher die folgende Kleinigkeiten berichtigen:

S. 125 Z. 1: ת'
„ 126 „ 9: ושמתי
„ 128*b* „ 2 v. u.: אנוק תנאק
„ 130*a* „ 5: כמוה

Een onbekend, te Amsterdam in het jaar 1699 gedrukt Hebreeuwsch gebedenboekje.

Onder andere bibliografische curiositeiten in de particuliere bibliotheek van den heer baron G. von Rosenthal te Amsterdam bevindt zich ook een Hebreeuwsch miniatuur gebedenboekje naar Asjkenazischen ritus, dat, zoover ik weet, niet alleen bij de bibliografen ten eenenmale onbekend is, maar welks uitgever en niet-Israël. drukker (Willem Simon) ook nergens vermeld worden. Het is gedrukt in Rasji-schrift, bevat 14 × 12 bladen, heeft tot signatuur A—O7, is met den band 66, zonder den band 61 millimeter lang. Tusschen twee met guirlanden omwonden zuilen in houtsnede leest men den volgenden titel, regel op regel, zooals de hier voorkomende loodrechte streepjes aanduiden: תפלה | לימים | ומועדים | וימים | נוראים | ופרקים | וברכת | הנהנין | נדפס | ע״י מה״רר | חיים פילא | בבית וילם | סימן | שנת | הנ״ט לפ״ק |. Onder de zuilen: באמשטרדם.

Amsterdam, 10 Augustus '85.   M. R. Mz.

Opgave van nieuwe Werken, ter aankondiging ingezonden.

1. **De Godspraken van Amos** vertaald en verklaard door Dr. J. H. Gunning JHz., predikant te Bennebroek. Leiden 1885. 8o.
2. **Hamisderonah.** Monatsschrift enthaltend: Abhandelungen und Bemerkungen über Methodik und Grundprinzipien der *Halacha* und *Agada* [,] der Formenlehre und Syntax der hebräischen und chaldäisch-talmudischen Sprache, der *Masorah* und der nach-talmudischen hebräischen Schriftsteller, herausgegeben von Chajim Hirschensohn aus Jerusalem. Frankfurt a/M. 1885. Jahrg. I, No. 1. 8o.
   — Ook met een Hebreeuwschen titel.
   (Van dit Hebreeuwsche tijdschrift verschijnen jaarlijks op onbepaalde tijden 12 nommers à 12 Mark per jaargang.)

3. **Jahresbericht** der Landes-Rabbinerschule in Budapest für das Schuljahr 1884—85. Vorangeht: Leben und Werken des Abulwalid ibn Ganâh (R. Jona) und die Quellen seiner Schrifterklärung, von Prof. Dr. WILHELM BAECHER. Budapest 1885. 8o.
(Uit het *Jahresbericht* zullen wij in den *Nieuwsbode* het een en ander mededeelen.)

4. **Midrasch Tanchuma** [,] ein agadischer Commentar zum Pentateuch von Rabbi TANCHUMA ben Rabbi ABBA [,] zum ersten Male nach [9] Handschriften aus den Bibliotheken zu Oxford, Rom, Parma und München herausgegeben. Kritisch bearbeitet, commentirt und mit einer ausführlichen Einleitung versehen von SALOMON BUBER in Lemberg. Wilna, Druck und Verlag v. Wittwe & Gebrüder Romm. 1885. 3 deelen. 8o. — Ook met een Hebreeuwschen en een Russischen titel.

Wij stellen ons voor, deze werken in volgende afleveringen van dit tijdschrift uitvoerig te bespreken.

ISRAELIETISCHE

LETTERBODE.

DRIEMAANDELIJKSCH TIJDSCHRIFT,

GEWIJD AAN

JOODSCHE WETENSCHAP, GESCHIEDENIS EN LETTEREN,

ONDER REDACTIE

VAN

M. ROEST Mz.

ELFDE JAARGANG.

AMSTERDAM,
Van Es & Joachimsthal.
1885—1886.